

GENOCIDAS

IR

LIUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2016 1(39)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2016 1(39)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2016

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Nijolė Maslauskienė

- Lietuvos komjaunimo sudėtis 1940 m. birželio–1941 m. birželio mėn. 7
Composition of the Lithuanian Komsomol in June 1940–June 1941 38

Alfredas Rukšėnas

- Jono Noreikos-Generolo Vėtros biografijos kontroversijos 39
Controversy in the Biography of Jonas Noreika-General Vėtra 63

Darius Indrišionis

- Mirties bausmė Lietuvos SSR 1950–1990 m.: teisiniai pagrindai ir periodizacija 65
Death Penalty in the Lithuanian SSR in 1950–1990: Legal Grounds and Periods 80

Vitalija Stravinskienė

- Etniniai lietuvių ir lenkų santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1960–1985 m. 81
Ethnic Relations between Lithuanians and Poles in the Eastern and
South-Eastern Part of Lithuania 1960–1985 92

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS’ RESEARCH

Mantas Šikšnianas

- Tarp masės ir individo. Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1945 m. 93
Between Mass and Individual. Vilnius Special Squad 1941–1945 110

ATMINTIS – MEMORY

Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas

- 1941 m. žydų žudynių Gargžduose paslaptis dar galutinai neatskleista 111

KRONIKA – CRONICALS	120
KNYGOS – BOOKS	142
MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	149

Nijolė Maslauskienė

Lietuvos komjaunimo sudėtis 1940 m. birželio–1941 m. birželio mėn.

Remiantis archyviniais šaltiniais straipsnyje nagrinėjama Lietuvos komunistinės jaunimo sąjungos sudėties kaita pirmosios sovietinės okupacijos metais. Parodomos komunistų partijos pastangos suformuoti savo socialinę atramą jaunimo sluoksniuose, paversti komjaunimą patikima politine struktūra ir okupacinio režimo poreikius atitinkančia organizacija. Apibūdinamas komjaunimo valymo kaip jo sudėties reguliavimo ir įtraukimo į VLKJS sistemą per socialinį-politinį patikrinimą procesas, pateikiami apibendrinantys jo rezultatų duomenys.

IVADAS

Sovietų Sąjungos okupuotoje Lietuvoje komjaunimas buvo politinė struktūra, kuri aktyviai talkino valdančiajai komunistų partijai sovietizuojant šalį ir komunistiškai indoktrinuojant jaunimą. Komjaunimo sudėtis ir veikla yra vienas mažiausiai tyrinėtų sovietinio režimo funkcionavimo Lietuvoje klausimų. Šio darbo tikslas – išnagrinėti Lietuvos komjaunimo sudėties pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu pokyčius. Toks tyrimas padėtų sudaryti socialinį komjaunimo portretą ir nustatyti, kurie gyventojų sluoksniai rėmė okupacinį režimą ir prisidėjo prie jo politikos.

Darbe daugiausia remiamasi Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomais Lietuvos Lenino komunistinės jaunimo sąjungos (toliau – LLKJS) 1940–1941 m. dokumentais. Jų išliko nedaug, ypač Lietuvos komunistinės jaunimo sąjungos (toliau – LKJS) teritorinių organizacijų, nes ši dokumentacija nebuvo sistemingai tvarkoma ir tinkamai saugoma¹. Nagrinėjamai temai svarbios LLKJS Centro komiteto archyviniam fonde Nr. 4421 saugomos organizacijos sudėties statistinės ataskaitos. Jose yra žinių apie komjaunuolių skaičių ir sudėtį 1940 m. pabaigoje ir 1941 m. sausio–gegužės mėn., bet šios ataskaitos neišsamios ir neatspindi visų sudėties kaitos procesų. Statistinių duomenų trūkumą iš dalies kompensuoja informacija apie priėmimą į komjaunimą, kurios galima rasti kitose fondo Nr. 4421 bylose: LLKJS centro, Vilniaus ir Kauno miestų, Alytaus, Kauno, Kėdainių, Kretingos, Mažeikių, Raseinių, Rokiškio, Seinų, Šakių, Šiaulių, Švenčionėlių, Švenčionių, Tauragės, Telšių, Trakų, Vilkaviškio, Vilniaus ir Zarasų apskričių komitetų posėdžių 1940–1941 m. protokoluose. Informatyvūs LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 3–gegužės 16 d. posėdžių, svarsčių komjaunimo bilietų išdavimą, protokolai, kuriuose užfiksuota žinių apie komjaunuolių tautybę, socialinę padėtį, užsiėmimą ir veiklos komjaunime stažą. Bet

kadangi neišliko vėliau vykusių posėdžių protokolų, jų duomenys nėra išsamūs. Vis dėlto jie yra vieninteliai palyginti plačiai atskleidžiantys komjaunimo valymo procesą. LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdyje pateikta informacija apie komjaunimo bilietų išdavimą Kauno miesto organizacijos nariams² yra vienintelis išlikęs dokumentinis šaltinis, leidžiantis nagrinėti Kauno komjaunuolių sudėtį 1940 m. LLKJS komitetų posėdžių protokolų trūkumas – tai, kad juose nėra žinių apie komjaunuolius, kurių narystė nebuvo svarstoma, todėl pagal juos neįmanoma nustatyti tikslaus LLKJS narių skaičiaus 1940 m. ir analizuoti sudėties kaitos. Darbe remtasi LYA saugomų LLKJS miestų ir apskričių komitetų fondų 1940–1941 m. bylomis. Jų yra nedaug – tik menka dalis 2 miestų ir 15 apskričių komitetų bylų (1940–1941 m. veikė 2 miestų ir 22 apskričių LLKJS komitetai). Vilniaus (f. 3640) ir Kauno (f. 3677) miestų, Biržų (f. 1383), Kauno (f. 3003), Kretingos (f. 531), Mažeikių (f. 821), Panevėžio (f. 1345), Šiaulių (f. 1137) ir Ukmergės (f. 128) apskričių komitetų 1940–1941 m. dokumentuose yra itin mažai žinių apie stojimą į komjaunimą, bet jos šiek tiek papildo statistinę informaciją. Nagrinėjami temai svarbios kelios LYA saugomo Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto archyvinio fondo Nr. 1771 bylos: Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) (toliau – LKP(b)) V suvažiavimo 1941 m. vasario 5–9 d. ir LKP(b) CK biuro 1940–1941 m. posėdžių protokolai bei LLKJS 1941 m. informacijos. Jose yra duomenų apie komjaunimo sudėtį ir komjaunimo bilietų išdavimą. Darbe naudotasi LKJS CK fondo Nr. 3743 dokumentais, atspindinčiais Lietuvoje tarpukariu nelegaliai veikusio komjaunimo sudėtį.

Darbe naudotasi sovietiniais metais išleistu rinkiniu „Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979 m.“³. Jame paskelb-

ti duomenys apie komjaunimo sudėtį 1940–1941 m. paimti daugiausia iš LLKJS CK fonde Nr. 4421 saugomų statistinių ataskaitų. Leidinyje, remiantis LLKJS CK biuro 1941 m. vasario–gegužės mėn. posėdžių protokolų informacija, pateikta žinių apie komjaunuolius, kuriems bilietų išdavimo metu pripažintas pagrindinis stažas, bet jos yra netikslios. Nors rinkinys parengtas vadovaujantis komunistinės ideologijos nuostatomis ir sovietinėmis Lietuvos istorijos koncepcijomis, jo medžiaga ir šandien gali būti naudojama kaip duomenų šaltinis.

Istorikų darbų apie komjaunimo sudėtį 1940–1941 m. yra nedaug. Sovietiniais metais ji aptarta nagrinėjant komjaunimo dalyvavimą Lietuvos okupacijos, aneksijos ir sovietizavimo procesuose bei komunistinės ideologijos diegimą jaunimui⁴. Dažniausiai remtasi viešai publikuotais ar leidinyje „Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979 m.“ paskelbtais komjaunimo sudėties duomenimis. Laikantis sovietinės istoriografijos schemas, komjaunimo gretų augimas 1940–1941 m. interpretuotas kaip jaunimo pritarimo okupacinei politikai ir komunistinei ideologijai rodiklis. Aprašant komjaunimo bilietų išdavimo 1941 m. kampaniją, stengtasi nutylėti sovietiniam režimui ideologiškai nepalankų komjaunimo sudėties reguliavimo aspektą ir išvengti analogijos su LKP(b) valymo 1940–1941 m. procesu⁵.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę suaktyvėjo šalies sovietizavimo procesų ir komjaunimo vaidmens juose tyrimai. LLKJS statusas ir veikla 1940–1941 m. analizuota Juozapo Romualdo Bagušausko, Vandos Kašauskienės, kai kurių kitų istorikų darbuose⁶, bet LLKJS sudėties pirmosios sovietinės okupacijos metais kaita nesulaukė jų dėmesio ir nebuvo specialiai nagrinėta.

KOMJAUNIMO PADĖTIS LIETUVOS RESPUBLIKOJE

Lietuvos komunistinė jaunimo sąjunga buvo įkurta Lietuvos komunistų partijos iniciatyva 1919 m. sausio 29 d. Vilniuje, siekiant suformuoti partijos socialinę atramą jaunimo sluoksniuose, skleisti komunistinę ideologiją tarp jaunimo, palenkti ją komunistinei doktrinai ir įtraukti komunistinių pažiūrų jaunuolius į partijos veiklą. Rusijos komunistų partijos (bolševikų) pavyzdžiu Lietuvos komunistai komjaunimą laikė partijos rezervu ir pagalbininku, todėl nuo pat LKJS įkūrimo politiškai kreipė ir kontroliavo jo veiklą.

Lietuvos Respublikoje komjaunimas buvo nelegali antivalstybinė organizacija, kuri kartu su Lietuvos komunistų partija veikė prieš Lietuvos valstybės nepriklausomybę, siekė grąžinti Lietuvą į Sovietų Rusijos (nuo 1922 m. – Sovietų Sąjungos) sudėtį, prievartiniu būdu panaikinti konstitucinę Lietuvos Respublikos santvarką ir įvesti komunistinį režimą. LKJS CK I plenumas 1920 m. lapkričio 21–22 d. konstatavo komjaunimo kaip klasinės (proletarinės) komunistinių pažiūrų jaunimo organizacijos statusą. LKJS I konferencija 1922 m. rugpjūčio 27 d. pripažino politinį LKP vadovavimą ir nutarė laikytis jos programos bei politinių direktyvų⁷. LKJS I suvažiavimas 1924 m. spalio 17–18 d. patvirtino komjaunimo programos ir įstatų projektus, suderintus su LKP programos nuostatomis ir organizaciniais principais⁸. 1928 m. rugsėjo 20–28 d. LKJS III konferencija apibrėžė komjaunimo kaip LKP pagalbininko ir rezervo vaidmenį, priėmė įstatus, kuriuose įtvirtino politinį partijos vadovavimą komjaunimui⁹. 1920 m. kovo–1940 m. spalio mėn. LKJS buvo Komunistinio jaunimo internacionalo (toliau – KJI) sekcija ir veikė pagal jo nurodymus, kurie būdavo suderinti su Komunistinio

internationalo (Kominterno) vadovybe ir parengti pagal Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) direktyvas.

Iš pradžių LKJS organizacinė sandara buvo paremta teritoriniu principu. Miestuose, kaimuose ar įmonėse pagal komjaunuolių profesiją, užsiėmimą ar gyvenamąją vietą įkurtos kuopelės buvo jungiamos į teritorines parajonių (apskričių) ir rajonų organizacijas, kurioms vadovavo komitetai¹⁰. Atsižvelgiant į įmonėse dirbančių jaunuolių tautybę, buvo kuriamos nacionalinės kuopelės ar jų sekcijos. 1924 m., įgyvendinant KJI VI kongreso nurodymą pertvarkyti komjaunimo organizacijų struktūrą, pereita prie gamybinio ir teritorinio LKJS sandaros principo. Pradėta steigti daugiau kuopelių įmonėse ir mokymo įstaigose. Anksčiau veikusios teritorinės kuopelės pertvarkytos į gamybinės. Uždrausta organizuoti tautinių mažumų kuopelės ar jų sekcijas¹¹. Šis procesas paspartėjo 1935 m., kai KJI VI kongresas paragino paversti komjaunimą masine jaunimo organizacija ir pagreitinti jo organizacinę pertvarką¹². 1937 m. veikė 13 rajonų – Alytaus, Biržų, Jonavos, Kauno, Klaipėdos, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Plungės, Rokiškio, Šiaulių, Utenos ir Vilkaviškio – LKJS organizacijos, jose buvo 63 kuopelės. 1938 m. rajonų organizacijos pertvarkytos į apskričių, o parajonių – į valsčių, komjaunimo struktūrą priderinant prie tuometinio Lietuvos administracinio padalijimo¹³.

Pagal LKJS įstatus, komjaunuoliais galėjo tapti 16–23 metų komunistinių pažiūrų darbininkai, valstiečiai, tarnautojai ar moksleiviai, pripažįstantys KJI ir LKJS programą bei įstatus, besąlygiškai vykdančios LKP, KJI ir LKJS vadovybės nutarimus bei mokantys nario mokesčių¹⁴. Komjaunimas palaikė idėjinę ir organizacinę savo gretų vienybę, bet griežtai nereguliuo jų sudėties. Siekdama įtakos Lietuvos jaunimo sluoksniuose, LKJS

stengėsi įtraukti į savo gretas kuo daugiau jaunuolių. Po 1935 m. rugsėjį vykusio VI KJI kongreso ji užsibrėžė tapti masine organizacija, telkiančia įvairių pažiūrų jaunuolius. Komjaunimas siekė patraukti į savo pusę kairiųjų ir net dešiniųjų jaunimo organizacijų narius, kurti jose savo kuopeles¹⁵. Dėl komunistinių nuostatų ir antivalstybinio veiklos pobūdžio LKJS neturėjo plačios socialinės bazės ir augimo šaltinių, buvo nepopuliari ir negausi organizacija. 1935 m. pirmojoje pusėje joje tebuvo 480 narių, po VI KJI kongreso jų skaičius šoktelėjo iki 771, vėliau augo lėčiau ir 1937 m. tesiekė vos 1 130 žmonių¹⁶. Daugiausia komjaunuolių buvo Kauno (380 narių) ir Jonavos (160 narių) rajonų organizacijose. 1940 m. pirmojoje pusėje LKJS turėjo apie 1 000 narių¹⁷. Pažymėtina, kad LLKJS CK biuro 1941 m. vasario–gegužės mėn. posėdžių, svarščiusių komjaunimo bilietų išdavimą, protokoluose esama duomenų tik apie 523 komjaunuolius pagrindininkus¹⁸.

LKJS skelbė esanti proletarinio jaunimo organizacija, vienijanti darbininkus ir varginguosius valstiečius, kitus darbininkų kilmės sluoksnius¹⁹. Iki 1935 m. dauguma komjaunuolių (įvairiais laikotarpiais – 68–88 proc.) buvo darbininkai. Socialinė LKJS struktūra pasikeitė po VI KJI kongreso 1935 m. rugsėjį, kai, norėdama tapti masine organizacija, ji ėmė aktyviau priimti kitų sluoksnių atstovus. 1937 m. iš 1 130 komjaunuolių 30 proc. buvo valstiečiai, 10 proc. – moksleiviai, 10 proc. – nepriskirti jokiai socialinei grupei, o dauguma – 50 proc. – smulkiųjų pramonės, amatų, prekybos ir kitų įmonių darbininkai ir tarnautojai²⁰. Komunistinių organizacijų statistikai nebuvo būdinga darbininkų priskirti vienai darbininkų ir tarnautojų grupei; vadinas, tai rodė pastangas manipuluoti socialinės sudėties duomenimis. Matyt, LKJS vadovybė bandė nuslėpti ideologiškai neparankų darbininkų

skaičiaus mažėjimą, nes jį buvo galima interpretuoti kaip nukrypimą nuo proletarinės komjaunimo organizacijos kilmės.

LKJS, kaip ir kitos komunistinės organizacijos, kūrėsi pagal internacionalinį požymį. Proletarinis internacionalizmas buvo pamatinė ideologinė nuostata ir organizacinės sandaros principas. Komjaunimas siekė vienyti įvairių tautybių jaunimą, bet dėl priešiškos Lietuvos Respublikai veiklos pamažu virto nelietuviška organizacija. Veiklos pradžioje, 1921 m., lietuviai sudarė 60 proc., žydai – 35 proc. komjaunuolių²¹. 1937 m. tebuvo 40 proc. lietuvių, žydų padaugėjo iki 60 proc.²² LLKJS CK biuro 1941 m. vasario–gegužės mėn. posėdžių protokolų duomenimis, iš 523 komjaunuolių pagrindininkų 155 buvo lietuviai (29,6 proc. nelegalios LKJS narių), 33 rusai (6,3 proc.), 334 žydai (63,9 proc.) ir 1 latvis (0,2 proc.)²³. Kaune 1933 m. žydai sudarė 63 proc. komjaunuolių, o 1937 m. jų skaičius dar labiau išaugo²⁴. LKJS CK sekretorė Mira Bordonaitė 1937 m. konstatavo, kad Kauno organizacijos „tautinis sąstatas daugumoj žydų tautybės jaunimas ir tai labai trukdo komjaunimo or[ganiza]cijai susirišti tampriau su lietuvių jaunimu“²⁵. Iš LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio, svarščiusio komjaunimo bilietų išdavimą Kauno miesto organizacijos nariams, informacijos galima nustatyti, kad sovietinės okupacijos išvakarėse Kaune veikė ne mažiau kaip 120 komjaunuolių, iš jų lietuvių tebuvo 10 (8,3 proc. organizacijos narių), rusų 2 (1,7 proc.), žydų 108 (90 proc.)²⁶.

Nelietuviška komjaunimo sudėtis blogino ir šiaip prastą komjaunimo įvaizdį, siaurino jo galimybę veikti tarp lietuvių jaunuolių, o tai savo ruožtu trukdė plėsti komunistų įtaką jaunimo sluoksniuose. LKJS vadovybei didelį nerimą kėlė tai, kad nelietuviai vyravo tarp Kauno komjaunuolių. Kauno miesto organizacija reprezentavo Lietuvos komjaunimą, buvo svarbiausia ir aktyviausia jo

struktūra. Būdama nelietuviškos sudėties, ji orientavosi į žydų jaunimą, veikė daugiausia tarp jo ir formavo LKJS kaip komunistinės žydų jaunimo organizacijos vaizdinį. Siekdama išplėsti komjaunimo įtaką tarp lietuvių, M. Bordonaitė 1937 m. nurodė, kad „svarbiausias Kauno komjaunimo or[ganiza]cijos uždavinys yra išsiskverbti į lietuvių gatvę“²⁷. LKJS vadovybės pastangos įtraukti į komjaunimą daugiau lietuvių buvo neveiksmingos. Nelietuviškas komjaunimas neturėjo nei atramos, nei įtakos tarp lietuvių jaunuolių.

Pagal LKJS įstatus, jos vadovybę turėjo rinkti suvažiavimas, bet tarpukariu įvyko tik du suvažiavimai (1924 m. spalio 17–18 d. LKJS I suvažiavimas ir 1928 m. rugsėjo 20–28 d. LKJS III konferencija, kuriai buvo suteiktos LKJS II suvažiavimo teisės), todėl LKJS Centro komitetas buvo formuojamas kooptuojant narius²⁸. Tautinė komjaunimo sudėtis nulėmė, kad vadovybėje vyravo nelietuviai. LKP CK sekretorius Antanas Sniečkus 1937 m. pažymėjo, kad LKJS Centro komitetą „beveik išimtinai sudarė žydai. Jie vystė veiklą tik tarp žydų, o tarp lietuvių jaunimo judėjo silpnai.“²⁹ 1940 m. pirmojoje pusėje LKJS CK nariai buvo M. Bordonaitė, Izraelis Icikovičius, Pesė Petrauskienė, Solomonas Kancedikas, Juozas Raguotis ir Petras Raslanas³⁰.

KOMJAUNIMO STATUSAS SOVIETŲ SAJUNGOS OKUPOUOTOJE LIETUVOJE

1940 m. birželį Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, komjaunimas buvo įtrauktas į okupacinio režimo politikos mechanizmą ir panaudotas kaip komunistų partijos pagalbininkas aneksuojant ir sovietizuojant šalį. LKJS buvo iškeltas uždavinys įtraukti jaunimą į okupantų vykdomą pertvarką. Birželio 28 d. LKJS buvo legalizuota ir ėmė talkinti Lietuvos komunistų partijai³¹. Vyk-

dydamas LKP nurodymus, komjaunimas išplėtojo pritarimo sovietinei okupacijai kampaniją, propagavo bolševizmo idėjas, padėjo ideologiškai rengti Lietuvos aneksijos ir sovietizavimo prielaidas. Liepos 4 d. pradėjo eiti Felikso Bieliausko redaguojamas LKJS CK laikraštis „Komjaunimo tiesa“, kuris agitavo už komunistinius pertvarkymus. Komjaunimo aktyvistai padėjo LKP organizuoti Liaudies seimo rinkimus, rengti Lietuvos aneksiją remiančius komunistų mitingus³². Rugsėjo 3 d. įtraukus Lietuvą į SSRS sudėtį, komjaunimas tapo aktyviu komunistų pagalbininku diegiant Lietuvoje sovietinę santvarką³³.

1940 m. spalio 18 d. Lietuvos komjaunimas buvo įtrauktas į Visasąjunginę Lenino komunistinę jaunimo sąjungą ir pavadintas Lietuvos Lenino komunistine jaunimo sąjunga³⁴. Tapęs teritorine VLKJS organizacija, pavaldžia jos Centro komitetui, Lietuvos komjaunimas ėmė vadovautis Rusijos komunistinės jaunimo sąjungos (nuo 1926 m. – VLKJS) 1918 m. programa ir įstatais. Juose buvo iškelti uždaviniai įtraukti jaunimą į socializmo kūrimą ir komunistų partijos politikos įgyvendinimą, propaguoti komunistinę ideologiją ir auklėti jaunuolius jos dvasia³⁵.

LLKJS siekė palenkti savo įtakai įvairius jaunimo sluoksnius, kreipti ir kontroliuoti jaunuolių privataus ir visuomeninio gyvenimo sritis. Pagrindinės komjaunimo veiklos kryptys buvo įtraukti jaunimą į sovietizavimo procesus, diegti komunistinę ideologiją, auklėti jaunuolius komunistinio dvasia, kontroliuoti jų privatų ir visuomeninį gyvenimą³⁶. Siekdama palenkti jaunimą į okupacinį režimą, LLKJS rengė mitingus ir susirinkimus, kuriuose propagavo sovietinę santvarką, agitavo prisidėti prie komunistinių pertvarkymų. Komjaunuoliai dalyvavo visose politinėse LKP(b) kampanijose: rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, įmonių

nacionalizavimo, Lietuvos Respublikoje veikusių partijų ir organizacijų turto konfiskavimo ir jo paskirstymo komunistinėms organizacijoms, agrarinės reformos, švietimo ir kultūros pertvarkymo sovietiniais pagrindais³⁷. Komjaunimo organizacijos neretai tiesiogiai kišosi į švietimo, kultūros ir kitų įstaigų veiklą, mėgindamos paspartinti visuomenės sovietizavimą. VLKJS pavyzdžiu komjaunimas išplėtojo socialistinį lenktyniavimą mokyklose, įstaigose ir įmonėse³⁸. Stengdamasis jaunimui įdiegti komunistines nuostatas, LLKJS skiepijo jam sovietines vertybes ir gyvenimo būdą, komunistiniais pagrindais organizavo mokymąsi, darbą, visuomeninį gyvenimą ir laisvalaikį³⁹. Buvo sukurta jaunimo marksistinio-lenininio švietimo sistema: politinio švietimo būreliuose jaunuoliai privalėjo nagrinėti komunistinę literatūrą, įsisažymėti bolševizmo doktriną. Komjaunimas organizavo komunistinės spaudos platinimą, mokyklose, įstaigų ir įmonių raudonuosiuose kampeliuose ir kaimų pirkiose-skaityklose leido sienlaikraščius, kuriuose propagavo komunistines idėjas⁴⁰. Ideologiškai apdorojant jaunimą buvo plačiai naudojami periodiniai LLKJS leidiniai lietuvių, rusų ir žydų kalbomis: laikraščiai „Komjaunimo tiesa“, „Pionierius“, „Komsomolskaja pravda“, „Štraln“. Ypač stengtasi išplėsti komunistinę įtaką tarp moksleivių ir studentų. LLKJS vadovybė reikalavo visose mokyklose kurti komjaunimo ir pionierių organizacijas, nurodė joms stiprinti savo pozicijas, aktyviai prisidėti diegiant mokyklose sovietinius ugdymo principus ir prie komunistinio moksleivių auklėjimo. Kai 1940–1941 mokslo metų pradžioje komjaunimo organizacijos pakeitė mokyklų moksleivių komitetus, o aukštesiose mokyklose panaudojo savo interesams studentų komitetus, komjaunimas ėmė kištis į ugdymo procesą, kontroliuoti mokymo ir popamokinės veiklos turinį⁴¹.

LLKJS pradėjo mokyklų ir jaunimo darbo kolektyvų socialistinį lenktyniavimą, išplėtojo masinį politinį ir kultūrinį auklėjimą darbą⁴². Komjaunimas sparčiai kūrė pionierių organizacijas. 1941 m. pavasarį 1937 pradinėse ir vidurinėse mokyklose buvo 1470 pionierių organizacijų, turinčių 43,5 tūkst. narių, o joms vadovavo 1338 komjaunimo parengti pionierių vadovai⁴³. Komunistiniam jaunimo indoktrinavimui buvo panaudoti meno saviveiklos ir sporto būreliai, kultūros renginiai. Komjaunuolių laisvalaikis organizuotas komunistiniais pagrindais: steigtos pionierių ir jaunimo poilsio stovyklos, klubai, sporto bazės, žaidimų aikštės, kuriose vyko komunistinis auklėjamasis darbas⁴⁴. Visuomeniniame ir kasdieniame gyvenime iš jaunimo reikalauta griežtai laikytis komunistinės pasaulėžiūros ir elgesio taisyklių, perimti ir propaguoti sovietines vertybes ir tradicijas.

1940 m. vasarą uždraudus Lietuvos Respublikoje veikusias partijas ir visuomenines organizacijas, LLKJS bandė palenkti jų narius savo įtakai, bet tai sunkiai sekėsi⁴⁵. Nors kai kurie buvę lietuvių ir žydų jaunimo organizacijų nariai įsitraukė į komjaunimo veiklą, daugelis buvo nusiteikę prieš okupacinį režimą ir sovietizavimą. Komjaunimas nesėkmingai bandė patraukti į savo įtaką iki 1941 m. pradžios veikusius jaunųjų ūkininkų ratelius⁴⁶. 1940 m. lapkričio 15 d. LLKJS CK konstatavo, kad šie rateliai „veikia kaip tautininkų organizacijos likutis“, yra „visiškai atsilikę nuo naujo gyvenimo ir visų politinių įvykių“, gina buožių interesus, todėl pasiūlė juos panaikinti. 1941 m. sausio 23 d. LLKJS CK reorganizavo ūkininkų ratelius į jaunųjų natūralistų būrelius, kurie veikė mokyklose Sovietų Sąjungos pavyzdžiu⁴⁷.

LLKJS buvo svarbus komunistų partijos rezervas ir sovietinių kadro šaltinis. Lietuvoje diegiant socializmo modelį, komunistų partijai reikėjo sparčiai perimti valdžios ir valdymo svertus. Kadangi ko-

munistų tam nepakako, buvo pasitelktas komjaunimo aktyvas. Komjaunuoliai buvo įdarbinami partijos ir sovietų valdžios įstai-gose, rekomenduojami į atsakingas pareigas administracijoje⁴⁸. 300 komjaunuolių buvo paskirti liaudies teismų tarėjais, 3 (tarp jų ir F. Bieliauskas) 1941 m. sausio 9 d. išrinkti SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatais⁴⁹. 1940 m. lapkritį 7 komjaunuoliai buvo pasiūsti į SSRS vidaus reikalų liaudies komisa-riato (NKVD) aukštąją mokyklą⁵⁰. 1941 m. gegužę LLKJS organizavo komjaunuolių atranką dirbti LSSR valstybės saugumo liaudies komisariate (NKGB). LLKJS CK Kadru skyriaus vedėjas Izraelis Ickovičius tada ins-truktavo, kad turi būti parinkti „geriausieji komjaunuoliai, kurie parodė darbais savo atsidavimą komunistų partijai ir tarybų val-džiai“, o atranką būtina „pravesti be triukšmo ir reklamos“⁵¹. Gegužės 5 d. LLKJS CK biuras patvirtino komjaunimo aktyvistų, siunčiamų dirbti NKGB, kandidatūras⁵². LLKJS nariai buvo siunčiami į šaliai sovietizuoti reikalingų įvairių sričių specialistų kursus (pramonės, švietimo, kultūros darbuotojų, armijos po-litinių vadovų ir kt.)⁵³.

Lietuvos komunistų partija (bolševikų) politiškai vadovavo LLKJS ir kontroliavo jos veiklą⁵⁴. LKP(b) nustatė komjaunimo uždavinius, įpareigojo jį dalyvauti politinėse komunistų kampanijose, svarstė jo veiklą, tvirtino kadrus ir finansavimą. Komjauni-mas vertino partijos vadovavimą kaip savo stiprybės ir sėkmingos veiklos garantą ir aktyviai prisidėjo prie komunistų politikos įgyvendinimo⁵⁵. Partijos ir komjaunimo struktūrų santykiai ne visada buvo sklan-dūs. LKP(b) komitetai dažnai nepaisydavo formalaus organizacinio LLKJS savarankiškumo ir tiesioginio jo pavaldumo VLKJS CK, kategoriškai diktudavo komjaunimo struktūroms, savavališkai perimdavo jų ka-drus ir taip dezorganizuodavo darbą. Kita vertus, pasitaikydavo, kad partijos komitetai

atsainiai žiūrėdavo į komjaunimo organiza-cijas kaip į negausias ir neįtakingas, todėl nesirūpindavo jų veikla ir darbo sąlygomis: neinstruktudavo, neaprupindavo patal-pomis ir lėšomis. LLKJS struktūros irgi ne visada paisydavo partijos nurodymų⁵⁶. Vis dėlto ne visada sklandi partijos ir komjauni-mo sąveika nesutrukdė jiems bendrai veikti sovietizuojant visuomenę.

ORGANIZACINIAI KOMJAUNIMO POKYČIAI IR SUDĖTIES KAITA 1940 M. ANTROJOJE PUSĖJE

Kad palenktų jaunimą okupaciniam režimui, komjaunimui reikėjo sparčiai išplėsti savo organizacinę struktūrą ir gretas. 1940 m. liepą–rugpjūtį įmonėse, įstai-gose, organi-zacijose ir mokyklose masiškai imta kurti komjaunimo kuopeles, steigti teritorinių organizacijų komitetus, jaunuoliai skatinti stoti į komjaunimą. Kadangi komunistai ragino sparčiau plėsti LKJS gretas, jos didėjo greitai ir nekontroliuojamai⁵⁷. Neišsamiais duomenimis, birželį–rugsėį į komjau-nimą Kaune įstojo 162, Vilniuje – 278, Šiauliuose – 276, Alytaus apskrityje – 529, Biržų – 347, Kauno – 518, Mažeikių – 459, Raseinių – 290, Rokiškio – 487, Šakių – 309, Zarasų – 323 asmenys⁵⁸. Neretai nesilaikyta individualaus priėmimo procedūros, stota grupėmis. Įstojimo faktas nebuvo fiksuojamas komjaunimo organizacijų protokoluose, tenkintasi komjaunuolių anketų priėmimu ir formaliu įrašymu į komjaunuolių sąrašus („užregistravimu“). Rudenį Šiaulių apskrityje anketas pateikė apie 2 500 asmenų⁵⁹. Šiau-lių mieste į komjaunuolių sąrašus įrašyti 548, Šiaulių apskrityje – 1 923, Rokiškio – 886, Ukmergės – 706 žmonės⁶⁰. Būta atvejų, kai jaunuoliai savavališkai apsiskelbdavo kom-jaunuoliais ir komitetai juos traktuodavo kaip tikruosius LKJS narius⁶¹. Lapkritį LKJS

turėjo 9 140 narių – per penkis okupacijos mėnesius komjaunuolių skaičius išaugo devynis kartus⁶².

Dėl politinės konjunktūros, noro išgyventi okupacijos sąlygomis į LKJS ėmė plūsti įvairių socialinių grupių ir tautybių jaunuoliai. Dauguma jų sąmoningai pasirinko bendradarbiavimą su sovietiniu režimu ir prisitaikymo prie jo kelią, kiti stojo į komjaunimą dėl komunistų teikiamos galimybės įsidarbinti ir siekti karjeros. Telšių apskrities Varnių valsčiuje apsilankęs LKJS CK instruktorius pažymėjo, kad ten „visi nori būti [komjaunimo] nariais“, o jais tapę „reikalauja tarnybų bei kitokių palengvinimų“⁶³. Nemaža dalis, ypač moksleiviai ir studentai, įstojo į LKJS siekdama geresnių mokymosi sąlygų ar kitų aplinkybių verčiama. Pavyzdžiui, Kretingos apskrityje jaunuoliai stojo į komjaunimą tam, „kad lengviau būtų gauti nemokamą mokslą“⁶⁴. Kai kurie tapo LKJS nariais paveikti komunistų agitacijos ir net nesupratę, į kokios organizacijos veiklą įsitraukė. Antai Šakių apskrities Gelgaudiškio valsčiaus jaunuoliai masiškai „užsiregistravo“ komjaunuoliais, o suvokę, kad komjaunimas yra bolševikinė organizacija, pareiškė nebenorintys būti „augančiais bolševikais“⁶⁵.

Į komjaunimą ypač aktyviai stojo kai kurių Lietuvos tautinių mažumų atstovai. 1940 m. vasarą Kaune žydai sudarė 42 proc., Vilniuje – 80 proc., Šiauliuose – 50 proc., Šakiuose – 64 proc., Švenčionėliuose – 60 proc., Mažeikių apskrityje – 72 proc., Šakių – 52 proc., Ukmergės – 70 proc., Raseinių – 54 proc., Trakų apskrities valsčiuose – 46–100 proc. stojančiųjų į LKJS⁶⁶. Kauno apskrityje 43 proc., Rokiškio – 37 proc. įstojusiųjų buvo rusai⁶⁷.

LKJS vadovams kėlė nerimą spartus žydų skaičiaus augimas komjaunime, ypač miestų organizacijose ir kai kurių organizacijų vadovybėje, nes tokia tendencija stiprino nelietuviško komjaunimo vaizdinį, siaurino

jo galimybę veikti tarp lietuvių. Neišsamiais duomenimis, 1940 m. rudenį Kaune žydai sudarė 62 proc., Vilniuje – 81,3 proc., Šiauliuose – 50,2 proc., Alytaus apskrityje – 20 proc., Biržų – 24 proc., Kauno – 18 proc., Kretingos – 25 proc., Mažeikių – 28 proc., Raseinių – 33 proc., Rokiškio – 22 proc., Šakių – 34 proc., Vilniaus – 31 proc., Zarasų – 54 proc. teritorinių organizacijų narių⁶⁸.

LKJS CK instruktoriai konstatuodavo, kad žydų vyravimas tarp stojančiųjų į komjaunimą, kai kuriose teritorinėse organizacijose ir jų komitetuose, nesankcionuotas komjaunuolių žydų visuomeninis aktyvumas („triukšmo kėlimas“, „neklusymas“) menkino LKJS įvaizdį ir įtaką, nes lietuvių jaunimas „nelabai skaitėsi“ su tokiu komjaunimu ir jo nelietuviška vadovybe bei šalinosi jų⁶⁹. Komjaunimo funkcionieriams kėlė nerimą ir tai, kad, į LKJS gausiai stojant ne darbininkų kilmės jaunuoliams žydams, sparčiai kito socialinė organizacijos sudėtis: augo iš amatininkų, prekybininkų ir tarnautojų šeimų kilusių jaunuolių skaičius. LKJS CK viešai nekėlė klausimo, kaip kontroliuoti komjaunimo sudėtį, bet tarp vadovų formavosi nuomonė, kad ją būtina reguliuoti ribojant „smulkiaburžuazinės“ kilmės žydų jaunuolių priėmimą. LKJS CK Kadru ir organizacinio instruktorių skyriaus instruktorius Ferdinandas Misonis susitikimuose su apskričių komitetų vadovais siūlė kontroliuoti stojimą į komjaunimą, kad žydai neviršytų 10 proc. priimamų asmenų, o vadovaujančiuosius organus (komitetus) sudaryti iš lietuvių⁷⁰. 10 proc. riba, matyt, buvo pasirinkta norint priartinti LKJS sudėtį prie Lietuvos gyventojų tautinės sudėties. Kai kurie komunistų partijos vadovai palaikė tokią komjaunimo funkcionierių iniciatyvą, tikėdamiesi taip pagerinti okupacinio režimo įvaizdį. LKP(b) Raseinių apskrities komiteto sekretorius Stasys Filipavičius aiškino komjaunimo aktyvistams, kad „žydai negali būti statomi prie-

kyje masės, jie turi būti daugiau naudojami kanceliariniams darbams. Žydams būnant vadovaujančiuose sluoksniuose, masės nuo partijos bei šios santvarkos tolinasi.⁶⁷

Bandant reguliuoti tautinę komjaunimo sudėtį, buvo skatinami stoti į LKJS jaunuoliai lietuviai, pakeista kai kurių komitetų sudėtis, kooptuojant į juos lietuvių. Kai kur tai davė norimų rezultatų. Kaune lietuvių komjaunuolių skaičius padidėjo 11 kartų ir rugsėjį jie jau sudarė 40 proc. miesto organizacijos narių⁷². Rugsėjį Alytaus, Biržų, Mažeikių ir Šakių apskrityse 70–95 proc. įstojusiųjų į komjaunimą buvo lietuviai⁷³. Tačiau taip buvo toli gražu ne visur. Kauno, Rokiškio, Švenčionių, Tauragės, Ukmergės ir Zarasų apskričių organizacijose lietuvių buvo mažiau nei pusė, Švenčionėliuose – tik 5 proc. komjaunuolių⁷⁴. Raseinių apskrityje ir toliau dauguma stojančiųjų į komjaunimą buvo žydai⁷⁵, nors apskrities komitetas kelis kartus performuotas kooptuojant į jį lietuvių ir rusų bei pašalinant iš jo žydus⁷⁶. Komjaunimo įvaizdį itin blogino svarbiausių LKJS organizacijų – Kauno ir Vilniaus miestų – tautinė sudėtis. Komunistų agitacija tarp Kauno jaunimo paskatino stoti į komjaunimą lietuvius. Jų padaugėjo, bet jie vis dar nesudarė nė pusės miesto organizacijos narių. Spalio pradžioje 62,4 proc. kauniečių komjaunuolių buvo žydai, 33,9 proc. – lietuviai ir 3,6 proc. – rusai⁷⁷. Vilniuje į LKJS stėjo beveik vien žydai, o lietuviai, lenkai ir kitų tautybių jaunuoliai laikėsi atokiai. Spalį 81,3 proc. Vilniaus komjaunuolių buvo žydai, 11,5 proc. rusai, 3,9 proc. lenkai, 1,8 proc. kitų tautybių jaunuoliai ir tik 1,4 proc. lietuviai⁷⁸.

1940 m. spalį į VLKJS įtraukto Lietuvos komjaunimo vidaus gyvenimas buvo pertvarkytas pagal VLKJS įstatų ir instrukcijų reikalavimus. VLKJS nariais galėjo tapti 14–23 metų jaunuoliai, pripažįstantys jos programą, įstatus, besąlygiškai vykduantys

VLKJS vadovybės nurodymus ir dalyvaujantys įgyvendinant komunistų partijos politiką. Nauji nariai buvo priimami individualiai pirminių organizacijų susirinkimuose, esant dviejų komjaunuolių rekomendacijoms. Nutarimus dėl narių priėmimo tvirtino teritorinių organizacijų komitetai⁷⁹. Organizacinė sandara buvo paremta demokratinio centralizmo principu, kuris numatė komjaunimo organų renkamumą ir periodinę atskaitomybę, griežtą narių drausmę, mažumos paklusimą daugumai, besąlyginį aukštesniųjų organų nutarimų privalomumą žemesniesiems. Komjaunimo struktūra buvo formuojama gamybinio ir teritoriniu požymiu. Tuo metu Sovietų Sąjungos komjaunimas vadovavosi Josifo Stalino politine doktrina, buvo įsidiėgęs politinius ir organizacinius VKP(b) principus, laikėsi stalininių partijos gyvenimo normų. VLKJS sudėtis priartėjo prie VKP(b), joje vyravo stalininių pažiūrų, partijos vadovybei ištikimi komjaunuoliai. Griežtai centralizuota ir hierarchinė struktūra užtikrino besąlyginį komjaunuolių paklusimą VLKJS ir VKP(b) vadovybei. Partijos pavyzdžiu komjaunimas subiuokratoje, veikė administraciniais metodais, komjaunimo aparatas diktavo nariams⁸⁰.

Siekiant integruoti Lietuvos komjaunimą į VLKJS sistemą, buvo diegiami Sovietų Sąjungos komjaunimo organizaciniai principai. Pirmiausia buvo pradėta taikyti griežta LLKJS veiklos kontrolė. LKP(b) vadovybė nustatė komjaunimui tikslus ir uždavinius, politiškai jam vadovavo, diktavo ir kontroliavo jo darbą, stebėjo ir vertino veiklą, tvirtino LLKJS kadrus ir biudžetą. Partijos iniciatyva buvo iš esmės pakeista LLKJS vadovybė, į ją kooptuota naujų narių. Lapkričio 2 d. LKP(b) CK biuras paskyrė F. Bieliauską LLKJS CK pirmuoju, M. Bordonaitę – antruoju sekretoriumi⁸¹. Lapkričio 12 d. patvirtintas LLKJS CK biuras. Jį sudarė pirmasis sekretorius F. Bieliauskas, sekretorius agitacijai

ir propagandai M. Bordonaitė, sekretorius mokykloms ir darbui tarp pionierių Feliksas Gladutis, LLKJS CK Kadro ir organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas I. Ickovičius, Valstiečių jaunimo skyriaus vedėjas Stasys Perminas, laikraščio „Komjaunimo tiesa“ redaktorius Eduardas Mieželaitis ir LLKJS Kauno miesto komiteto sekretorius Anatolijus Čistovas⁸². Iš 7 biuro narių 4 buvo lietuviai, 2 žydai, 1 rusas. LLKJS veiklai prižiūrėti VLKJS CK į Lietuvą atsiuntė savo atstovų. Lietuvos komjaunimo struktūrose buvo įdarbinta nemažai komjaunimo darbuotojų iš Sovietų Sąjungos⁸³. Nuo lapkričio LLKJS CK biuro posėdžiuose dalyvavo VKP(b) CK ir SSRS Liaudies Komisarų Tarybos įgalotinio Lietuvoje Nikolajaus Pozdniakovo aparato darbuotojas instruktorius Zubkovas, prižiūrintis komjaunimo darbą⁸⁴.

VLKJS pavyzdžiu pertvarkant LLKJS sandarą, buvo plėtojama gamybinis ir teritorinis principu paremta struktūra. 1940 m. lapkritį jau veikė 3 miestų (Vilniaus, Kauno ir Šiaulių) ir 23 apskričių (Alytaus, Biržų, Kauno, Kėdainių, Kretingos, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Seinų, Šakių, Šiaulių, Švenčionių, Švenčionių, Tauragės, Telšių, Trakų, Ukmergės, Utenos, Vilkaviškio, Zarasų ir Vilniaus) teritorinės organizacijos⁸⁵. Spalio–gruodžio mėn. LLKJS CK organizavo uždarus miestų ir apskričių teritorinių organizacijų susirinkimus, kur buvo sudaryti jų vadovaujantieji organai – komitetai – ir perrinkti sekretoriai. Kai kur iš esmės pakeista komitetų sudėtis: pašalinti, komunistų požiūriu, netinkamai dirbantys, per mažai atsidavę, politiškai neaktyvūs sekretoriai ir kiti nariai. LLKJS CK biuras lapkričio 21 d. atleido Marijampolės apskrities komiteto sekretorių Baršaitį, gruodžio 10 d. – Utenos apskrities komiteto sekretorių Bronių Sinicą „kaip nesusidorojusius su darbu“⁸⁶. Siekiant pagerinti komjaunimo įvaizdį, į komitetus paskirta daugiau lietu-

vių. Aiškindamas tokią būtinybę lietuvinčių komitetus, LLKJS CK pirmasis sekretorius F. Bieliauskas pabrėžė, kad „į lietuviškas mases neįeisim“, jei komjaunimo komitetams vadovaus ne lietuviai, o žydai⁸⁷. Norint griežčiau kontroliuoti tautinę Kauno miesto organizacijos sudėtį, jos sekretoriumi paskirtas iš Sovietų Sąjungos atvykęs komjaunimo aktyvistas A. Čistovas. Jo veikla, matyt, davė norimų rezultatų, nes nuo lapkričio Kaune į komjaunimą priimta gerokai mažiau žydų jaunuolių⁸⁸. Lapkričio–gruodžio mėn. paskirti šie miestų ir apskričių komitetų sekretoriai: Vilniaus miesto – S. Kancedikas, Šiaulių miesto – Irena Bukontaitė, Alytaus apskrities – Aleksandras Judinas, Biržų – Albinas Gintautas, Kauno – Trofimas Sergejevas, Kėdainių – Anicetas Bertašius, Kretingos – Petras Jonušas, Marijampolės – Pranas Jasaitis, Mažeikių – Augustinas Ulskis, Panevėžio – Jonas Macevičius, Raseinių – Vytautas Glovackis (vėliau – Albertas Garionas), Rokiškio – Andrius Dagys, Seinų – A. Mikulevičius (vėliau – Vincas Ališauskas), Šakių – Jonas Gurskis, Šiaulių – Vladas Kilda, Švenčionių – Ivanas Kondratenka, Švenčionių – Vladimiras Macijauskas, Tauragės – Petras Žemgulys, Telšių – Kazys Pocius, Trakų – Janina Narkevičiūtė, Ukmergės – Grigorijus Piktis, Utenos – Petras Žukauskas, Vilkaviškio – M. Brizgalovas, Vilniaus – Albertas Kunigėnas, Zarasų – Jonas Matiukas⁸⁹. Sunkiau sekėsi kurti valsčių teritorines organizacijas. Jos buvo steigiamos daugiausia valsčių centruose, o kaimuose komjaunimas „buvo nežinomas“, nepopuliarus dėl savo veiklos ir nelietuviškos sudėties. Buvo pakeista nemažai valsčių organizacijų sekretorių, į vadovus iškelta daugiau iš valstiečių kilusių lietuvių, bet tai nepadėjo išplėsti valsčių organizacijų tinklo ir pritraukti daugiau kaimo jaunimo⁹⁰. Tada LKP(b) CK biuras, atsižvelgdamas į LLKJS CK prašymą, 1941 m. sausio 16 d. kreipėsi į VKP(b) CK

leisti visuose valsčiuose, kuriuose nepavyko įkurti komjaunimo organizacijų, paskirti etatinius valsčių komjaunimo organizatorius (komsorgus) komjaunimo veiklai plėtoti⁹¹. Gavęs leidimą, LLKJS CK patvirtino 206 valsčių komsorgus⁹².

1940 m. lapkritį buvo nustatyta LLKJS komitetų struktūra ir etatai. VLKJS pavyzdžiu juose įsteigti skyriai ir sektoriai pagrindinėms komjaunimo veiklos sritims organizuoti: Kadru, Agitacijos ir propagandos, Karinis sporto, Valstiečių jaunimo, Mokyklų, Finansų ir ūkio ir Ypatingasis. LLKJS Centro komitete nustatytos 38 pareigybės (24 atsakingųjų ir techninių, 14 aptarnaujančiųjų darbuotojų), Vilniaus, Kauno ir Šiaulių miestų komitetuose – 15, apskričių komitetuose – 146, iš viso 199 etatai⁹³. LLKJS 1941 m. biudžete buvo numatyta 512 pareigybių, iš jų LLKJS Centro komitete – 22 atsakingųjų ir techninių darbuotojų, Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio miestų komitetuose – 18, 23 apskričių komitetuose – 140, 266 valsčių komitetuose – 266, 62 vidurinėse ir 4 aukštosiose mokyklose – 66 komsorgų⁹⁴. 1940 m. lapkritį nustatyti ir komjaunimo darbuotojų atlyginimai. Numatyta LLKJS CK pirmojo sekretoriaus mėnesio alga iki 900, kitų sekretorių – 800, skyrių vedėjų – 600–800, jų pavaduotojų – 400–425, sektorių vedėjų – 375–550, instruktorių – 350, techninių darbuotojų, sekretorių mašininkų – 275, vairuotojų – 350, apsaugos darbuotojų – 210 Lt. Miestų ir apskričių komitetų sekretorių atlyginimai buvo 400–600, sektorių vedėjų – 275–300, instruktorių – 275–300, techninių darbuotojų – 250 Lt. 1941 m. vasario 22 d. LLKJS CK biuras nustatė naujas vidutines atsakingųjų ir techninių darbuotojų mėnesio algas. Miestų ir apskričių komitetų sekretorių atlyginimas siekė 600–800, komitetų instruktorių – 400–500, techninių sekretorių – 250–300, valsčių komsorgų – 400, mokyklų komsorgų – apie

289 rb⁹⁵. Didelis darbo užmokestis padėjo sukomplektuoti komjaunimo etatus, bet komitetams labai trūko kvalifikuotų kadru. Net LLKJS CK 1941 m. pavasarį buvo laisvos 5 atsakingųjų darbuotojų pareigybės⁹⁶.

Komjaunimo organizacinės struktūros pagrindą sudarė pirminės organizacijos jaunimo mokyklose, įmonėse, įstaigose ir organizacijose. Per jas skleista komunistų įtaka ir organizuota komjaunuolių veikla. Kadangi 1940 m. birželį–rugpjūtį nemažai pirminių organizacijų įsteigtos savavališkai, apsiskelbusiųjų komjaunuoliais iniciatyva ir nesuderinus su LKJS vadovybe, lapkričio 14 d. LLKJS CK nutarė pasiųsti savo atstovus į vietas patikrinti padėties, įforminti įsteigtų pirminių organizacijų ir paskatinti kurti naujas⁹⁷. 1940 m. pabaigoje Lietuvoje veikė 938 pirminės komjaunimo organizacijos, iš jų 486 kaimuose, 97 įmonėse, 71 mokyklose ir 284 kitose įstaigose⁹⁸. Norint palenkti moksleivius komunistų įtakai, siekta plėsti organizacijų tinklą mokyklose, bet tai buvo itin sunku padaryti dėl moksleivių priešiško okupaciniam režimui. 1940–1941 m. m. pradžioje LLKJS organizacijos veikė 21, 1940 m. pabaigoje – 71 mokykloje, bet net 2 744 mokyklose jų įsteigti nepavyko⁹⁹. Komunistų partijos požiūriu, tai buvo viena didžiausių komjaunimo veiklos spragų, nes, neturėdamas savo organizacijų mokyklose, jis negalėjo kontroliuoti moksleivių gyvenimo¹⁰⁰. Kad palengvintų komjaunimo organizavimą mokyklose, LKP(b) CK biuras 1940 m. spalio 30 d. paprašė VKP(b) CK įsteigti Lietuvos vidurinėse mokyklose etatines (atleistinių) komjaunimo organizatorių (komsorgų) pareigybes¹⁰¹. Gavęs Maskvos leidimą, LLKJS CK gruodžio 20 d. paskyrė 20 komsorgų į Biržų, Kauno, Kelmės, Kybartų, Marijampolės, Mažeikių, Palangos, Panevėžio, Raseinių, Skuodo, Šakių, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Ukmergės, Vilkaviškio ir Vilniaus

miestų vidurines mokyklas¹⁰². Komsorgams apmokyti LKP(b) CK įsteigė kursus ir skyrė jiems 16,9 tūkst. Lt¹⁰³. 1941 m. vasario 22 d. LLKJS CK biuras kreipėsi į VLKJS, prašydamas padidinti komsorgų skaičių ir paskirti juos į 69 vidurines ir aukštąsias mokyklas¹⁰⁴.

1940 m. spalį buvo suvienodinta komjaunimo finansavimo tvarka ir pasirinkta materialine Lietuvos komjaunimo baza. VLKJS buvo išlaikomos iš komjaunimo biudžeto, kurio apimtį ir dotacijų iš valstybės biudžeto sumą tvirtino VKP(b) CK. Sovietų Sąjungos pavyzdžiu lapkričio 21 d. LKP(b) CK biuras patvirtino LLKJS 1940 m. lapkričio–gruodžio mėn. išlaidų sąmatą ir skyrė komjaunimui 190 735 Lt, o gruodžio 29 d. – papildomai dar 148 535 rb¹⁰⁵. 1941 m. LLKJS biudžete komjaunimo išlaidoms skirta 2,8 mln. rb, iš jų dotacija iš VLKJS biudžeto – beveik 2,7 mln. rb¹⁰⁶. Visgi nemažai apskričių ir valsčių komitetų skundėsi patalpų ir lėšų trūkumu¹⁰⁷. Nors 1940 m. liepos 26 d. komjaunimui buvo perduotas uždraustų Lietuvos jaunimo organizacijų turtas, jis tuo nesitenkino ir mėgino gauti daugiau patalpų ir inventoriaus¹⁰⁸. Komunistų partija pasirūpino, kad komjaunimo komitetams būtų paskirtos geresnės patalpos, o tokių nesant leido įsikurti savo būstinėse¹⁰⁹. Lapkričio 20 d. LLKJS CK biuras skyrė papildomų lėšų komjaunimo inventoriui įsigyti¹¹⁰.

VLKJS pavyzdžiu pertvarkant Lietuvos komjaunimo veiklą, jame buvo įdiegti iš VKP(b) perimti politiniai ir organizaciniai VLKJS principai, vykdoma griežta LLKJS veiklos kontrolė, sukurta centralizuota ir hierarchinė struktūra, užtikrinanti besąlyginį teritorinių organizacijų ir narių paklusimą vadovybei. Lietuvos komjaunuoliai privalėjo vadovautis komunistų partijos doktrina ir direktyvomis, laikytis stalininių partijos ir komjaunimo gyvenimo normų.

LLKJS vidaus gyvenimą pertvarkant VLKJS pavyzdžiu, nuo lapkričio imta laiky-

tis jos įstatuose nustatytos narių priėmimo tvarkos. Buvo atsisakyta iki tol paplitusios praktikos priimti į komjaunimą nesilaikant individualios priėmimo procedūros ir nepaisant kandidato stažo¹¹¹. Pirminės organizacijos nebepriimdavo netinkamo amžiaus (per jaunų ar per senų) asmenų, individualiai svarstydavo stojančiųjų kandidatūras ir rekomendacijas, teikdavo valsčių ir apskričių komitetams tvirtinti savo sprendimus dėl jaunuolių priėmimo į LLKJS¹¹².

Siekiant įforminti narystę VLKJS, 1940 m. lapkritį komjaunuoliams pradėti išduoti VLKJS bilietai, kas prilygo socialiniam-politiniam komjaunimo valymui. Remiantis VLKJS CK 1940 m. spalio 18 d. nutarimu, komjaunimo dokumentai turėjo būti išduoti pagal specialią instrukciją iki 1941 m. vasario 1 d.¹¹³ 1940 m. lapkričio 20 d. LLKJS CK biuras nutarė vykstant šiai akcijai sustabdyti naujų narių priėmimą, taip pat nurodė, kad pagal VLKJS įstatus jos nariais negali būti laikomi tie Lietuvos komjaunuoliai, kurie jais pasiskelbė savavališkai („užsiregistravo nariais“) ar įstojo į LKJS grupėmis, be individualios priėmimo procedūros¹¹⁴. LLKJS komitetai, pradėję įgyvendinti šiuos nurodymus, ėmė tikslinti komjaunuolių sąrašus. Iš jų buvo išbraukta dalis savavališkai įsirašiusiųjų, todėl komjaunuolių gretos sparčiai menko, pavyzdžiui, Šakių apskrities Kudirkos Naumiestyje komjaunuolių sumažėjo nuo 78 iki 60¹¹⁵, Trakų apskrities Žaslių valsčiuje – nuo 84 iki 27¹¹⁶. Ruošdamiesi komjaunimo valymui, komitetai atliko komjaunuolių socialinį-politinį patikrinimą, kurio metu nutardavo nepripažinti organizacijos nariais asmenų, negalinčių priklausyti VLKJS dėl socialinių ar politinių priežasčių. Kretingos apskrities Skuodo valsčiuje po tokio patikrinimo komjaunuolių sumažėjo nuo 49 iki 19, Mosėdžio valsčiuje – nuo 31 iki 18, Panevėžio apskrities Kupiškio valsčiuje – nuo 135 iki 57, Viešintų valsčiuje – nuo 62

iki 48¹¹⁷. Dalis komjaunuolių, supratę, kad nepereis patikrinimo procedūros, patys išėjo iš LLKJS. Rokiškio apskrityje tokių buvo 77, Šakių – 34, Šiaulių – 18¹¹⁸.

Kadangi tuo metu naujų narių buvo nepriimama, LLKJS negalėjo kompensuoti savo gretų mažėjimo. 1940 m. lapkričio–gruodžio mėn. komjaunuolių sumažėjo nuo 9 140 iki 7 375¹¹⁹. Pasikeitė socialinė ir tautinė LLKJS sudėtis. Rengiantis valymui, iš komjaunuolių sąrašų išbraukti jaunuoliai, kilę iš pasiturinčių ūkininkų, prekybininkų ar amatininkų, todėl sumažėjo šių sluoksnių atstovų, bet santykinai padaugėjo darbininkų ir sovietinės administracijos darbuotojų. Dėl nedarbininkiškos kilmės ar padėties dar iki komjaunimo valymo iš jo faktiškai buvo pašalinta nemažai žydų.

Komjaunimo komitetų statistinėmis žiniomis, 1941 m. sausio 1 d. LLKJS buvo 7 375 nariai ir kandidatai į narius¹²⁰. Kaune komjaunuoliais pripažinti tik 68, Vilniuje – 62 asmenys¹²¹. Per šešis sovietinės okupacijos mėnesius Lietuvos komjaunimas išaugo septynis kartus: nuo 1 000 narių 1940 m. birželį iki 7 375 – 1941 m. pradžioje. Spartų jo gretų gausėjimą labiausiai lėmė okupacinė valdžia – ji teikė savo šalininkams saugumą, geresnes mokymosi ir darbo sąlygas, galimybę siekti karjeros; komunistinė agitacija skatino jaunuolius prisidėti prie tariamai pažangesnės santvarkos kūrimo. LLKJS narių skaičiaus didėjimui didelę įtaką darė represinė okupantų politika. Ji įbaugino jaunimą ir pastūmėjo kai kuriuos jo sluoksnius prisitaikyti prie sovietinio režimo.

Per šešis okupacijos mėnesius pasikeitė socialinė ir tautinė LLKJS sudėtis. 1940 m. vasarą į komjaunimą stėjo įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių jaunuoliai, bet itin aktyviai – miestų darbininkai lietuviai, rusai ir žydai, taip pat žydų jaunuoliai, kilę iš prekybininkų, amatininkų ir tarnautojų šeimų. Rengiantis LLKJS valymui, iš komjaunimo

pašalinti pasiturinčiųjų sluoksnių atstovai, todėl sumažėjo valstiečių ir „smulkiaburžuazinės“ kilmės žydų jaunuolių. 1940 m. liepą–gruodį komjaunuolių darbininkų ir tarnautojų padaugėjo nuo 50 iki 55,6 proc., o valstiečių sumažėjo nuo 30 iki 16,9 proc. 1941 m. pradžioje 42,72 proc. LLKJS narių buvo darbininkai, 16,9 proc. – valstiečiai, 13,5 proc. – moksleiviai, 12,88 proc. – tarnautojai, 14 proc. – amatininkai, prekybininkai ir kitų socialinių sluoksnių atstovai¹²². Per šešis okupacijos mėnesius komjaunime padaugėjo lietuvių ir rusų, santykinai sumažėjo žydų. 1941 m. pradžioje lietuvių komjaunuolių buvo 57,3 proc., žydų – 23,8 proc., rusų – 16,5 proc., lenkų – 1,5 proc., kitų tautybių asmenų – 0,9 proc.¹²³ Komjaunuolių lietuvių Kaune padaugėjo nuo 8,3 iki 46,5 proc., rusų – nuo 1,7 iki 4,4 proc., o žydų sumažėjo nuo 90 iki 48,8 proc.¹²⁴ Oficialiais statistiniais duomenimis, 1941 m. pradžioje iš 68 LLKJS nariais pripažintų Kauno komjaunuolių 35 buvo lietuviai (51,5 proc. pripažintų komjaunuolių), 33 žydai (48,5 proc.) ir nė vieno ruso¹²⁵. Vilniuje iš 62 komjaunuoliais pripažintų asmenų 63 proc. buvo žydai, 25,8 proc. – rusai, 4,8 proc. – baltarusiai, po 3,2 proc. – lenkų ir lietuvių¹²⁶.

Lietuvos komjaunimo sudėtis skyrėsi nuo VLKJS, kur 1941 m. sausio 1 d. iš 10,4 mln. narių 33,3 proc. buvo moksleiviai, 24,7 proc. – tarnautojai, 21,2 proc. – kolūkiečiai, 18,2 proc. – darbininkai, 2,6 proc. – kitų sluoksnių atstovai¹²⁷. VLKJS buvo daugiau nei LLKJS tarnautojų ir moksleivių ir visai nebuvo asmenų, kilusių iš buržuazinių sluoksnių ar priklausiusių jiems. Dėl kitokios okupuotos Lietuvos ir SSRS socialinės sanklodos LLKJS sudėtis negalėjo būti tapati VLKJS. Tačiau, vadovaujantis vadinamosios klasių kovos pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu interesais, reikėjo, kad Lietuvoje iš LLKJS būtų pašalinti visi buržuazinės kilmės ir padėties jaunuoliai.

Ypač skyrėsi ideologinis Sovietų Sąjungos ir Lietuvos komjaunuolių indoktrinavimas. Komunistinės nuostatos buvo giliai įsišaknijusios VLKJS narių sąmonėje, bet dar neįsitvirtinusios Lietuvos komjaunuolių gyvenime. Nemažai LLKJS narių tik formaliai pripažino komunistinę ideologiją, nesuprato komunistinės doktrinos ar net apskritai ją ignoravo. Siekiant integruoti LLKJS į VLKJS sistemą, reikėjo priartinti Lietuvos komjaunimo sudėtį prie VLKJS ir ideologiškai suvienodinti komjaunuolių mąstyseną.

LLKJS GRETŲ SOCIALINIS-POLITINIS VALYMAS 1940–1941 M.

LKJS įtraukus į VLKJS, prasidėjo bilietų išdavimo Lietuvos komjaunuoliams kampanija. Ji prilygo komjaunimo gretų valymui pagal socialinį-politinį požymį. Šia akcija siekta ne tik įforminti asmenų narystę VLKJS, bet ir užtikrinti Lietuvos komjaunimo integravimą į VLKJS sistemą. Norėta kryptingai pakeisti ir prie VLKJS priartinti Lietuvos komjaunimo kaip Sovietų Sąjungos politinės struktūros sudėtį, kad ji taptų sovietų valdžios poreikius atitinkančia organizacija.

LLKJS valymas sutapo su LKP(b) gretų valymu, turėjo panašius tikslus ir vyko pagal analogiją. Komjaunimo gretų valymą nulėmė okupacinės valdžios siekis integruoti LLKJS į VLKJS per komjaunimo organizacijos narių socialinio-politinio patikrinimo procesą, suformuoti sau tinkamą socialinę atramą ir ištikimą politinę struktūrą. Socialinis-politinis valymas buvo bolševikams įprastas sudėties reguliavimo būdas ir tinkamiausia priemonė sukurti norimos sudėties organizaciją¹²⁸.

Masinių komjaunimo valymo pobūdį nulėmė tai, kad veikdama pogrindyje LKJS nereguliuo savo gretų, o, 1940 m. birželį legalizuota, taip pat nekontroliavo savo sudėties, todėl, komunistų požiūriu, buvo

užteršta jiems socialiniu, politiniu ir ideologiniu atžvilgiu priešiškais asmenimis. Šį valymo aspektą akcentavo ir LLKJS vadovybė, kartu pabrėždama, kad „į komjaunimą, kuris dar lig šiol nesuformavo galutinai savo eiles, įsibrovė klasiniai svetimi elementai“¹²⁹. Kai kurie duomenys byloja, kad komjaunimo valymui įtakos turėjo nelietuviška LLKJS sudėtis. Komunistai norėjo pagerinti komjaunimo įvaizdį, padaryti jį patrauklesnį Lietuvos jaunimui, ypač lietuviams, todėl valymo metu mėgino padidinti lietuvių komjaunuolių skaičių kitų tautybių, pirmiausia žydų, komjaunuolių atžvilgiu ir priartinti tautinę LLKJS sudėtį prie visos Lietuvos gyventojų sudėties¹³⁰.

LLKJS valymas prasidėjo 1940 m. lapkričio ir turėjo būti baigtas 1941 m. vasarį, bet užtruko iki pat 1941 m. birželio. 1940 m. lapkričio 20 d. LLKJS CK biuras nutarė pradėti VLKJS bilietų išdavimą ir šios akcijos laikotarpiu sustabdyti naujų narių priėmimą¹³¹. Ji vyko pagal VLKJS instrukcijas ir LLKJS CK nurodymus. VLKJS instrukcijoje „Dėl komjaunimo bilietų išdavimo Lietuvos komjaunimo nariams ir kandidatinių kortelių kandidatams“ ir LLKJS CK 1940 m. lapkričio 20 d. nutarime buvo apibrėžti šios priemonės uždaviniai, nustatyta, kaip pagrįsti ir fiksuoti buvimo LKJS ir LLKJS stažą, kaip turėjo būti tikrinami anketiniai komjaunuolių duomenys, svarstomos jų bylos¹³². Komjaunuolių stažas turėjo būti skaičiuojamas nuo faktinio įstojimo į LKJS datos, tai patvirtinus dviejų komjaunuolių arba vieno komunistų partijos nario atsiliepiniais.

Komjaunimo valymui vadovavo LLKJS Centro komitetas, tiesiogiai jį organizavo LLKJS CK Kadro ir organizacinio instruktorių skyriaus (vedėjas J. Tiščenka) Statistikos sektorius (vedėja Vera Goremikina¹³³), o miestų ir apskričių komitetuose – įskaitos sektoriai. Valymui organizuoti VLKJS CK atsiuntė iš Sovietų Sąjungos į Lietuvą visą būrį

partijos ir komjaunimo funkcionierių. Dauguma jų buvo paskirti LLKJS CK, miestų ir apskričių komitetų Įskaitos sektorių vedėjais ir kitais atsakingais darbuotojais. Gruodžio 7–10 d. LLKJS CK biuras patvirtino miestų ir apskričių komitetų įskaitos sektorių vedėjus (7 lietuvius, 13 rusų ir 3 žydus) ir pavedė LLKJS CK instruktoriams tiesiogiai prižiūrėti miestų ir apskričių organizacijų valymą¹³⁴.

1940 m. spalio–gruodžio mėn. buvo tikrinamos žinios apie komjaunuolius, gruodį komitetuose pradėtos svarstyti jų bylos. Vadovaudamiesi VLKJS CK 1940 m. spalio 18 d. instrukcija dėl komjaunimo dokumentų išdavimo tvarkos, LLKJS miestų ir apskričių komitetai tikrino komjaunuolių bylas, priimdavo nutarimus dėl jų narystės ir pristatydavo tai tvirtinti LLKJS Centro komitetui, o šis priimdavo galutinį sprendimą¹³⁵. Miestų ir apskričių komitetų išnagrinėtos komjaunuolių bylos buvo teikiamos Centro komitetui ne visos iš karto, o dalimis. Pavyzdžiui, Vilniaus apskrities komitetas 1940 m. lapkričio 3–1941 m. kovo 3 d. aptarė 266 komjaunuolių bylas, bet LLKJS Centro komitetui pateikė tik 203 iš jų¹³⁶. Pasirengimas valymui užtruko, nes komitetai nebuvo išsamiai instrukuoti, ypač dėl politinės ir socialinės komjaunuolių atrankos kriterijų, neturėjo pakankamai darbuotojų, darbui reikalingų kabinetų ir seifų komjaunuolių byloms laikyti¹³⁷. Akcija vyko ilgiau, nei numatyta, kadangi visų lygių komitetai vilkino komjaunuolių bylų svarstymą, nes bijojo suklysti priimdami sprendimus, nesiryžo imtis atsakomybės už juos, norėjo, kad partijos atstovai dalyvautų sprendžiant komjaunuolių narystės klausimą ir taip prisiimtų politinę atsakomybę¹³⁸. Valymas paspartėjo, kai LLKJS CK tiesiogiai įsikišo į jo vyksmą teritorinėse organizacijose. Miestų ir apskričių komitetus inspektuojantys LLKJS CK instruktoriai 1940 m. gruodį patys ėmėsi valymo procedūrų ir suformavo jo

praktiką. Jie nurodė komitetams konkrečius jaunuolių atrankos ir komjaunimą kriterijus, tikrino komjaunuolių bylas, nustatydavo, kuriuos asmenis galima priimti į VLKJS, o kuriuos pašalinti kaip „netinkamus ir nevertus“, dalyvavo komitetų posėdžiuose, svarstančiuose bilietų išdavimą, paragindavo partijos atstovus įdėmiau prižiūrėti valymo procesą¹³⁹. Antai Šiaulių apskrities komitetas pradėjo svarstyti VLKJS bilietų išdavimą po to, kai, padedamas LLKJS CK atstovų, patikrino komjaunuolių kandidatūras ir 1940 m. gruodžio 5 d. posėdyje, dalyvaujant LLKJS CK instruktoriui, nutarė priimti į komjaunimą tik „mažazemių, darbininkų ir kitus narius, žinoma, bus sprendžiama iš jo ir tėvo praeities“, o nepriimti „turtinų tėvų vaikus, kurie priklausė politinėms organizacijoms, vokiečių tautybės, chuliganus, turėjusius kriminalines bylas ir Lenkijos pabėgėlius“¹⁴⁰. VLKJS bilietų išdavimo kampanija vyko didelio politinio budrumo sąlygomis, todėl, viena vertus, ryžtingai stengtasi atsikratyti visų netinkamų asmenų, antra vertus, siekta sumenkinti komjaunimo gretų užterštumo mastą ir taip išvengti politinio LLKJS vadovybės kompromitavimo.

LLKJS CK valymo rezultatus pradėjo svarstyti 1941 m. vasario 3 d.¹⁴¹ Iki gegužės 16 d. jis dar kartą apsvarstė 11 179 miestų ir apskričių komitetų išnagrinėtas ir jam tvirtinti pateiktas komjaunuolių bylas¹⁴², o balandžio 12 d. ir gegužės 16 d. svarstė 19 miestų ir apskričių komitetų sekretorių narystę komjaunime¹⁴³. 1941 m. gegužės 10 d. LKJS CK sekretorius F. Bieliauskas pranešė LKP(b) CK, kad iki gegužės 1 d. išnagrinėta 9 613 bylų ir iš komjaunimo pašalinti 1 238 žmonės¹⁴⁴. VLKJS bilietai buvo išduodami ir vėliau, bet neišliko nei vėlesnių LLKJS CK posėdžių protokolų, nei kitų patikimų ir išsamių šaltinių apie tai. LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 2–4, 11, 14 d., kovo 5, 7, 12–14, 20, 21, 23, 29 d., balandžio 1–4, 7, 9–12,

19 d. ir gegužės 14, 16 d. posėdžių informacija rodo, kad iki gegužės 16 d. LLKJS CK aptarė 11 198 komjaunuolių bylas (žr. 1 lent.). VLKJS nariais pripažinti 9 922 asmenys, iš jų 477 – iki 1940 m. birželio veikę nelegalioje LKJS, o iš komjaunimo pašalinti 1 276 žmonės, iš jų – 46 komjaunuoliai pagrindininkai. Daugiausia jaunuolių pašalinta Rokiškio, Panevėžio, Raseinių, Mažeikių apskrityse ir Kauno mieste, mažiausia – Tauragės, Kauno,

Švenčionėlių, Kėdainių, Vilniaus apskrityse ir Vilniaus mieste. Zarasų apskrityje VLKJS nariais pripažinti visi asmenys, svarstyti LLKJS CK posėdyje. Šie duomenys nėra išsamūs, nes neatspindi vėliau, po gegužės 16 d., LLKJS CK biure nagrinėtų komjaunuolių, taip pat komitetuose atidėtų ar apskritai nesvarstytų asmenų bylų. Pavyzdžiui, Mažeikių apskrities komitetas atidėjo net 113 komjaunuolių bylų svarstymą¹⁴⁵.

1 lentelė. VLKJS bilietų išdavimas Lietuvos komjaunuoliams 1940 m. gruodžio–1941 m. gegužės mėn.

LLKJS miesto, apskrities organizacija	Išnagrinėta komjaunuolių bylų	Pripažinta VLKJS nariais ir kandidatais								Neišduota VLKJS bilietų							
		iš viso	lietuvių	rusų	lenkų	baltarusių	žydų	kitų tautybių	nelegalios LKJS narių	iš viso	lietuvių	rusų	baltarusių	lenkų	žydų	kitų tautybių	nelegalios LKJS narių
Vilniaus m.	296	266	11	36	13	10	194	2	27	30					30		
Kauno m.	559	486	221	26			238	1	109	73	18	1			54		11
Šiaulių m.	417	364	184	19			161		4	53	24				29		1
Alytaus aps.	661	614	489	11	6		108		9	47	18				29		
Biržų aps.	433	378	243	40		1	94		54	55	23	4	2		25	1	14
Kauno aps.	680	670	349	230			91		25	10	4	2			4		
Kėdainių aps.	370	343	250	22			71		26	27	18	1			8		
Kretingos aps.	311	257	190	3			64		11	54	24	0			30		
Marijampolės aps.	486	435	332	10		5	88		15	51	24				27		
Mažeikių aps.	549	471	324	62			74	11	13	78	37	5			32	4	
Panevėžio aps.	640	546	310	59			174	3	15	94	39	6			49		1
Raseinių aps.	490	400	273	14			113		17	90	27	2			61		
Rokiškio aps.	595	494	249	171			74		41	101	33	15			53		9
Seinų aps.	244	186	96	30			60		2	58	32				26		1
Šakių aps.	366	296	240	1			54	1	10	70	28				42		
Šiaulių aps.	537	465	325	62			78		9	72	38	6			28		
Švenčionėlių aps.	240	214	58	36	53	3	64			26	9			2	15		
Tauragės aps.	155	153	90	20			43		7	2					2		
Telšių aps.	258	216	141	20			54	1	5	42	18				24		
Trakų aps.	545	505	190	67	28	3	212	5	6	40	14	2		2	22		1
Ukmergės aps.	785	711	315	150			246		23	74	18	5			51		2
Utenos aps.	477	427	206	91			130		34	50	22	8			20		5
Vilkaviškio aps.	532	481	341	6			132	2	14	51	25	3			23		1

Vilniaus aps.	203	175	6	32	52	35	45	5		28		1	7	4	15	1	
Zarasų aps.	369	369	139	133	4		93		1								
Iš viso	11 198	9 922	5 572	1 351	156	57	2 755	31	477	1 276	493	61	9	8	699	6	46

Sudaryta pagal LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 2–4, 11, 14 d., kovo 5, 7, 12–14, 20, 21, 23, 29 d., balandžio 1–4, 7, 9–12, 19 d. ir gegužės 14, 16 d. posėdžių protokolų duomenis, LYA, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 12–108, 122–131, 134–279; b. 4, l. 1–191, 204–307, 310–311, 328–341, 351–374.

Valymo užmojų teritorinėse organizacijose nulėmė įvairios priežastys, pirmiausia, vadinamasis komjaunimo gretų užterštumas okupantams socialiniu-politiniu atžvilgiu netinkamais asmenimis. Kuo labiau organizacija buvo užteršta, tuo didesnis ir esminesnis buvo jos valymas. Svarbų vaidmenį atliko visų lygių komitetų noras akcijos metu parodyti politinę brandą ir budrumą. Tai turėjo paliudyti griežta jaunuolių atranka iki valymo ir jo metu. Įtakos turėjo bilietų išdavimo praktika šalinti netinkamus asmenis apeinant formalias procedūras ir taip nuslepiant realų LLKJS gretų užterštumo mastą. Siekdami komjaunimo vadovybei palankesnių kampanijos rezultatų, nemažai komitetų faktiškai iš LLKJS pašalindavo netinkamus jaunuolius, išbraukdami juos iš komjaunuolių sąrašų, vėlesniam laikui atidedami svarstymą ar apskritai atmesdami jų bylas. Tikriausiai tokiu – išankstinio komjaunuolių, kurie galėjo nepereiti valymo procedūros, bylų atidėjimo ir atmetimo – būdu Zarasų apskrities komitetas pademonstravo dar iki valymo buvusią griežtą jaunuolių atranką ir savo teritorinės organizacijos eilių švarumą.

VLKJS CK nurodymu komjaunuolio stažą turėjo patvirtinti du komjaunuoliai arba vienas komunistų partijos narys. Kadangi Lietuvoje buvo mažai komunistų ar komjaunuolių, galinčių liudyti komjaunuolių veikimą pogrindyje, net 45 VLKJS bilietus gavusiems nelegalios LKJS nariams nepripažintas pogrindinis stažas. Pavyzdžiui, 5 Kauno apskrities jaunuoliams, kurie į LKJS

veiklą įsitraukė 1935–1939 m., komjaunimo stažas buvo skaičiuojamas tik nuo 1940 m. gruodžio¹⁴⁶.

LLKJS CK pirmasis sekretorius F. Biečiauskas 1941 m. gegužės 10 d. pranešė LKP(b) CK, kad VLKJS bilietai komjaunuoliams neišduoti tik dėl socialinės kilmės¹⁴⁷, bet valymo eiga ir rezultatai tai paneigia, nes iš komjaunimo šalinta dėl įvairių priežasčių.

Laikantis VLKJS instrukcijų ir LLKJS CK atstovų rekomendacijų dėl socialinės komjaunuolių atrankos, iš komjaunimo pirmiausia pašalinti jaunuoliai, pagal kilmę ar padėtį priskirti okupacinės valdžios „klasinių priešų“ – buržuazinių ir smulkiaburžuazinių sluoksnių (verslininkų, stambiųjų ūkininkų, prekybininkų, amatininkų, Lietuvos Respublikos tarnautojų) – kategorijai. Šie socialinės atrankos kriterijai atitiko bolševikų partijos socialinio grynumo principą ir buvo neginčijamas jaunuolių šalinimo iš komjaunimo pagrindas. Dėl jų LLKJS CK biuras neišdavė bilietų 542 asmenims (42,5 proc. visų pašalintųjų), iš jų 16 kilusių iš pramonininkų, 55 – iš stambiųjų ir vidutinių ūkininkų, 71 – iš amatininkų, 355 – iš prekybininkų, 45 – iš tarnautojų šeimų. Žydai sudarė 87,3 proc. pašalintųjų iš komjaunimo dėl socialinių motyvų, lietuviai – 10,5 proc., rusai – 1,5 proc., lenkai – 0,5 proc., ukrainiečiai – 0,2 proc. Kaune dėl socialinių priežasčių iš komjaunimo išbraukti 56 jaunuoliai (50 žydų ir 6 lietuviai), iš jų 27 kilę iš prekybininkų, 19 – iš tarnautojų, 8 – iš amatininkų ir 2 – iš pramonininkų šeimų. Dėl socialinių priežasčių komjaunimo bilieto negavo net 46

asmenys, dalyvavę nelegalios LKJS veikloje, iš jų 39 žydai, 6 lietuviai ir 1 rusas. Kaune iš LLKJS pašalinta 11 pagrindininkų žydų.

LLKJS nariai turėjo būti ištikimi okupaciniam režimui ir laikytis komunistų partijos nuostatų. Komjaunuolių politinė pozicija ir veikla, idėjinis-politinis patikimumas buvo vieni svarbiausių atrankos kriterijų. Valymo metu dėl politinių motyvų – dalyvavimo Lietuvos Respublikoje veikusių jaunimo ir kitų organizacijų veikloje, antisovietinės pozicijos ir kt. – LLKJS CK iš komjaunimo pašalino 328 jaunuolius (25,7 proc. visų pašalintųjų). Tarp jų buvo 3 tautininkai, 13 jaunalietuvių, 3 ateitininkai, 3 pavasarininkai, 1 „Geležinio vilko“ organizacijos, 66 Lietuvos šaulių sąjungos nariai, 33 skautai, 31 jaunųjų ūkininkų ratelių, 3 baltarusių ir 125 žydų organizacijų nariai (iš jų 12 Bendrųjų sionistų partijos, 1 „Bundo“, 2 „Poalei Cion“, 31 „Betar“ narys). Kėdainių, Rokiškio, Šakių ir Trakų apskrityse 6 asmenys (3 žydai, 2 lietuviai ir 1 rusas) išbraukti iš LLKJS dėl antisovietinės pozicijos¹⁴⁸; Kretingos ir Rokiškio apskrityse 2 komjaunuoliai lietuviai negavo bilietų dėl ryšių su Lietuvos Respublikos policijos tarnautojais¹⁴⁹; Šakių apskrityje 1 jaunuolis lietuvis išbrauktas todėl, kad rengėsi repatrijuoti į Vokietiją¹⁵⁰; Vilniaus apskrities organizacijos 2 nariai (1 lietuvis ir 1 baltarusis) buvo pašalinti iš LLKJS dėl jų tėvų tarnybos carinės Rusijos armijoje, 1 lenkas – dėl to, kad jo tėvas prisidėjęs Antrajam pasauliniam karui buvo internuotas Lietuvos Respublikos teritorijoje¹⁵¹; Šakių ir Vilniaus apskrityse 2 komjaunuoliai (1 lietuvis ir 1 baltarusis) išbraukti iš komjaunimo dėl to, kad jų tėvus buvo suėmę NKVD organai¹⁵²; Raseinių ir Šakių apskrityse 30 komjaunuolių (20 žydų ir 10 lietuvių) pašalinti iš LLKJS dėl sovietinio entuziazmo stokos ir nusišalinimo nuo komjaunimo veiklos¹⁵³; Šakių apskrityje 3 jaunuoliai patys atsisakė būti VLKJS nariais¹⁵⁴. Žydai sudarė 47,9 proc. pašalintųjų

dėl politinių priežasčių, lietuviai – 47 proc., rusai – 2,1 proc., lenkai ir baltarusiai – po 1,5 proc. Kaune dėl politinių priežasčių buvo pašalinta 15 asmenų, iš jų 5 skautai, 1 šaulys, 9 žydų jaunimo organizacijų nariai.

Norint pagerinti LLKJS įvaizdį, į ją buvo užkirstas kelias patrauktiems baudžiamojon atsakomybėn, amoraliems ir susikompromitavusiems asmenims. Iš komjaunimo pašalinti 5 įvairiomis bausmėmis nuteisti žmonės. Dėl girtavimo ir chuliganiško elgesio bilietų negavo 52 jaunuoliai. Šakių apskrityje 21 komjaunuolis (12 lietuvių ir 9 žydai) buvo pašalintas dėl prastos reputacijos („nepadorumo“, „nerimtumo“, „padykimo“, „autoriteto ir gero vardo neturėjimo“)¹⁵⁵. Stengtasi atsiriboti ir nuo tų, kurie skelbėsi įstoję į komjaunimą tik dėl karjeros galimybių. Vien Šakių apskrityje dėl karjerizmo, protekcijos ir naudos siekio komjaunimo bilietų negavo 5 asmenys (4 žydai ir 1 lietuvis)¹⁵⁶. 5 asmenys iš komjaunimo įskaitos išbraukti dėl netinkamo amžiaus.

Neretai iš komjaunimo šalinama dėl kelių priežasčių – socialinių, politinių ir kitokių. Pavyzdžiui, Kaune 25, Šiauliuose 16, Vilniuje 15, Alytaus apskrityje 19, Marijampolės 22, Mažeikių 16, Telšių 21, Trakų 13, Utenos 21 ir Vilkaviškio 3 jaunuoliai buvo pašalinti dėl netinkamos socialinės kilmės ir veiklos skautų, šaulių, ateitininkų, jaunalietuvių, Bendrųjų sionistų, „Poalei Cion“, „Betar“ ar kitose žydų organizacijose¹⁵⁷.

Bandydami nuslėpti realų komjaunimo gretų užterštumą, kai kurie komitetai neviešino tikrųjų jaunuolių šalinimo iš LLKJS priežasčių, ypač politinių, todėl jų nenurodydavo ar dangstėsi abstrakčia komjaunimo funkcionierių pamėgta formuluote – „nevertas komjaunuolio vardo“. Raseinių apskrityje tokių buvo net 76 (2 lietuviai, 3 rusai ir 71 žydas), jie sudarė 84,4 proc. apskrityje pašalintų komjaunuolių¹⁵⁸. Panaši praktika taikyta ir LLKJS CK biuro posėdžiuose. Juose

dažnai būdavo nutylimos ar iškraipomos komjaunuolių pašalinimo priežastys, nurodytos miestų ir apskričių komitetų. Matyt, taip norėta apsaugoti LLKJS vadovybę nuo politinės kompromitacijos, kaltinimų politinio budrumo stoka ir komjaunimo gretų užterštumu. Antai Šakių apskrities komitetas nutarė pašalinti iš komjaunimo merginą, kuri „neseniai išsišokdavo kalbomis prieš Raudonąją armiją, broliai šnipai ir nenori bendrauti su komjaunuoliais“¹⁵⁹. LLKJS CK biuras nusprendė neišduoti jai bilieto, bet nenurodė priežasties, o tik paminėjo, kad ji kilusi iš prekybininkų ir veikė „Betar“ organizacijoje, taigi sudarė įspūdį, kad ji pašalinta dėl socialinės kilmės ir dalyvavimo „Betar“ veikloje¹⁶⁰. Panašiai elgtasi ir įforminant 3 Šakių apskrities komjaunuolių, nusprendusių pasitraukti iš komjaunimo, pašalinimą: apskrities komitetas nutarė neišduoti jiems bilietų, nes jie „nenori būti komjaunime“ ir „atsisako nuo komjaunimo“, o LLKJS CK biuras tam pritarė, bet nenurodė priežasties¹⁶¹. LLKJS CK biuras patvirtino Vilniaus apskrities komiteto sprendimą pašalinti iš komjaunimo du asmenis dėl jų tėvų tarnybos carinės Rusijos armijoje, o vieną – dėl to, kad jo tėvas prasidėjęs Antrajam pasauliniam karui buvo internuotas Lietuvos Respublikoje, bet pašalinimo motyvus nutylėjo¹⁶². LLKJS vadovybės pastangos nuslėpti politines asmenų pašalinimo iš komjaunimo priežastis ne tik iškraipė bilietų išdavimo kampanijos rezultatus, bet ir formavo valymo kaip išimtinai socialinės atrankos akcijos vaizdinį.

LLKJS valymas neturėjo tautinio pobūdžio ir nebuvo sąmoningai nukreiptas prieš kurios nors tautybės komjaunuolius. Iš komjaunimo buvo šalinami įvairių tautybių jaunuoliai: 699 žydai (54,8 proc. visų pašalintųjų), 493 lietuviai (38,6 proc.), 61 rusas (4,8 proc.), 9 baltarusiai (0,7 proc.), 8 lenkai (0,6 proc.) ir 6 kitų tautybių (0,5 proc.) asmenys. Vis dėlto dėl LLKJS vadovų siekio

pagerinti komjaunimo įvaizdį, parodyti jį kaip organizaciją, tinkamai atstovaujančią šalies pagrindinės – lietuvių – tautybės jaunimui, bei noro priartinti tautinę komjaunimo sudėtį prie Lietuvos gyventojų tautinės sudėties valymas tapo priemone komjaunimo tautinei sudėčiai pakeisti. Iš komjaunimo pašalinus beveik 700 žydų, šios tautybės atstovų lyginamasis svoris organizacijoje gerokai sumažėjo, o lietuvių ir rusų – padidėjo. Tarp 9 922 asmenų, iki 1941 m. gegužės 16 d. gavusių VLKJS bilietus, lietuvių buvo 56,2 proc., žydų – 27,8 proc., rusų – 13,6 proc., lenkų – 1,6 proc., baltarusių – 0,6 proc., kitų tautybių – 0,2 proc.

Siekiant išplėsti LLKJS įtaką jaunimui ir paversti ją masine, jaunuoliams patrauklia organizacija, valymo metu ne visada laikytasi griežtų atrankos kriterijų. VLKJS bilietai buvo išduodami išprususiems, visuomeniškai aktyviems ir autoritetą turintiems jaunuoliams, galintiems patraukti bendraamžius į komjaunimą. Antai Alytaus apskrities komitetas nutarė priimti į komjaunimą merginą, kilusią iš stambiųjų ūkininkų (buožių) šeimos, kurios tėvai „gana pažangūs žmonės, pati ji klasėje, kaip pirmą mokinė, turi didelį autoritetą“¹⁶³. Su VKP(b) CK vadovybės leidimu¹⁶⁴ akcijos organizatoriai toleravo jaunuolių priklausymą įvairioms Lietuvos Respublikos organizacijoms (išskyrus „fašistines“), jeigu tik jie buvo kilę iš komunistų socialinės atramos – darbininkų ir valstiečių, pritarė okupacijai ir sovietų valdžiai. VLKJS bilietai buvo išduoti 213 Lietuvos šaulių sąjungos narių, 49 jaunlietuviams, 3 ateitininkams, 25 pavasarininkams, 279 skautams, 269 jaunųjų ūkininkų ratelių, 7 lenkų politinių organizacijų (tarp jų 1 PPS, Lenkijos socialistų partijos, nariui) ir 706 žydų organizacijų nariams (tarp jų 16 Bendrųjų sionistų partijos, 1 „Poalei Cion“, 1 „Bundo“, 92 „Betar“ nariams). Kaune komjaunimo bilietus gavo

10 šaulių, 7 jaunųjų ūkininkų ratelių ir 20 žydų organizacijų narių (tarp jų 2 sionistai ir 1 „Betar“ narys). Ypač plačiai atvertos durys į komjaunimą neišsilavinusiems, politiškai neišprususiems ir komunistinės propagandos lengvai paveikiamiems jaunuoliams. Pavyzdžiui, Rokiškio apskrities komitetas buvo numatęs šalinti iš komjaunimo arba priimti tik kandidatais beraščius, mažaraščius ir politikos neišmanančius asmenis, bet LLKJS CK, atsižvelgdamas į ideologinio šių jaunuolių indoktrinavimo galimybę, nutarė išduoti jiems komjaunimo bilietus¹⁶⁵. Alytaus apskrities komitetas priėmė į VLKJS net „blogo elgesio jaunuolius“, tvirtindamas, jog „komjaunimas yra masinė auklėjimo organizacija ir blogus jaunuolius mes galime per tam tikrą laiką pataisyti, perauklėti, kad susilauktumėm gerų socializmo darbininkų – kūrėjų“¹⁶⁶.

Taikomos įvairios išimtytys neturėjo esminės įtakos valymo procesui. Jo praktika ir rezultatai rodė, kad VLKJS nariais galėjo tapti tik okupaciniam režimui lojalūs, komunistams socialiniu-politiniu atžvilgiu tinkami asmenys¹⁶⁷. Pirmenybė teikta okupacinę valdžią palaikantiems ir sovietizavime pasižymėjusiems asmenims. VLKJS bilietus gavo sovietinės administracijos vadovų ir aktyvistų vaikai, būsimi sovietiniai veikėjai: Kaune – Antanas Barkauskas, M. Bordonaitė, Marijonas Martynaitis, Vilnius Paleckis, Vladas Stimburys, Povilas Štaras, Robertas Žiugžda¹⁶⁸, Rokiškio apskrityje – Petras Griškevičius¹⁶⁹, Šakių – Gediminas Kaunas, „pasidarbavęs kovoje su liaudies priešais“¹⁷⁰, Zarasų – Marytė Melnikaitė¹⁷¹ ir daugelis kitų.

Socialinė-politinė komjaunuolių atranka padėjo pakeisti ir priartinti prie VLKJS Lietuvos komjaunimo sudėtį, suformuoti okupaciniam režimui ir valdančiajai komunistų partijai ištikimą politinę struktūrą, kuriai komunistai galėjo pavesti jaunimo sovietizavimą.

LLKJS SUDĖTIES KAITA 1941 M. PIRMOJOJE PUSĖJE

1941 m. pradžioje sumažėjusios LLKJS narių gretos komunistams buvo politiškai nepalankus reiškinys, nes siaurino jų socialinę bazę ir politinės įtakos lauką. Partija nutarė iš esmės pakeisti tokią padėtį. Pirmiausia LKP(b) CK biuras 1941 m. sausio 9 d. nurodė panaikinti draudimą vykstant komjaunimo valymui priimti naujus narius¹⁷². Reaguodamas į tai, LLKJS CK biuras 1941 m. sausio 13 d. skubiai atnaujino komjaunuolių priėmimą¹⁷³. Tačiau tuo komunistai neapsiribojo. LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d. LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus politine klaida pavadino LLKJS CK nutarimą stabdyti narių priėmimą, išbarė komjaunimą už lėtą augimą ir „kažkokių griežtų priėmimo taisyklių, kaip partijoje“, nustatymą¹⁷⁴. Komunistai nelinko atsižvelgti į tai, kad naujų narių priėmimo taisykles nustatė VLKJS instrukcijos ir nulėmė komjaunimo valymo logika. Suvažiavimas nurodė ir daugiau esminių trūkumų, dėl kurių komjaunimas negalėjo tapti masine jaunimo gyvenimą kontroliuojančia organizacija¹⁷⁵. Jo gretose buvo per mažai lietuvių, valstiečių ir mokslo siekiančių jaunuolių. LLKJS neturėjo įtakos kaimo jaunimui ir moksleiviams. Komunistinė propaganda nebuvo išplėtotą ir nepadarė jauniems žmonėms lemiamo ideologinio poveikio. LLKJS CK pirmasis sekretorius F. Bieliauskas pripažino komunistų kritiką ir bandė aiškinti, jog komjaunimo plėtra sulėtėjo dėl to, kad „iš pradžių komjaunimo CK priiminėjo netgi per daug lengvai, po to priėmimą į komjaunimą suvaržė įvairiomis kliūtimis“, be to, „komjaunimo vadovaujantys organai nė karto nekėlė klausimo, kaip reguliuoti augimą ten, kur mes turime silpnas vietas. Išėjo tai, kaip mūsų žemės ūkio respublikoje tik 16% komjaunuolių iš valstiečių. Tai rodo mūsų silpnumą kaime [...]“. Tas

pats ir dėl nacionalinės sudėties. 57% narių ir kandidatų – lietuviai. To nepakanka ten, kur lietuviai sudaro apie 80% gyventojų.¹⁷⁶ Vis dėlto LLKJS vadovas be išlygų nepriėmė komunistų kaltinimų ir davė suprasti, kad ir LKP(b), politiškai vadovaujanti komjaunimui, turi prisiimti dalį atsakomybės už jai neįtinkančią komjaunimo gretų reguliavimo praktiką: „jeigu kelti klausimą dėl komjaunimo vadovavimo trūkumų, tai visa tai liečia ir partijos Centro komitetą“¹⁷⁷. Suvažiavime buvo suformuluota principinė LKP(b) pozicija paversti komjaunimą masine organizacija, kuri išskverbėtų į įvairias jaunimo grupes, pajungtų jas komunistų partijos įtakai ir palenktų jos uždaviniais¹⁷⁸. LKP(b) CK biuras 1941 m. balandžio 2 d. nurodė LLKJS vadovybei paspartinti bilietų išdavimą ir komjaunimo gretų augimą, kad jis aprėptų visų socialinių sluoksnių jaunimą¹⁷⁹. Atsižvelgdama į tai, LLKJS vadovybė ėmė orientuoti teritorines organizacijas derinti komjaunuolių socialinę-politinę atranką su organizacijos plėtra, ypač skatinti į LLKJS stoti lietuvius, darbininkus, valstiečius ir moksleivius¹⁸⁰. Norėdamas palengvinti priėmimo į komjaunimą procedūrą, VLKJS CK sausio 17 d. leido Lietuvos komjaunuoliams, turintiems 6 mėnesių komjaunimo stažą, rekomenduoti asmenis stoti į VLKJS¹⁸¹.

Komunistinė agitacija ir organizacinės pastangos padėjo pritraukti į LLKJS daugiau žmonių. Neišsamiais duomenimis, 1941 m. sausį–gegužę į komjaunimą priimti 5 173 asmenys¹⁸². Komjaunimo gretos augo, bet netolygiai: Vilniuje komjaunimą papildė ne mažiau kaip 226, Kaune – 95, Alytaus apskrityje – 858, Biržų – 108, Kauno – 330, Kretingos – 95, Marijampolės – 422, Mažeikių – 110, Raseinių – 274, Rokiškio – 109, Šiaulių – 261, Švenčionių – 44, Telšių – 308, Trakų – 212, Ukmergės – 482, Vilniaus – 115, Zarasų – 9 asmenys¹⁸³. Į LLKJS daugiausia stėjo komunistų partijos socialinės atramos

atstovai. 40 proc. įstojusiųjų buvo kilę iš darbininkų, 45 proc. – iš valstiečių šeimų; 47,4 proc. priklausė darbininkų, 22,6 proc. – valstiečių, 11 proc. – tarnautojų socialinėms grupėms. Stengiantis išplėsti komunistų įtaką tarp moksleivių ir studentų, mėginta pritraukti kuo daugiau besimokančio jaunimo. Per keturis 1941 m. mėnesius į LLKJS priimti 875 moksleiviai ir studentai (17 proc. įstojusiųjų), tačiau tai buvo tik maža dalis vidurinėse ir aukštosiose mokyklose besimokančių jaunuolių.

Siekiant išplėsti komunistų atramą visose tautinėse grupėse, į komjaunimą buvo primami įvairių tautybių jaunuoliai. 1941 m. sausį–gegužę LLKJS gretas papildė lietuviai, rusai, žydai, lenkai, baltarusiai, ukrainiečiai, latviai, totoriai, karaimai, čekai. Lietuviai sudarė 58 proc., žydai – 23,8 proc., rusai – 13,4 proc., lenkai – 3,7 proc., baltarusiai – 0,6, kitų tautybių atstovai – 0,5 proc. naujų narių. Bandant priartinti LLKJS sudėtį prie Lietuvos gyventojų tautinės sudėties, ypač skatinta įtraukti į komjaunimą lietuvius, rusus ir Vilniaus krašto lenkus. Lietuviai ėmė vyrauti tarp stojančiųjų daugelyje apskričių ir tik Švenčionėlių, Švenčionių, Trakų, Vilniaus apskrityse jų buvo gerokai mažiau. Biržų apskrityje lietuviai sudarė 86,7 proc., Alytaus, Kretingos, Mažeikių, Raseinių – 71–75 proc., Šiaulių, Tauragės, Telšių – 66–68 proc., Rokiškio – 50 proc., Kauno, Ukmergės, Utenos – 41–48 proc., Trakų – 35,8 proc., Švenčionėlių – 29 proc., Vilniaus – 20 proc., Švenčionių – 11 proc. priimtų narių¹⁸⁴. Į komjaunimą gana aktyviai stėjo rusų jaunimas. Kauno ir Švenčionėlių apskrityse jis sudarė 42–44 proc., Rokiškio – 37,5 proc., Kretingos, Ukmergės, Utenos, Vilniaus – 20–26 proc., Šiaulių, Švenčionėlių, Telšių – 17–19 proc., Biržų, Trakų – 10–11 proc. ir tik Alytaus, Marijampolės, Mažeikių, Raseinių, Tauragės – 2–7 proc. įstojusiųjų. Komjaunimui pavyko suagituoti ir

Vilniaus krašto lenkus. Vilniaus apskrityje jie sudarė 31,3 proc., Švenčionėlių – 25,4 proc. įstojusiųjų į LLKJS. Kaip ir anksčiau, į komjaunimą aktyviai stojo žydų jaunuoliai. Trakų apskrityje jie sudarė 46 proc., Ukmergės – 37,5 proc., Švenčionių – 33 proc., Utenos, Vilniaus – 29–30 proc., Alytaus, Raseinių, Švenčionėlių, Tauragės – 22–24 proc., Marijampolės, Mažeikių – 19 proc., Kauno, Rokiškio, Šiaulių, Telšių – 10–13 proc. ir tik Biržų, Kretingos – 3 proc. naujų narių. Tačiau Kaune ir Vilniuje padėtis mažai kuo pasikeitė. Pastangos suagituoti į komjaunimą daugiau lietuvių norimų rezultatų nedavė. Kaune lietuviai sudarė 49 proc., rusai – 6 proc., o žydai – 44,2 proc. stojančiųjų¹⁸⁵. Griežta Vilniaus miesto komiteto kritika LLKJS CK biuro 1941 m. sausio 13 d. posėdyje dėl mažo lietuvių ir lenkų bei per didelio žydų priėmimo į komjaunimą irgi nepadėjo pritraukti daugiau lenkų ir lietuvių¹⁸⁶. 26,6 proc. įstojusiųjų į komjaunimą vilniečių buvo lenkai, 18,6 proc. – lietuviai, 12 proc. – rusai, 37,6 proc. – žydai, 3,5 proc. – baltarusiai, 0,4 proc. – ukrainiečiai ir 1,3 proc. – kitų tautybių atstovai¹⁸⁷.

Spartus LLKJS augimas derintas su socialine-politine narių atranka, nes masinė komjaunimo organizacija formuota atsižvelgiant į jos gretų reguliavimo principą. Šiaulių apskrities komiteto 1941 m. balandžio 29 d. posėdyje nutarus pagreitinti teritorinės organizacijos augimą, buvo nurodyta, kad „priėmimas į komjaunimą nebūtų masinis, o prie kiekvieno jaunuolio būtų prieita individualiai ir su bolševikiniu budrumu“¹⁸⁸. Dėl socialinės-politinės narių atrankos sausį–gegužę į komjaunimą nepriimti 1 727 asmenys, iš jų 74 proc. – per valymo akciją, o kiti – skatinant organizacijos augimą¹⁸⁹. 44,3 proc. nepriimtųjų buvo darbininkai, 17,6 proc. – valstiečiai, 14,2 proc. – moksleiviai, 5,3 proc. – tarnautojai, po 2,4 proc. – amatininkai ir studentai, 1,3 proc. – mokyto-

jai, 0,2 proc. – stambieji ūkininkai (buožės) ir 0,8 proc. – kiti pageidavusieji įstoti. Lietuviai sudarė 39,2 proc. nepriimtųjų, žydai – 36,6 proc., rusai – 22 proc., lenkai – 0,8 proc., po 0,7 proc. – baltarusiai ir kitų tautybių atstovai.

Komjaunimo valymas, jo sudėties reguliavimas, skatinant darbininkų, valstiečių ir moksleivių bei lietuvių stojimą, pakeitė organizacijos sudėtį. 1941 m. gegužės 1 d. LLKJS turėjo 13 271 narį¹⁹⁰. Per keturis 1941 m. mėnesius ji padidėjo 1,8 karto. Kaune vasarį buvo 163 (vėlesnių duomenų apie šio miesto organizacijos sudėtį neišliko)¹⁹¹, Vilniuje gegužę – 906 komjaunuoliai¹⁹². Per tą patį laikotarpį valstiečių padaugėjo 2,2, tarnautojų ir moksleivių – po 2,1, darbininkų – 1,9 karto. Gegužės 1 d. darbininkai sudarė 46,8 proc., valstiečiai – 20,3 proc., tarnautojai – 15,2 proc., moksleiviai – 16 proc., kiti – 1,7 proc. komjaunuolių. Pasikeitė ir tautinė LLKJS sudėtis. Sausį–balandį lietuvių padaugėjo 1,9, rusų – 1,6, žydų – 1,3, lenkų – 2,7, kitų tautybių – 3,7 karto. Gegužės 1 d. lietuvių buvo 63,2 proc., žydų – 17,5 proc., rusų – 15,2 proc., lenkų – 2,3 proc., kitų tautybių – 1,8 proc. komjaunuolių. Kauno miesto organizacijoje vasarį 50,3 proc. narių buvo lietuviai, 46 proc. – žydai ir 3,7 proc. – rusai¹⁹³. Vilniuje lietuviai sudarė 11,6 proc., rusai – 23 proc., lenkai – 13,2 proc., žydai – 43,2 proc., baltarusiai – 4 proc., ukrainiečiai – 3,2 proc., kitų tautybių atstovai – 1,8 proc. komjaunuolių¹⁹⁴.

Kadangi komjaunimo įtaka jaunimui buvo skleidžiama per jo struktūras, buvo plečiamas pirminių organizacijų tinklas. 1941 m. gegužę veikė 1 385 pirminės organizacijos: 112 – pramonės įmonėse, 686 – kaimuose, 182 – mokyklose, 405 – kitose įmonėse, įstaigose ir organizacijose¹⁹⁵. Kaune jų buvo 96, Vilniuje – 63¹⁹⁶. Komjaunimas veikė itin mažoje dalyje įmonių, įstaigų ir organizacijų, kur mokėsi ar dirbo jaunimas.

LLKJS organizacijos buvo įsteigtos tik 3,43 proc. sovietinių ūkių¹⁹⁷, 6,4 proc. mokyklų¹⁹⁸, jos turėjo itin menką įtaką aukštosiose mokyklose. Vilniaus universitete, Vilniaus pedagoginiame institute ir Vilniaus dailės akademijoje tebuvo 92 komjaunuoliai¹⁹⁹. Kauno universitete iš 2,2 tūkst. studentų tik 65 priklausė komjaunimui²⁰⁰. Itin silpnos, neveiklios ir neįtakingos buvo vidurinės ir aukštosiose mokyklose bei kaime veikiančios organizacijos²⁰¹. Komunistų partija tai laikė viena didžiausių LLKJS veiklos spragų ir reikalavo išplėsti komjaunimo organizacijų tinklą ir veiklą, kad jos apimtų kuo daugiau jaunimo sluoksnių²⁰².

Per vienus pirmosios sovietinės okupacijos metus komjaunimo gretos padidėjo 13 kartų. Į jį daugiausia stėjo komunistų partijos socialinės atramos – darbininkų, valstiečių ir sovietinių tarnautojų – atstovai. Tikėdamiesi geresnių mokymosi sąlygų, į komjaunimą atėjo ir dalis moksleivių. Komjaunuoliais tapo įvairių tautybių atstovai. Iš pradžių itin aktyviai į LLKJS stėjo rusai ir žydai. Vėliau, siekiant pagerinti organizacijos įvaizdį ir priartinti jos sudėtį prie Lietuvos gyventojų tautinės sudėties, į VLKJS stipriai skatinti stoti lietuviai. Dėl valymo akcijos ir tautinės sudėties reguliavimo 1940–1941 m. lietuvių komjaunuolių skaičius išaugo nuo 30 iki 63 proc., rusų – nuo 6 iki 15 proc., o žydų sumažėjo nuo 64 iki 18 proc. Komjaunimo socialinis-politinis valymas ir gretų reguliavimas 1941 m. pirmojoje pusėje padėjo suformuoti okupacinei valdžiai ištikimą jaunimo organizaciją, priartinti jos sudėtį prie VLKJS ir integruoti į jos sistemą.

Vis dėlto LLKJS išliko negausi, silpna ir neįtakinga organizacija, nepajėgi įsiskverbti į daugelį jaunimo sluoksnių ir palenkti jų komunistų įtakai. Komjaunimo veikla bandant įtraukti jaunimą į sovietizavimo procesus, skiepyti jiems komunistinę ideologiją buvo neveiksminga. Daugelis jaunuolių buvo nu-

sistatę prieš okupacinį režimą ir jo politines struktūras. Antiokupacines nuotaikas ypač reiškė moksleiviai ir studentai. Jie ignoravo komunistų ir komjaunuolių mitingus, susirinkimus, kitus politinius renginius, viešai rodė nepasitenkinimą okupacine valdžia ir jos politika. Komunistams minint Rusijos bolševikų 1917 m. spalio perversmo metines, į demonstracijas suvaryti Marijampolės, Seinų, Raseinių, Panevėžio moksleiviai pjaustė sovietinių vadovų portretus, skandavo antisovietinius šūkius. Antisovietinės nuotaikos reiškėsi Kauno, Marijampolės, Seinų, Tauragės mokyklose²⁰³. Požiūrį į okupantus jaunimas ypač parodė minėdamas 1940 m. Vėlines, 1941 m. Vasario 16-ąją²⁰⁴. Būdavo, kad net mokyklų komjaunimo aktyvistai išreiškė savo antisovietinę poziciją. Antai 1940 m. lapkritį Telšių gimnazijoje apsilankęs LLKJS CK instruktorius komjaunimo veikloje pastebėjo „rimtų nenormalumų“: dauguma komjaunuolių buvo kilę iš okupantams nepatikimų sluoksnių, komjaunimo kuopelės sekretorius „buvo visą laiką, net įžengus raudonajai armijai, smarkiai antisovietiškausiai nusiteikęs“²⁰⁵. Jaunimo sluoksniuose buvo gyva nesitaikstymo su okupantais dvasia ir brendo pasipriešinimas okupacijai.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos–SSRS karui kartu su sparčiai besitraukiančia sovietine armija iš Lietuvos į SSRS gilumą evakavosi daugiau nei ketvirtadalis komjaunuolių, kiti nespėjo pabėgti ir liko Lietuvoje. Neišsamiais duomenimis, tarp daugiau kaip 3 tūkst. iš Lietuvos pasitraukusių LLKJS narių 43 proc. buvo lietuviai, 29 proc. – žydai, 27 proc. – rusai, 1 proc. – kitų tautybių atstovai²⁰⁶. Iš Kauno pabėgo 403 komjaunuoliai; lietuviai sudarė 29,8 proc., rusai – 18,6 proc., žydai – 51,6 proc.²⁰⁷ Iš Vilniaus pasitraukė 457; tarp jų lietuvių buvo 14 proc., rusų – 14,4 proc., žydų – 52,5 proc., lenkų – 19 proc.²⁰⁸ Daugiausia lietuvių komjaunuolių evakavosi iš Mažeikių apskrities

(71,5 proc. iš ten pasitraukusių LLKJS narių), rusų – iš Alytaus (63 proc. iš ten pabėgusiųjų) ir Zarasų (40 proc. iš ten evakavusiųjų) apskričių, žydų – iš Panevėžio apskrities (33,2 proc. pasitraukusiųjų), Vilniaus ir Kauno miestų²⁰⁹. Evakavosi įvairių sluoksnių atstovai: darbininkai, valstiečiai, sovietinių įstaigų ir įmonių darbuotojai, moksleiviai ir studentai. Tarp pabėgėlių nemažai buvo komjaunimo aktyvistų, komunistų partijos ir sovietinės administracijos darbuotojų vaikų, evakuotų kartu su jų tėvais. LLKJS nariai bėgo iš Lietuvos, kad išvengtų nacių persekiojimo už komunistinę veiklą. Komjaunuoliai žydai kartu su savo šeimomis paliko Lietuvą bėgdami nuo nacių vykdomos žydų genocido politikos.

ISVADOS

1. Okupavus Lietuvą, komjaunimas tapo okupacinio režimo politikos mechanizmo dalimi, o 1940 m. spalio mėn. formaliai įtrauktas į VLKJS – SSRS politinės sistemos struktūrą. Svarbiausi LLKJS uždaviniai buvo išplėsti komunistų socialinę bazę ir politinę įtaką jaunimui, komunistiškai indoktrinuoti jaunuolius ir palenkti juos okupantų politikos uždaviniams. Pirmosios sovietinės okupacijos metais komjaunimas buvo valdančiosios komunistų partijos kadrų rezervas ir pagalbininkas, talkino jai diegiant sovietinę santvarką Lietuvoje. Jis įtraukė jaunimą į sovietinius pertvarkymus, skiepijo jam komunistinę ideologiją, sovietines vertybes ir gyvenimo būdą, komunistiniais pagrindais organizavo jaunuolių mokymąsi, darbą ir laisvalaikį, kontroliavo jų visuomeninį ir privatų gyvenimą.

2. Siekdama įgyti socialinę atramą ir politinę įtaką jaunimo sluoksniuose, komunistų partija skatino komjaunimo augimą. 1940 m. vasarą buvo stimuliuojamas spartus

ir nekontroliuojamas komjaunimo gretų didėjimas, sparčiai plečiama jo organizacinė struktūra. 1941 m. vasarį užsibrėžta LLKJS paversti masine organizacija, pajėgia aprėpti ir politiškai kontroliuoti daugelį jaunimo sluoksnių. Norint pagerinti komjaunimo įvaizdį ir priartinti jo sudėtį prie Lietuvos gyventojų sudėties, itin skatintas darbininkų, valstiečių ir moksleivių, lietuvių ir Vilniaus krašto lenkų stojimas į LLKJS.

3. Į VLKJS įtrauktą Lietuvos komjaunimą pradėta integruoti į Sovietų Sąjungos komjaunimo sistemą. VLKJS pavyzdžiu buvo pertvarkytas Lietuvos komjaunimo vidaus gyvenimas ir veikla. Jame įdiegti iš VKP(b) perimti politiniai ir organizaciniai principai, griežta veiklos kontrolė. Sukurta centralizuota ir hierarchinė struktūra, užtikrinanti besąlyginę organizacijos ir jos narių paklusimą komunistų partijos ir komjaunimo vadovybei.

4. 1940 m. lapkritį–1941 m. gegužę vykusį VLKJS bilietų išdavimą Lietuvos komjaunuoliams kampanija prilygo komjaunimo gretų valymui pagal socialinį-politinį požymį. Tada iš LLKJS buvo pašalinti okupantams socialiniu-politiniu atžvilgiu priešiški ar nepatikimi asmenys. Valymo akcija per komjaunimo narių socialinio-politinio patikrinimo procesą siekta integruoti LLKJS į VLKJS, suformuoti okupacinio režimo atramą jaunimo sluoksniuose ir jam patikimą politinę struktūrą. Kampanija padėjo pakeisti ir prie VLKJS priartinti Lietuvos komjaunimo sudėtį, padaryti jį okupacinės valdžios poreikius atitinkančia organizacija.

5. Per vienus sovietinės okupacijos metus komjaunimo gretos išaugo 13 kartų. Komjaunimo valymas ir sudėties reguliavimas pakeitė organizacijos socialinį portretą. Nors į LKJS plūstelėjo įvairių socialinių sluoksnių asmenų, pasirinkusių bendradarbiavimo su okupacine valdžia ar prisitaikymo prie jos kelią, dauguma jos narių buvo komunistų

partijos socialinės atramos – darbininkų, valstiečių ir sovietinių tarnautojų – atstovai. Į komjaunimą įsitraukė įvairių tautybių žmonės. Iš pradžių itin aktyviai į jį stėjo kai kurių tautinių mažumų, ypač žydų, atstovai. Vėliau, norint pagerinti LLKJS įvaizdį ir priartinti jo sudėtį prie Lietuvos gyventojų tautinės sudėties, itin skatinta priimti lietuvius.

6. Nors ir siekta skatinti LLKJS augimą, masine organizacija ji netapo, o išliko negausi, silpna ir neįtakinga politinė struktū-

ra, nepajėgi įsiskverbti į daugelį jaunimo sluoksnių ir palenkti jų komunistų įtakai. Komjaunimo veikla bandant įtraukti jaunuolius į sovietizavimo procesus ir iškiepyti jiems komunistinę ideologiją buvo neveiksminga. Daugelis jų buvę nusistatę prieš okupacinį režimą ir jo politines struktūras. Jaunimo sluoksniuose buvo gyva nesitaikstymo su sovietine okupacija dvasia ir brendo pasipriešinimas jai.

Nuorodos

¹ LLKJS CK instruktorių 1940–1941 m. pranešimai apie padėtį LLKJS apskričių komitetuose, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 4421, ap. 3, b. 2, l. 8, 22; b. 29, l. 24, 26.

² LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 102–126.

³ *Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979*, Vilnius, 1980, p. 35–44.

⁴ *Lietuvos komjaunimas*, Vilnius, 1962, 563 p.; *Lietuvos komjaunimui 50 metų*, Vilnius, 1969, 488 p.; *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, Vilnius, 1978, p. 558; *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, Vilnius, 1985, p. 38, 97–98; I. Šiaulienė, *Lietuvos komjaunimas – Komunistų partijos pagalbininkas kovoje už socialistinės revoliucijos pergalę ir įtvirtinimą Lietuvoje 1940–1941 metais*, Vilnius, 1987, 279 p.

⁵ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 98.

⁶ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 28–40; V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir pasipriešinimas jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, p. 35–40; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 70, 127; S. Buchaveckas, „Mokyklos sovietizavimas 1940 m. rudenį: ideologiniai gnaižtai mokytojams, 1917 m. bolševikų perversmo metinių minėjimas Šakių apskrities mokyklose“, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 17; S. Buchaveckas, „Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m. m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokymo kampanija Šakių apskrities mokyklose; švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo

ir rezistencijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 1 (37), p. 13.

⁷ LKJS I konferencijos 1922 m. rugpjūčio 27 d. protokolas ir jo priedai, LYA, f. 3743, ap. 1, b. 27, l. 32, 51, 56, 61, 66–67, 154, 248–249; Lietuvos komunistinės jaunuomenės sąjungos statuto projektas. 1922 m., *ibid.*, b. 26, l. 1–10.

⁸ LKJS I suvažiavimo 1924 m. spalio 17–18 d. rezoliucijos, *ibid.*, b. 45, l. 26–50.

⁹ LKJS III konferencijos 1928 m. rugsėjo 20–28 d. rezoliucijos, *ibid.*, b. 70, l. 37, 72; LKJS 1928 m. įstatai, *ibid.*, b. 69, l. 6–7.

¹⁰ Lietuvos komunistinės jaunuomenės sąjungos statuto projektas. 1922 m., *ibid.*, b. 26, l. 2–6.

¹¹ LKJS I suvažiavimo 1924 m. spalio 17–18 d. rezoliucijos, *ibid.*, b. 45, l. 28–29; LKJS įstatai. 1928 m., *ibid.*, b. 69, l. 1–6.

¹² Komunistinio jaunimo internacionalo VI kongreso rezoliucijos, *ibid.*, b. 100, l. 32–38, 40, 49.

¹³ LKJS CK 1937 m. ataskaita, *ibid.*, b. 110, l. 1, 4; *Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979*, p. 12, 34.

¹⁴ Lietuvos komunistinės jaunuomenės sąjungos įstatai. 1928 m., LYA, f. 3743, ap. 1, b. 69, l. 1, 6–7.

¹⁵ LKJS CK sekretoriaus I. Meskupo 1935 m. ataskaita, *ibid.*, b. 102, l. 1–2; LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1937 m. liepos 15 d. pranešimas Komunistinio jaunimo internacionalo vykdomojo komiteto sekretariatui apie LKJS veiklą, *ibid.*, ap. 2, b. 14, l. 1–11.

¹⁶ LKJS CK sekretoriaus I. Meskupo 1935 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 1, b. 102, l. 1, 7; LKJS CK 1937 m. gegužės 9 d. ataskaita, *ibid.*, b. 110, l. 1–3.

¹⁷ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1941 m. vasario 5 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 1, l. 76.

¹⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 2–4, 11, 14 d., kovo 5, 7, 12–14, 20, 21, 23, 29 d., balandžio 1–4, 7, 9–12, 19 d. ir gegužės 14, 16 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 12–108, 122–131, 134–279; b. 4, l. 1–191, 204–307, 310–311, 328–341, 351–374.

¹⁹ LKJS I suvažiavimo 1924 m. spalio 17–18 d. rezolucijos, *ibid.*, f. 3743, ap. 1, b. 45, l. 28.

²⁰ LKJS CK 1937 m. gegužės 9 d. ataskaita, *ibid.*, b. 110, l. 1.

²¹ *Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979*, p. 14.

²² LKJS CK 1937 m. gegužės 9 d. ataskaita, LYA, f. 3743, ap. 1, b. 110, l. 1.

²³ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 2–4, 11, 14 d., kovo 5, 7, 12–14, 20, 21, 23, 29 d., balandžio 1–4, 7, 9–12, 19 d., gegužės 14, 16 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 12–108, 122–131, 134–279; b. 4, l. 1–191, 204–307, 310–311, 328–341, 351–374.

²⁴ *Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979*, p. 27; LKJS CK 1937 m. gegužės 9 d. ataskaita, LYA, f. 3743, ap. 1, b. 110, l. 2.

²⁵ LKJS CK 1937 m. gegužės 9 d. ataskaita, *ibid.*

²⁶ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 4, l. 102–126.

²⁷ LKJS CK 1937 m. gegužės 9 d. ataskaita, *ibid.*, f. 3743, ap. 1, b. 110, l. 2.

²⁸ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 118, 242, 302, 410.

²⁹ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1937 m. liepos 15 d. informacija Komunistinio jaunimo internacionalo vykdomojo komiteto sekretoriui apie LKJS, LYA, f. 3743, ap. 2, b. 14, l. 6.

³⁰ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 558.

³¹ *Lietuvos komjaunimo dokumentai: 1919–1940 m. spalio*, Vilnius, 1989, p. 258–259.

³² *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 38, 44, 97–98; *Lietuvos komjaunimo dokumentai: 1919–1940 m. spalio*, p. 259–260.

³³ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 1, l. 341.

³⁴ *Lietuvos komjaunimo dokumentai: 1919–1940 m. spalio*, p. 261–262.

³⁵ *Программа и Устав Российской коммунистической молодежи* [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://syzrankprf.ru/forum/20-skm-gsyzrani/2211-pervyj-ustav-soyuz-a-molodjozhi-1918-g>>.

³⁶ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 1, l. 337–341.

³⁷ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 15 d., gruodžio 20 d. ir 1941 m. kovo 17 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 8, 31–35; b. 3, l. 237.

³⁸ LLKJS Kauno miesto pirminės organizacijos 1941 m. kovo 31 d. susirinkimo kreipimasis dėl socialistinio lenktyniavimo, *ibid.*, f. 3640, ap. 6, b. 1, l. 33–35.

³⁹ LLKJS CK nurodymai, CK instruktorių pranešimai, apskričių komitetų ideologinio darbo ir kitos veiklos ataskaitos, *ibid.*, f. 4421, ap. 3, b. 27, l. 1–38; b. 29, l. 7–34, 47–51.

⁴⁰ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 30–38.

⁴¹ V. Kašauskienė, *op. cit.*, p. 33–40.

⁴² LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 12–23.

⁴³ *Ibid.*, l. 20.

⁴⁴ LKP(b) CK biuro 1941 m. birželio 11 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 130, l. 5–6; LLKJS Kauno apskrities komiteto 1940 m. nurodymai dėl jaunimo laisvalaikio, sporto varžybų organizavimo, *ibid.*, f. 3677, ap. 6, b. 1, l. 1–2.

⁴⁵ LLKJS instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, f. 4421, ap. 3, b. 2, l. 10, 28, 34.

⁴⁶ LLKJS instruktoriaus 1940 m. gruodžio 7 d. pranešimas, *ibid.*, l. 39.

⁴⁷ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 15 d. ir 1941 m. sausio 23 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 1, l. 8; b. 3, l. 8.

⁴⁸ LLKJS narių, 1940 m. rekomenduotų dirbti įstaigose, įmonėse ir organizacijose, sąrašai, *ibid.*, ap. 3, b. 23, l. 55–58.

⁴⁹ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 1, l. 337.

⁵⁰ LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio 10 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 25, l. 2–4.

⁵¹ LLKJS CK Kadrių skyriaus 1941 m. gegužės 4 d. laiškas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 5, l. 1.

⁵² LLKJS CK biuro 1941 m. gegužės 16 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 4, l. 341–342.

⁵³ LLKJS narių, 1940 m. rekomenduotų į kursus, sąrašai, *ibid.*, ap. 3, b. 23, l. 62–63, 70; LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 1, l. 337.

⁵⁴ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1941 m. vasario 5 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, l. 76–77.

⁵⁵ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, l. 339–341.

⁵⁶ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1940 m. pranešimas, *ibid.*, b. 226, l. 5–7; LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, b. 1, l. 339–341; LLKJS instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, b. 226, l. 40; f. 4421, ap. 3, b. 2, l. 10, 16, 34, 36–37; b. 27, l. 2, 11.

⁵⁷ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 1, l. 339.

⁵⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 4, 11 d., kovo 14, 23, 29 d., balandžio 2, 5, 7, 10, 11 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 30–88, 204–236; b. 4, l. 59–126, 138–155, 167–191, 257–307; LLKJS Kauno apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 3–26 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 15, l. 2–45; LLKJS Mažeikių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 27–gruodžio 22 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 821, ap. 6, b. 1, l. 1–73; LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. sausio 4–gegužės 31 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 20, l. 13–91; LLKJS Zarasų apskrities komiteto 1941 m. sausio 9–vasario 27 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 14, l. 4–72.

⁵⁹ LLKJS Šiaulių apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 21, l. 6.

⁶⁰ LKJS CK instruktorių 1940 m. lapkričio 9, 11, 20, 24 d. pranešimai, *ibid.*, b. 2, l. 11, 14, 25, 46.

⁶¹ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 1, l. 11.

⁶² LLKJS CK 1941 m. sausio 20 d. statistiniai duomenys apie Lietuvos komjaunimą, *ibid.*, ap. 2, b. 2, l. 1.

⁶³ LKJS CK instruktorius 1940 m. rugsėjo 17 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 3, b. 2, l. 18.

⁶⁴ LLKJS CK instruktorius 1940 m. lapkričio 20 d. pranešimas, *ibid.*, l. 10.

⁶⁵ LKJS CK instruktorius 1940 m. pranešimas, *ibid.*, l. 28.

⁶⁶ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d., balandžio 7, 10 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 102–126, 257–288; LKJS Ukmergės apskrities komiteto 1940 m. liepos mėn. pranešimas, *ibid.*, ap. 3, b. 27, l. 21; LKJS Raseinių apskrities komiteto 1940 m. liepos 9, 15, 16 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 4, b. 71, l. 14–16; Mažeikių apskrities komjaunuolių 1940 m. sąrašas, *ibid.*, b. 70, l. 55; Trakų apskrities komjaunuolių 1940 m. sąrašai, *ibid.*, b. 78, l. 27–33; Šakių apskrities komjaunuolių 1940 m. sąrašai, *ibid.*, b. 70, l. 76–84, 103–109;

LLKJS CK instruktorius 1940 m. spalio 20 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 3, b. 27, l. 4.

⁶⁷ LLKJS Kauno apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 3–26 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 15, l. 2–45; LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 11 d. ir kovo 23 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 57–88; b. 4, l. 59–101.

⁶⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 3, 11 d., kovo 5, 14, 23, 29 d., balandžio 2, 5, 7, 10, 11 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 3, l. 12–29, 57–88, 121–131, 204–236; b. 4, l. 59–126, 138–155, 167–181, 204–228, 257–307; LLKJS Mažeikių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 27–gruodžio 22 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 6, b. 1, l. 1–73; LLKJS Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 3–1941 m. kovo 3 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 13, l. 2–121; LLKJS Zarasų apskrities komiteto 1941 m. sausio 9–vasario 27 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 14, l. 4–72.

⁶⁹ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, b. 27, l. 2; b. 29, l. 22.

⁷⁰ LLKJS CK instruktorius 1940 m. spalio 15 d. pranešimas, *ibid.*, b. 27, l. 2.

⁷¹ LKJS Raseinių apskrities komiteto 1940 m. spalio 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 4, b. 71, l. 33–34.

⁷² LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 102–126.

⁷³ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 14 d., balandžio 7, 11 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 3, l. 204–236; b. 4, l. 1–8, 204–228, 289–307; LKJS Biržų apskrities komiteto 1941 m. kovo 5–gegužės 10 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 12, l. 16–50; LLKJS Mažeikių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 27–gruodžio 7 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 821, ap. 6, b. 1, l. 1–73; Šakių apskrities komjaunuolių 1940 m. sąrašai, *ibid.*, f. 4421, ap. 4, b. 70, l. 79, 85–87.

⁷⁴ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 11 d., kovo 21 d., balandžio 1, 3 d. ir gegužės 16 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 57–88; b. 4, l. 127–137, 156–166, 351–374; LLKJS Kauno apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 3–26 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 15, l. 2–45; LLKJS CK instruktorius 1940 m. spalio 20 d. pranešimas, *ibid.*, b. 27, l. 4.

⁷⁵ LKJS Raseinių apskrities komiteto 1940 m. rugpjūčio 12, 19, 22 d. ir spalio 3, 12, 13, 21, 29 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 4, b. 71, l. 12, 18–20, 33–35, 37, 40.

⁷⁶ LKJS Raseinių apskrities komiteto 1940 m. spalio 3, 12, 30 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, l. 33–34, 42.

⁷⁷ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 102–126.

⁷⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. balandžio 10 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 274–288.

⁷⁹ *Программа и Устав Российской коммунистического союза молодежи* [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://syzrankprf.ru/forum/20-skm-gsyzrani/2211-pervyj-ustav-soyuz-a-molodjozhi-1918-g>>.

⁸⁰ В. К. Криворученко, *Внутрисоюзная демократия в ВЛКСМ в 1920–30-х годах: Слова и дела* [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/6/Krivoruchenko/>>.

⁸¹ LKP(b) CK biuro 1940 m. spalio 2 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 1, b. 7, l. 1.

⁸² LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio 12 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 28, l. 11–12.

⁸³ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 30.

⁸⁴ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 10.

⁸⁵ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 22 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 16–17.

⁸⁶ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 14.

⁸⁷ LLKJS CK pirmojo sekretoriaus F. Bieliausko 1940 m. lapkričio 21 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 2, b. 226, l. 10.

⁸⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 102–126.

⁸⁹ LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio 28 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 57, l. 15; LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 12, 20 d. ir gruodžio 10 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 1–2, 13, 29; LLKJS Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. spalio mėn. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 3, b. 13, l. 1; LLKJS Mažeikių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 13 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 821, ap. 7, b. 1, l. 7; LLKJS Alytaus, Šakių, Raseinių, Telšių, Biržų, Kauno, Kėdainių, Kretingos, Mažeikių, Šiaulių, Vilkaviškio ir Švenčionėlių apskričių komitetų 1940–1941 m. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 4, b. 71, l. 1, 3, 12, 61, 138; b. 74, l. 1, 20, 159; ap. 3, b. 12, l. 2; b. 15, l. 2; b. 16, l. 1, 6, 18; b. 19, l. 2; b. 21, l. 1.

⁹⁰ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai apie LLKJS apskričių komitetų veiklą, *ibid.*, ap. 3, b. 2, l. 9–14, 28, 35, 39, 42–46; LLKJS CK, Alytaus ir Mažeikių apskričių komitetų 1941 m. pranešimai apie veiklą, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 25, 28–43.

⁹¹ LLKJS CK biuro 1941 m. sausio 13 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 7; LKP(b) CK

biuro 1941 m. sausio 16 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 38, l. 7–8.

⁹² LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 27 d., kovo 3, 6, 17 d. ir balandžio 5, 12 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 114, 117–121, 132, 238–241, 194–195, 310.

⁹³ LLKJS etatų struktūra, *ibid.*, ap. 3, b. 30, l. 3–5.

⁹⁴ LLKJS 1941 m. suvestinis biudžetas, *ibid.*, l. 1–2.

⁹⁵ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 22 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 110–111; LLKJS 1941 m. suvestinis biudžetas, *ibid.*, ap. 3, b. 30, l. 1–2.

⁹⁶ LLKJS CK 1941 m. kovo 20 d. raštas LKP(b) CK dėl atsakingų darbuotojų sąrašo, *ibid.*, l. 37.

⁹⁷ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 1, l. 5.

⁹⁸ LLKJS CK 1941 m. gegužės 10 d. duomenys apie Lietuvos komjaunimo sudėtį, *ibid.*, ap. 2, b. 226, l. 44.

⁹⁹ LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, l. 12, 20.

¹⁰⁰ LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, l. 12–23.

¹⁰¹ LKP(b) CK biuro 1940 m. spalio 30 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 21, l. 1–2.

¹⁰² LLKJS CK biuro 1940 m. gruodžio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 34.

¹⁰³ LKP(b) CK biuro 1940 m. spalio 30 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 21, l. 1.

¹⁰⁴ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 22 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 111–113.

¹⁰⁵ LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio 21 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 37, l. 29, 31–34; LKP(b) CK biuro 1940 m. gruodžio 29 d. posėdžio nutarimas, *ibid.*, b. 101, l. 32–33.

¹⁰⁶ LLKJS 1941 m. suvestinis biudžetas, *ibid.*, f. 4421, ap. 3, b. 30, l. 1–2.

¹⁰⁷ LLKJS Alytaus apskrities komiteto 1941 m. kovo 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 26; LLKJS Panevėžio apskrities Pumpėnų valsčiaus komiteto 1941 m. kovo 12 d. pranešimas, *ibid.*, f. 1345, ap. 1345, b. 2, l. 46.

¹⁰⁸ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 29; LKJS organizacijų raštai dėl turto naudojimo, LYA, f. 4421, ap. 3, b. 30, l. 34, 41; LLKJS CK instruktorius 1940 m. pranešimas, *ibid.*, b. 29, l. 22.

¹⁰⁹ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, b. 2, l. 9, 18, 20, 28.

¹¹⁰ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 1, l. 14.

¹¹¹ LKJS Raseinių apskrities komiteto 1940 m. liepos 9, 15, 16 d., rugpjūčio 12, 19 d. ir spalio 21 d.

posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 4, b. 71, l. 14–16, 18–19, 37.

¹¹² LLKJS Panevėžio apskrities Pumpėnų valsčiaus komiteto 1940 m. gruodžio 30 d. pranešimas, *ibid.*, f. 1345, ap. 1345, b. 2, l. 29; LLKJS Ukmergės apskrities pirminių organizacijų 1940 m. susirinkimų protokolai, *ibid.*, f. 128, ap. 10, b. 1, l. 3–14; LLKJS Raseinių apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 16, 18 d., Zarasų apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 9 d., Švenčionėlių apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 9 d. ir Seinų apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 10 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 4, b. 71, l. 51–54, 86–93.

¹¹³ *Lietuvos komjaunimo dokumentai: 1919–1940 m. spalio*, p. 261–262.

¹¹⁴ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 10–11.

¹¹⁵ Šakių apskrities komjaunuolių 1940 m. sąrašai, *ibid.*, ap. 4, b. 70, l. 80–84; LLKJS CK instruktoriaus 1940 m. pranešimas, *ibid.*, ap. 3, b. 2, l. 28.

¹¹⁶ Trakų apskrities komjaunuolių 1940 m. sąrašai, *ibid.*, ap. 4, b. 78, l. 27–31.

¹¹⁷ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, ap. 3, b. 2, l. 10–11, 14, 35.

¹¹⁸ LLKJS CK instruktoriaus 1940 m. lapkričio 11 d. pranešimas, *ibid.*, l. 45.

¹¹⁹ LLKJS CK 1941 m. sausio 20 d. statistiniai duomenys apie Lietuvos komjaunimą, *ibid.*, ap. 2, b. 2, l. 1; LLKJS CK 1941 m. gegužės 10 d. duomenys apie Lietuvos komjaunimo sudėtį, *ibid.*, b. 226, l. 44.

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ LLKJS Vilniaus ir Kauno miestų organizacijos sudėties statistinės ataskaitos, *ibid.*, b. 1, l. 15, 17.

¹²² LLKJS CK 1941 m. gegužės 10 d. duomenys apie Lietuvos komjaunimo sudėtį, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 44.

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 4, l. 102–126.

¹²⁵ LLKJS Kauno miesto organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 17.

¹²⁶ LLKJS Vilniaus ir Kauno miestų organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinės ataskaitos, *ibid.*, l. 15, 17.

¹²⁷ В. Е. Бредихин, И. Ю. Кобзева, *Кадровый состав ВЛКСМ в 1941–1945 гг.* [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://vestnik.tstu.ru/rus/t_20/pdf/20_3_029.pdf>.

¹²⁸ *TSKP suvažiavimų, konferencijų ir CK plenumų rezoliucijose ir nutarimuose*, d. 1, Vilnius, 1955, p. 398–436, 513–518, 522–529.

¹²⁹ LLKJS CK darbuotojo pranešimas, LYA, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 37.

¹³⁰ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, b. 1, l. 332.

¹³¹ LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 10–13.

¹³² *Lietuvos komjaunimo dokumentai: 1919–1940 m. spalio*, p. 262; LLKJS CK biuro 1940 m. lapkričio 20 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 4421, ap. 1, b. 1, l. 10–13.

¹³³ V. Goremikinos asmens byla, *ibid.*, ap. 4, b. 14, l. 217–222.

¹³⁴ LLKJS CK biuro 1940 m. gruodžio 7 ir 10 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 1, l. 25–29.

¹³⁵ *Lietuvos komjaunimo dokumentai: 1919–1940 m. spalio*, p. 262.

¹³⁶ LLKJS Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. lapkričio 3–1941 m. kovo 3 d. posėdžių protokolai, LYA, f. 4421, ap. 3, b. 13, l. 2–121; LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 121–131.

¹³⁷ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, ap. 3, b. 2, l. 11, 13, 22, 38–40; b. 27, l. 1, 3; b. 29, l. 24, 26.

¹³⁸ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, b. 2, l. 13, 34, 36.

¹³⁹ LLKJS CK instruktorių 1940 m. pranešimai, *ibid.*, l. 10–11, 14, 22, 38–40; b. 29, l. 24–27.

¹⁴⁰ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 21, l. 6.

¹⁴¹ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 12.

¹⁴² LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 2–4, 11, 14 d., kovo 5, 7, 12–14, 20, 21, 23, 29 d., balandžio 1–4, 7, 9–11, 19 d. ir gegužės 14, 16 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, l. 12–108, 122–131, 134–279; b. 4, l. 1–191, 204–307, 328–339, 351–374.

¹⁴³ LLKJS CK biuro 1941 m. balandžio 12 d. ir gegužės 16 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, l. 310–311, 340–341.

¹⁴⁴ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 10 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 45.

¹⁴⁵ LLKJS CK pažyma apie partijos vadovavimą Mažeikių apskrities komjaunimui, *ibid.*, l. 28.

¹⁴⁶ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 23 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 4, l. 65, 68, 70, 71.

¹⁴⁷ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 10 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 45.

¹⁴⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 11, 14 d., kovo 20 d. ir balandžio 7 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 76, 107, 269; b. 4, l. 215; LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. vasario 2, 8 d. ir kovo 20 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 20, l. 35, 36, 62.

¹⁴⁹ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 3 ir 11 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 26, 75.

¹⁵⁰ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. sausio 30 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 3, b. 20, l. 29.

¹⁵¹ LLKJS Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 12 ir 27 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 13, l. 31, 62–63; LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 131.

¹⁵² LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. sausio 6 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 3, b. 20, l. 17; LLKJS Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 11 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 13, l. 26.

¹⁵³ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 4 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 54; LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. sausio 5, 26 d., vasario 2, 8, 16, 19, 20 d., kovo 2, 24, 31 d. ir balandžio 6 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 20, l. 16, 24, 25, 30, 35, 50, 52, 53, 55, 56, 60, 61, 68, 69, 76, 77.

¹⁵⁴ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. vasario 16 ir 19 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, l. 49, 52.

¹⁵⁵ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. sausio 10, 29 d., vasario 2, 8, 16 d. ir kovo 20, 24 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, l. 21, 22, 30, 36, 61, 62, 68, 69, 70.

¹⁵⁶ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. vasario 2, 8 d. ir kovo 20 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, l. 30, 38, 61.

¹⁵⁷ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 7, 12–14, 20, 21, 29 d. ir balandžio 4, 7, 10 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 160–161, 178, 188, 198–199, 208, 211–213, 217–218, 224, 230, 268–270; b. 4, l. 9, 28–30, 118–122, 125, 188–190, 258–61, 263, 266–272, 275, 276, 282, 284–286.

¹⁵⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 4 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 3, l. 52–56.

¹⁵⁹ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. vasario 8 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 3, b. 20, l. 36.

¹⁶⁰ LLKJS CK biuro 1941 m. balandžio 7 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 215.

¹⁶¹ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. vasario 16 ir 19 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 20, l. 49, 52; LLKJS CK biuro 1941 m.

balandžio 7 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 4, l. 208, 226.

¹⁶² LLKJS Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. gruodžio 12 ir 27 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 13, l. 31, 62–63; LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 131.

¹⁶³ LLKJS Alytaus apskrities komiteto 1941 m. kovo 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 24.

¹⁶⁴ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1941 m. vasario 5 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, b. 1, l. 76.

¹⁶⁵ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 11 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 61–62.

¹⁶⁶ LLKJS Alytaus apskrities komiteto 1941 m. kovo 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 26.

¹⁶⁷ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 10 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, l. 45; LLKJS CK instruktoriaus 1941 m. pranešimas, *ibid.*, l. 28.

¹⁶⁸ LLKJS CK biuro 1941 m. kovo 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 4, l. 103–106, 111, 114, 116, 117.

¹⁶⁹ LLKJS CK biuro 1941 m. vasario 11 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 3, l. 86.

¹⁷⁰ LLKJS Šakių apskrities komiteto 1941 m. vasario 8 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 20, l. 35.

¹⁷¹ LLKJS CK biuro 1941 m. balandžio 2 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 4, l. 142.

¹⁷² LKP(b) CK biuro 1941 m. sausio 9 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 35, l. 8.

¹⁷³ LLKJS CK biuro 1941 m. sausio 13 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 3, l. 7.

¹⁷⁴ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1941 m. vasario 5 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 1, l. 76–77.

¹⁷⁵ *Ibid.*; LKP(b) V suvažiavimo rezoliucija, *ibid.*, b. 13, l. 5.

¹⁷⁶ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. vasario 7 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, b. 1, l. 339.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ LKP(b) V suvažiavimo rezoliucija, *ibid.*, b. 13, l. 5.

¹⁷⁹ LKP(b) CK biuro 1941 m. balandžio 2 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 84, l. 6–7.

¹⁸⁰ LLKJS Valtiečių jaunimo skyriaus 1941 m. gegužės 20 d. pranešimas, *ibid.*, b. 226, l. 39–40; LLKJS Alytaus apskrities komiteto 1941 m. kovo 20 d. pranešimas, *ibid.*, l. 24.

¹⁸¹ *Lietuvos komjaunimas skaičiais, 1919–1979*, p. 36.

¹⁸² *Ibid.*, p. 40, 42.

¹⁸³ LLKJS miestų ir apskričių komitetų 1941 m. sausio–balandžio mėn. organizacijų sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinės ataskaitos, LYA, f. 4421, ap. 2, b. 1, l. 1–103.

¹⁸⁴ *Ibid.*

¹⁸⁵ LLKJS Kauno miesto komiteto 1941 m. vasario mėn. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, l. 17.

¹⁸⁶ LLKJS CK biuro 1941 m. sausio 13 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 5.

¹⁸⁷ LLKJS Vilniaus miesto komiteto 1941 m. vasario, kovo ir balandžio mėn. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinės ataskaitos, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 15, 61, 99.

¹⁸⁸ LLKJS Šiaulių apskrities komiteto 1941 m. balandžio 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 3, b. 21, l. 34.

¹⁸⁹ LLKJS miestų ir apskričių komitetų 1941 m. sausio–gegužės mėn. organizacijų sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinės ataskaitos, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 1–103.

¹⁹⁰ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 10 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 44–45.

¹⁹¹ LLKJS Kauno miesto komiteto 1941 m. vasario 20 d. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, f. 4421, ap. 2, b. 1, l. 17.

¹⁹² LLKJS Vilniaus miesto komiteto 1941 m. gegužės 5 d. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, l. 99.

¹⁹³ LLKJS Kauno miesto komiteto 1941 m. vasario 20 d. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, l. 17.

¹⁹⁴ LLKJS Vilniaus miesto komiteto 1941 m. gegužės 5 d. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, l. 99.

¹⁹⁵ LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko 1941 m. gegužės 10 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 44.

¹⁹⁶ LLKJS Kauno miesto komiteto 1941 m. vasario 20 d. ir LLKJS Vilniaus miesto komiteto

1941 m. gegužės 5 d. organizacijų sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, f. 4421, ap. 2, b. 1, l. 17, 99.

¹⁹⁷ LLKJS CK biuro 1941 m. sausio 30 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 10.

¹⁹⁸ LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 14, 20.

¹⁹⁹ LLKJS Vilniaus miesto komiteto 1941 m. gegužės 5 d. organizacijos sudėties ir priėmimo į VLKJS statistinė ataskaita, *ibid.*, f. 4421, ap. 2, b. 1, l. 99.

²⁰⁰ LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 226, l. 14.

²⁰¹ LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, l. 12, 20; LLKJS CK Valstiečių jaunimo skyriaus 1941 m. gegužės 20 d. pranešimas, *ibid.*, l. 40; LLKJS CK pažyma apie partijos vadovavimą Mažeikių apskrities komjaunimui, *ibid.*, l. 33–34.

²⁰² LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1941 m. vasario 5 d. pranešimas LKP(b) V suvažiavime, *ibid.*, b. 1, l. 7; LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, b. 226, l. 12–23.

²⁰³ LLKJS CK informacija LKP(b) CK apie komjaunimo darbą mokyklose, *ibid.*, l. 16–17.

²⁰⁴ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 43–54; V. Kašauskienė, *op. cit.*, p. 58–64.

²⁰⁵ LLKJS CK instruktorius 1940 m. gruodžio 3 d. ataskaita, LYA, f. 4421, ap. 3, b. 2, l. 41.

²⁰⁶ Iš Lietuvos į Sovietų Sąjungą 1941 m. birželį evakavusiųsi komjaunuolių sąrašai, *ibid.*, ap. 2, b. 6, l. 1–152; b. 4, l. 11–112.

²⁰⁷ Iš Kauno evakavusiųsi komjaunuolių sąrašas, *ibid.*, l. 30–42.

²⁰⁸ Iš Vilniaus evakavusiųsi komjaunuolių sąrašas, *ibid.*, l. 33–56.

²⁰⁹ Iš Lietuvos į Sovietų Sąjungą 1941 m. birželį evakavusiųsi komjaunuolių sąrašai, *ibid.*, b. 6, l. 11–88.

Nijolė Maslauskienė

COMPOSITION OF THE LITHUANIAN KOMSOMOL IN JUNE 1940–JUNE 1941

Summary

The Lithuanian Leninist Young Communist League (LLKJS) in Lithuania occupied by the Soviet Union was a political structure of the occupation regime, which provided a reserve and assistance to the ruling Communist Party and *actively* participated in the Sovietisation of the country and indoctrination of the youth in the spirit of Communism. In October 1940, the league was incorporated into the All-Union Leninist Young Communist League (VLKSM) and integrated to the USSR political system. Its aims were to extend the social base of the Communist Party, to exert political influence on youth, and to make the youth serve the occupation policy.

With an aim of gaining social support and political influence among the youth, the Communist Party promoted the Komsomol. In summer 1940, fast and uncontrolled growth of its ranks was stimulated. In February 1941, LLKJS raised for itself a goal of making it into a massive organisation capable of embracing and exerting political control over youth. In order to improve the image of the Komsomol and to make its ethnic composition reflect that of Lithuania, joining the LLKJS was particularly promoted among workers, peasants, schoolchildren, Lithuanians, and Poles of Vilnius region.

Between November 1940 and May 1941, a campaign of issuing the LLKJS certificates to its members took place, which was a cleansing campaign of the Komsomol on the basis of social and political criteria. This campaign was aimed at integrating the LLKJS into the VLKSM through the process of socio-political validation of its members and exclusion of those members, who were socially and politically hostile or unreliable to the occupation authorities. The campaign helped transform the LLKJS and make its composition similar to that of the VLKSM, and also make

LLKJS a political structure, which complied with the needs of the occupation authorities and on which they could rely.

Over a period of one year of the Soviet occupation, the ranks of the LLKJS increased 13-fold. Due to the political situation and wish to survive under the occupation, young people of various social groups and nationalities joined the LLKJS. Most of them chose cooperation with the Soviet regime and adaptation to its policies deliberately, others joined the ranks looking for employment or career opportunities, and yet others – seeking better learning conditions or being forced by other circumstances. Cleansing of the ranks of the Komsomol and regulation of its composition changed the social structure of the organisation. The majority of the members of the Komsomol were representatives of working class, peasants and Soviet officials who constituted the social backbone for the Communist Party. People of various nationalities joined the Komsomol. Initially, young people of certain ethnic groups, particularly Jews, actively joined the LLKJS. Later, in order to improve the image of the LLKJS and bring its ethnic composition to that of Lithuania, recruitment of Lithuanians into its ranks was particularly promoted.

Although efforts were made for the LLKJS to grow, it did not become a mass organisation and its ranks remained sparse. It was a weak and non-influential political structure, unable to penetrate the youth and win them over. The attempts of the Komsomol to involve young people in the Sovietisation processes and to instil in them the Communist ideology was ineffective. Many young people were opposed to the occupation regime and its political structures. The spirit of opposition to the Soviet occupation was therefore active among the youth and resistance against it was imminent.

Jono Noreikos-Generolo Vėtros biografijos kontroversijos

Straipsnio tyrimo tema – vokiečių okupacijos (1941–1944 m.) Lietuvoje laikotarpis. Objektas – pasipriešinimas ir Holokaustas. Tikslas – atlikti istorinės asmenybės Jono Noreikos-Generolo Vėtros vokiečių okupacinio laikotarpio pasipriešinimo veiklos ir su Holokaustu susijusių veiksmų tyrimą remiantis prieinamais istoriniais šaltiniais, mokslinė ir kita literatūra.

IVADAS

Vokiečių okupacijos (1941–1944 m.) laikotarpis – tai naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos praeities tikrovė, kuriai būdinga, kad krašto gyventojai ieškojo būdų atkurti nepriklausomą valstybę, o okupacinė valdžia inicijavo ir vykdė žydų genocidą, kitų asmenų grupių persekiojimą ir naikinimą, išnaudojo kraštą ekonomiškai, siekė jį kolonizuoti ir suvokietinti. Šis laikotarpis tragiškas, nes naciams į Holokaustą pavyko įtraukti ir dalį Lietuvos gyventojų, dirbusių savivaldos institucijose, policijos tarnybose, tarnavusių pagalbinėje policijoje, savisaugos batalionuose, Vilniaus ypatingajame būryje ir kitose tarnybose. Per Holokaustą žuvo 195–196 tūkst. Lietuvos žydų bendruomenės narių. Šio laikotarpio įvykių atgarsiai buvo, yra ir greičiausiai dar ilgai bus Lietuvos visuomeninių santykių dalimi. Akademinėse ir kito pobūdžio istorinėse diskusijose galima

išgirsti, o publicistiniuose straipsniuose – perskaityti, kad tarp pokario pasipriešinimo judėjimo dalyvių buvo ir tokių, kurie vokiečių okupacijos laikotarpiu vykdė žydų genocidą.

Dabartiniu metu į visuomenės akiratį yra patekęs ir žymus rezistentas Jonas Noreika-Generolas Vėtra. Vieni mano, kad jo veikla vokiečių okupacijos laikotarpiu buvo rezistentinė. Kiti jį laiko ne rezistentu, o Holokausto dalyviu. Treti tvirtina, kad jo veikla buvo susijusi tiek su rezistencija, tiek su Holokaustu. Esant tokiems kontroversiškiems vertinimams kyla būtinybė atsakyti į klausimus, kokie buvo J. Noreikos rezistentinės veiklos vokiečių okupacijos laikotarpiu ypatumai ir koks jo ryšys su žydų genocidu.

Žinių apie J. Noreikos gyvenimo įvykius, susijusius tiek su rezistencija, tiek su žydų genocidu, yra išsivijęs lietuvių, sovietmečio, nepriklausomos Lietuvos, užsienio tyrinėtojų parengtuose istoriniuose, memuariniuose, publicistiniuose darbuose. Vieni iš jų pateikia tik fragmentiškų žinių apie šį asmenį, kituose tyrimo objektas yra pati J. Noreikos biografija. Tai išsivijęs lietuvių Aleksandro Pakalniškio¹, Pilypo Naručio², nepriklausomos Lietuvos tyrinėtojų Arūno Bubnio³, Mindaugo Bloznelio⁴, Viktoro Ašmensko⁵, Stanislovo Buchavecko, Daliaus Žygelio⁶, užsienio autoriaus Leonido Olschwango⁷ darbai. Mokslinės vertės neprarado sovietmečiu išleistas dokumentų rinkinys „Masinės

žudynės Lietuvoje“, kuriame įdėtas J. Noreikos 1941 m. rugpjūčio 22 d. pasirašytas raštas dėl Šiaulių apskrities žydų perkėlimo į Žagarės getą⁸. Tyrinėtojas Gediminas Rudis yra paskelbęs Lietuvos nacionalistų partijos sekretoriaus Zenono Blyno dienoraštį, kuriame yra žinių apie J. Noreikos veiklą tuo metu, kai jis ėjo Telšių aps. Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) vado pareigas⁹. Atliekant tyrimą buvo remiamasi Lietuvos centrinio valstybės (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo (toliau – LYA) archyvų fondų dokumentais. LCVA saugomi Šiaulių aps. viršininko fondo (R-1099) dokumentai, kuriuose atsispindi J. Noreikos kaip apskrities viršininko vaidmuo sukeltam žydus į getus. Krašto apsaugos ministerijos (f. 930), Kauno Vytauto Didžiojo universiteto (f. 631), Šiaulių berniukų gimnazijos (f. 556) ir kitų fondų dokumentuose esama žinių apie J. Noreikos karo tarnybą, išsimokslinimą, kitus dalykus. LYA (f. K-1, ap. 58) saugomos po karo teistų paties J. Noreikos, buvusių Telšių aps. Plungės vls. pagalbinės policijos būrio narių, kitų asmenų baudžiamosios bylos. Dalis šių asmenų yra dalyvavę masinėse žydų žudynėse. Atliekant tyrimą buvo remiamasi ir LSSR KGB Tardymo dalies fondo (f. K-1, ap. 46) bylų dokumentais.

Pagrindinis tyrimo metodas – biografinis. Aprašomasis, palyginamasis ir kiti tyrimo būdai atlieka labiau pagalbinį vaidmenį. Kadangi tyrimas yra istorinio biografinio pobūdžio, jo chronologinės ribos apima laiko tarpą nuo J. Noreikos gimimo iki mirties. Tyrimo centre yra jo rezistencinė veikla ir su žydų genocidu susiję veiksmai. Atsižvelgiant į tai, jo gyvenimo istorijoje išskiriami ikirezistencinis (1910 m. spalio 8–1940 m. birželio 15 d.) ir rezistencinis (1940 m. birželio 15–1947 m. vasario 26 d.) etapai. Veikla, sietina su žydų genocidu, suprantama kaip J. Noreikos rezistencinės veiklos vokiečių okupacijos laikotarpiu paralelė. Pagrindi-

niai darbo uždaviniai siekiant tikslo yra šie: 1) apžvelgti J. Noreikos gyvenimo istoriją nuo gimimo iki sovietų okupacijos pradžios; 2) atlikti bendresnio pobūdžio jo gyvenimo rezistencinio etapo tyrimą, atskleidžiant tapimo rezistentu priežastis, išskiriant atskirus tos veiklos laikotarpius, apibūdinant jų metu įžvelgiamas pasipriešinimo formas ir kitus ypatumus; 3) ištirti J. Noreikos rezistencinę veiklą tuo metu, kai jis ėjo Telšių aps. LAF'o vado ir Šiaulių aps. savivaldybės viršininko pareigas; 4) ištirti J. Noreikos su žydų genocidu susijusią veiklą tuo metu, kai jis ėjo minėtas pareigas.

IKIREZISTENCINIS GYVENIMO ETAPAS

Ikirezistencinio etapo pradžia laikytina 1910 m. spalio 8-oji. Tą dieną Šiaulių aps. Pakruojo vls. (vėliau šis valsčius įėjo į Stačiūnų vls. sudėtį) Šukionių k. gyventojų Baltramiejaus Noreikos ir Anelės Noreikienės (g. 1875 m.) šeimoje gimė paskutinis jų vaikas – sūnus Jonas. Šeimoje jau augo sūnūs Stasys (g. 1893 m.) ir Pranas (g. 1900 m.), dukros Ona (g. 1895 m.) ir Antanina (g. 1908 m.). Nuosavos žemės tėvas neturėjo, 15–20 ha žemės plotą nuomojo iš ūkininkų. Tėvas B. Noreika mirė 1914 m., ir ūkis perėjo į vyriausiojo sūnaus rankas¹⁰. Dokumentuose nurodyta, kad J. Noreika buvo lietuvis Romos katalikas¹¹.

Istorikas Egidijus Motieka teigia, kad formalia moderniosios lietuvių tautos formavimosi pradžia laikytina XIX a. aštuntojo dešimtmečio pradžia (laikraščio „Aušra“ pasirodymas), nors jo užuomazgų pastebima ir XIX a. pirmojoje pusėje. Didįjį Vilniaus seimą, kuris vyko 1905 m. gruodžio 4–5 d., jis apibūdina kaip įvykį, vainikavusį moderniosios lietuvių tautos susiformavimą¹². Sugretinus šį teiginį ir Noreikų šeimos narių

gyvenimo datas galima tvirtinti, kad valstiečiai B. ir A. Noreikos sukūrė šeimą, jų vaikai gimė tuo metu, kai formavosi modernioji lietuvių tauta. Ar tas procesas paveikė šią šeimą? Tai patvirtinančių biografinių žinių nėra, bet, remiantis istoriniais tyrimais¹³, galima daryti prielaidą, kad J. Noreikos tėvai nuo Didžiojo Vilniaus seimo, t. y. lietuvių atstovų suvažiavimo, gali būti laikomi asmenimis, pasižyminčiais valstybine savimone, suvokiančiais save kaip etnopolitinės bendrijos narius, pritariančius šio lietuvių suvažiavimo deklaruotam Lietuvos autonomijos siekiui. Iš tiesų autonomija turėjo tapti pirmuoju žingsniu visiškos nepriklausomybės link. Nepriklausoma Lietuvos valstybė tapo tikrove 1918 m. vasario 16 d., kai Lietuvos Taryba pasirašė Nepriklausomybės Aktą. Šeimos tėvui šios akimirkos, deja, nebuvo lemta sulaukti.

Iki 1918 m. vasario 16 d. J. Noreikos dar negalima apibūdinti kaip asmens, pasižyminčio tautine valstybine savimone ir siekiančio Lietuvos nepriklausomybės. 1918 m. jis buvo septynerių metų, jo asmenybė dar tik formavosi. Minėtos ir kitos savybės jo savimonės dalimi tapo vėliau, nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Šalies gyventojai, kurių amžius daugiau ar mažiau atitiko B. ir A. Noreikų šeimos narių amžių, išsilavinimą įgijo skirtingomis aplinkybėmis. Dalis jų, vyresniosios kartos atstovai, mokėsi slaptose daraktorių mokyklose ar carinėse švietimo įstaigose, kuriose buvo dėstoma rusų kalba. Kita dalis, jaunesniosios kartos atstovai, jau mokėsi po Didžiojo Vilniaus seimo, kai Lietuvoje pradėjo formotis tautinė mokykla. Iš pradžių ji formavosi tik pradinio mokslo lygmenyje ir iki paskelbiant nepriklausomybę švietimo sistemoje dar nebuvo įsitvirtinusi. Tikėtina, kad B. ir A. Noreikos galėjo mokytis slaptose daraktorių ar carinėse švietimo įstaigose. Jų jauniausias sūnus Jonas mokėsi, jį jau formavo tautinė

mokykla. Esama žinių, kad 1917–1921 m. J. Noreika mokėsi Šukionių pradžios mokykloje¹⁴, o 1921–1929 m. – Šiaulių berniukų gimnazijoje, kur baigė aštuonias klases¹⁵. Šis išsilavinimas jam atvėrė kelią į mokslus aukštesniosiose ir aukštosiose lavinimo įstaigose, kurias pabaigus buvo suteikiama profesinė kvalifikacija. 1929 m. liepos 21 d. J. Noreika priimtas į Karo mokyklą, t. y. nuo tos dienos buvo įtrauktas į mokyklos kandidatų sąrašus, jam skirtas kareivio maisto davinys. Trylikąją mokyklos laidą jis baigė 1931 m. spalio 25 d., jam suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis¹⁶. 1933 m. J. Noreika įstojo į Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetą, kurį baigė 1938 m. J. Noreika išlaikė baigiamuosius teisės studijų egzaminus, apgynė darbą „Bausmės karinės prievolės įstatyme“ ir gavo teisininko diplomą¹⁷. Taigi J. Noreika įgijo dvi prestižines – karininko ir teisininko – profesijas. Įgijęs pirmąją, karininko, kvalifikaciją, jis pradėjo dirbti. Darbinės veiklos galimybes pagerėjo ir prasiplėtė įgijus dar ir teisininko kvalifikaciją. Baigęs Karo mokyklą J. Noreika buvo paskirtas į karo tarnybą 7-ojo pėstininkų pulko 6-ojoje kuopoje. Į pulko karininkų sąrašus jis įrašytas 1931 m. spalio 30 d. 1933 m. rugsėjo 6 d. buvo išleistas iš karo tarnybos į pėstininkų atsargą, nes norėjo studijuoti teisę. Į aktyviają karo tarnybą J. Noreika grįžo 1935 m. spalio 17 d. ir buvo paskirtas tarnauti 2-ajame Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Algirdo pėstininkų pulke¹⁸. 1936 m. lapkričio 5 d. perkeltas į tarnybą Karo mokykloje, paskirtas antruoju adjutantu. Tų pačių metų gruodžio 31 d. jam suteiktas leitenanto laipsnis. 1937 m. spalio 8 d. perkeltas į tarnybą Kariuomenės teisme, paskirtas teismo aspirantu. 1938 m. rugsėjo 1 d. paskirtas Kariuomenės teismo sekretoriaus padėjėju. 1939 m. lapkričio 23 d. jam suteiktas kapitono laipsnis¹⁹. Išlikusiuose atestacijų dokumentuose J. Noreika apibūdinamas kaip išsimokslinęs, sumanus,

logiškas, taktiškas, mandagus, viešumoje gražiai besielgiantis, tvarkingas, sąžiningas, doras, drausmingas, savarankiškas, iniciatyvus, punctualus, atsakingas, rūpestingas, sveikas, karių gyvenimą gerai pažįstantis ir su karininkais bendraujantis, karinę literatūrą skaitantis, vadovauti ir auklėti mokantis, valstybės ir tautos reikalus suprantantis karininkas²⁰.

J. Noreika dirbo karo tarnyboje tuo metu, kai Lietuvą valdė autoritarinis Antano Smetonos režimas. Pasak Lietuvos tautininkų sąjungos veikėjo Broniaus Railos, „kariuomenė, tiksliau kalbant, karininkija, buvo valdžios versmė, pagrindinė fizinė ir moralinė atrama ir apsauga <...>. Kariuomenės veiksnys liko valdžios ir santvarkos išlaikymo *ultima ratio*.“²¹ Kariuomenės teismas ir jo struktūriniai padaliniai buvo vienas svarbiausių valstybės režimą palaikančių ir vykdomųjų institutų. Kariuomenės teismams buvo pavesta spręsti ir didelę dalį civilinių bylų²². Prezidentas A. Smetona negailėjo karininkijai dėmesio ir pinigų. Karininkų algoms teko maždaug ketvirtadalis Krašto apsaugos ministerijos biudžeto. Jaunesnysis leitenantas gaudavo 400 Lt atlyginimą, t. y. dukart daugiau nei to meto mokytojas ir keturiskart daugiau nei darbininkas²³.

Greta karo tarnybos J. Noreika užsiėmė kūrybine veikla, rašė straipsnius, skelbė juos „Karyje“, „Karde“, „Kariūne“. Buvo leidinio „Kariūnas“ redaktorius²⁴.

1936 m. gruodžio 25 d. J. Noreika susituokė su Antanina Krapavičiūte (g. 1911 m.), 1939 m. kovo 10 d. jiems gimė dukra Marija Dalia²⁵.

Ikirezistencinis gyvenimo etapas J. Noreikai buvo sėkmingas. Šios gyvenimo atkarpos žinios leidžia manyti, kad jis nepasižymėjo polinkiu į destruktivią veiklą. Pirmajame sovietmetyje jo padėtis pablogėjo. 1940 m. spalio 28 d. jis buvo atleistas iš karo tarnybos į teismo specialybės karininkų atsargą. Pa-

tyrė ir kūrybinės veiklos suvaržymų – buvo konfiskuotas ir sunaikintas leidybai parengtas jo romanas „Penki broliai“. Atleistas iš karo tarnybos, jis gyveno žmonos tėviškoje Barstyčiuose (Mažeikių aps. Sedos vls.). Vėliau iš ten persikėlė gyventi į Telšius²⁶.

REZISTENCINIS GYVENIMO ETAPAS

J. Noreikos gyvenimo istorijos antrojo, rezistencinio, etapo pradžia santykinai laikytina 1940 m. birželio 15-oji, t. y. diena, kai Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą. Tokia nuomonė galima, nes svetimos jėgos įvykdytas šalies užgrobimas – viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurių kyla rezistencinis (pasipriešinimo) judėjimas²⁷. Laisvės kovų dalyvių biografinės žinios leidžia manyti, kad rezistentais jie gali būti laikomi tiek dėl priešintis agresoriui skatinančios vidinės būsenos, tiek dėl rezistencinės veiklos. Kokie motyvai paskatino J. Noreiką apsispręsti tapti pasipriešinimo dalyviu? Pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad Sovietų Sąjungos 1940 m. vasarą įvykdytą okupaciją ir aneksiją, jų padarinius galima vertinti kaip aplinkybes, kurios traumavo moderniosios lietuvių tautos atstovus, pasižyminčius tautine valstybine sąmone, suvokiančius save kaip etnopolitinės bendrijos narius. Jiems buvo svetima bolševikinė valstybės samprata, komunistinė valstybinė ideologija, kiti sovietų režimo primesti dalykai. Traumuojančio poveikio nepajuto nebent nedidelė dalis šalies gyventojų, kurie buvo komunistinių įsitikinimų, kuriems buvo artima Sovietų Sąjunga, jos valstybinė ideologija, toje šalyje viešpataujanti tvarka ir kiti dalykai. Taigi Lietuvos gyventojų, tarp jų ir J. Noreikos, rezistencinės motyvacijos susiformavimą iš dalies galima vertinti kaip patirtos traumos padarinį. Esami duomenys leidžia manyti, kad J. Noreikos rezistencinę motyvaciją sudarė ne vienas, o keli vidiniai akstinai. Pirmasis

jų – noras, kad Lietuva, kurią 1940 m. vasarą okupavo ir aneksavo Sovietų Sąjunga, vėl taptų nepriklausoma valstybe. J. Noreika yra kalbėjęs: „Būdamas antisovietišškai nusiteikęs ir laikydamas buvimą Lietuvos Sovietų Sąjungos sudėtyje okupacija, aš nusprendžiau aktyviai kovoti prieš sovietų valdžią, už Lietuvos atsiskyrimą nuo Sovietų Sąjungos.“²⁸ Antras akstinas – pareiga ginti tėvynę, kai jos gerovei iškyla grėsmė. Jis yra sakęs: „Būdamas Lietuvos kariuomenėje, aš daviau priesaiką, kad būsiu ištikimas laisvai, nepriklausomai Lietuvai. Aš tvirtai laikiausi savo įsitikinimų. Aš stojau į kovą prieš Sovietų Sąjungą, prieš bolševikus.“²⁹ Trečias akstinas – noras apsaugoti šalį ir jos gyventojus nuo pražūtingų sovietų režimo padarinių. J. Noreika yra tvirtinęs: „Maždaug nuo 1940 m. liepos mėnesio, kai sovietų valdžios organai pradėjo vykdyti respublikos valymą nuo antisovietinio elemento ir vežimą į atokius Sovietų Sąjungos rajonus, aš tai suvokiau kaip politiką, kuri yra nukreipta į Lietuvos nacijos sunaikinimą, ir nuo to momento visiškai sąmoningai ir galutinai perėjau į Sovietų Sąjungos priešų stovyklą bei nusprendžiau kovoti prieš Sovietų valdžią.“³⁰ Biografinės žinios leidžia manyti, kad motyvacijos akstinais galėjo būti ir noras atkurti sovietmečiu pablogėjusią socialinę padėtį, atsisteisti už sovietmečiu patirtas skriaudas ir tėvynės meilė.

Laisvės kovų sąjūdžiai paprastai pasižymi tam tikra strategija ir taktika³¹. Vadinas, tuo galėjo pasižymėti ir J. Noreikos rezistencinė veikla, kuri truko iki 1947 m. vasario 26 d. Jo gyvenimo antrąjį, rezistencinį, etapą santykinai galima suskirstyti į septynis laikotarpius. Jų metu taktika, t. y. rezistencinės veiklos formos, skyrėsi, nes Lietuvą valdė ne vienas okupantas – sovietai, naciai. Buvo ir laikotarpių, kai praktinei rezistencinei veiklai nebuvo galimybių.

Pirmasis rezistencinio etapo laikotarpis truko nuo 1940 m. birželio 15 d. iki 1941 m.

birželio 28 d. – tada J. Noreika tapo 1940–1941 m. lietuvių antisovietinio pasipriešinimo judėjimo dalyviu. Nėra žinių, ar iki 1940 m. rudens jis atliko kokius nors konkrečius rezistencinius veiksmus. Veikiausiai šiuo laiku jis svarstė apie rezistencinės veiklos galimybes. Padėtis pasikeitė 1940 m. rudenį, kai jis ėmėsi praktinės rezistencinės veiklos. Iki antrojo laikotarpio pradžios išryškėja dvi šios veiklos formos – pagrindinis organizacinis veikimas ir ginkluotasis pasipriešinimas. Vėlyvą 1940 m. rudenį J. Noreika Žemaitijoje tapo vienu iš pagrindinės Lietuvių vienybės sąjungos, kuri buvo pavaldi LAF'ui, vadų. Jos nariai ruošėsi sukilimui, kuris turėjo kilti prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui. Buvo rengiama ir platinama antisovietinė literatūra, verbuojami į pagrindį nariai, kaupiami ginklai, nariai informuojami apie karo pradžios datas³². Buvęs pasienio policijos pareigūnas Kazys Šilgalis talkindavo J. Noreikai, kai šiam reikėdavo pereiti valstybinę sieną. Klaipėdoje J. Noreika susitikdavo su jam vienam žinomais žmonėmis, iš kurių gaudavo žinių apie karo pradžią³³. Prasiidėjus karui, pagrindininkai perėjo į atvirą ginkluotąjį pasipriešinimą sovietų režimui. Ties Plungės valsčiaus Mardosų kaimu buvo rengiama operacija aerouosto „atidengimui“ prie Gandingos piliakalnio, Karalių kalno papėdėje, tuo atveju, jei sovietų armija smarkiai priešintųsi prie Minijos upės, Mardosų ir Stonaičių prietilčiuose. J. Noreika čia vadovavo 12 sukilėlių grupei, kurios nariai ryšėjo ant rankovių baltus raiščius su užrašu TDA (Tautinio darbo apsauga). Sukilėliai susidūrė su raudonarmiečiais prie Nausodžio kaimo, ties Liudo Meškausko sodyba, ties Stonaičių tiltu³⁴.

Antrasis laikotarpis truko maždaug nuo 1941 m. birželio 28 d. iki rugpjūčio 2 d. (36 dienas), kai J. Noreika ėjo Telšių aps. LAF'o vado pareigas. Rezistencinė veikla buvo vieša, susijusi su siekiu įtvirtinti nepriklausomybę,

išsaugoti pasipriešinimo judėjimo dalyvių vienybę (plačiau žr. sk. „Telšių apskrities LAF'o vadas“).

Trečiasis laikotarpis truko nuo 1941 m. rugpjūčio 3 d. iki 1943 m. vasario 23 d. (570 dienų), kai jis ėjo Šiaulių aps. viršininko pareigas. Greta šios tarnybos nuo 1942 m. J. Noreika ėjo dar ir pagrindinės Lietuvių fronto (toliau – LF) organizacijos karinio padalinio „Kęstutis“ Šiaulių aps. štabo viršininko pareigas. Šiuo metu J. Noreikos rezistencinė veikla buvo dvikryptė – antisovietinė ir antinacinė. Jai buvo būdingos šios formos: viešumas, pagrindinis organizacinis veikimas, dalinis nebendradarbiavimas ir nepaklusnumas (plačiau žr. sk. „Šiaulių apskrities savivaldybės viršininkas“).

Ketvirtasis, kalinimo Štuthofio koncentracijos stovykloje, laikotarpis truko nuo 1943 m. kovo 26 d. iki 1945 m. kovo 11 d. (717 dienų). Suimtas 1943 m. vasario 23 d., J. Noreika iki tų metų kovo 3 d. buvo kalinamas Šiaulių kalėjime. Tarpininkaujamas vietos inteligentų ir pasirašęs, kad nepabėgs, iš kalėjimo buvo išleistas, bet vos po dviejų savaičių, kovo 17 d., vėl suimtas ir išvežtas į gestapo būstinę Kaune, o vėliau – į Tilžę. Iš čia J. Noreika pateko į Štuthofio koncentracijos stovyklą, kurioje kalėjo nuo 1943 m. kovo 26 d. iki 1945 m. kovo 11 d. Čia jis neturėjo galimybės vykdyti praktinės nei antisovietinės, nei antinacinės rezistencinės veiklos, bet noro kovoti už Lietuvos laisvę šiuo laikotarpiu jis nebuvo praradęs. Kartu su juo kalėjęs Stasys Yla atsiminimuose rašė: „Vienas jų tikrai grįžo mirti su mirštančiais už tėvynę. Tai buvo Jonas Noreika. Dar Stutthofe tomis dienomis, kai tūkstančiai traukėsi iš krašto į Vakarų, jis kalbėjo savo draugui Naručiu: / – Visi nepasitrauks. Didesnė dalis liks, kentės ir kovos. Kodėl gi mes turime bėgti? Ne, mes turime būti kartu su jais. Kartu kentėti, kovoti ir, jei reikės, mirti.“³⁵ Išlaisvintas iš Štuthofio koncentracijos stovyklos, kartu su

šiltine sergančiu, savo slaugomu prof. Vladu Jurgučiu J. Noreika apsistojo Endau mieste, netoli Lauenburgo, Rytprūsijoje.

Penktasis laikotarpis truko nuo 1945 m. gegužės 5 d. iki lapkričio 27 d., t. y. nuo J. Noreikos tarnybos Raudonojoje armijoje pradžios iki sugrįžimo į Vilnių. Tikėtina, kad šiuo laikotarpiu jis neturėjo galimybės vykdyti aktyvios rezistencinės veiklos, bet noras kovoti už laisvę išliko. Šitaip manyti leidžia tai, kad šis noras J. Noreikai buvo būdingas tiek prieš šį laikotarpį, tiek po jo.

Šeštasis laikotarpis truko nuo J. Noreikos grįžimo 1945 m. lapkričio 27 d. į Vilnių iki jo suėmimo 1946 m. kovo 16 d. Rezistencinei veiklai vykdyti šiuo metu jis panaudojo pagrindinę organizacinę formą. 1946 m. pradžioje jis su bendražygiais įkūrė Lietuvos tautinę tarybą (toliau – LTT) kaip organizacinį centrą, turintį sujungti visas veikiančias pagrindžio organizacijas. Prie LTT veikė ir Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vyriausioji vadovybė (toliau – LGPVV). 1946 m. kovo mėn. J. Noreika (slap. Generolas Vėtra) buvo paskirtas LGPVV vadu. Galimo karo atveju LTT ruošėsi organizuoti sukilimą, išleido keliolika direktyvų ir įsakymų, susijusių su organizacijos struktūra. Pagrindinis LTT tikslas buvo atkurti nepriklausomą, demokratijos pagrindais tvarkomą, suverenią Lietuvos valstybę. Šis J. Noreikos gyvenimo rezistencinio etapo laikotarpis buvo panašus į pirmąjį – nuo pagrindinio organizacinio veikimo turėjo būti pereita prie ginkluotojo pasipriešinimo, kai kils karas. Tokia rezistencinės veiklos formų kaita neįvyko, nes karas nepradėjo, o J. Noreika ir kiti pagrindininkai buvo susekti ir suimti.

Septintasis laikotarpis truko nuo J. Noreikos suėmimo 1946 m. kovo 16 d. iki 1947 m. vasario 26 d., kada jam įvykdyta mirties bausmė. Šiuo laikotarpiu sovietų saugumas vykdė J. Noreikos baudžiamąjį persekiojimą dėl antisovietinės veiklos. 1947 m. vasario

26 d., vykdant teismo nuosprendį, jis Vilniuje buvo sušaudytas³⁶. Kaip ir kalinimo Štuthofo koncentracijos stovykloje laikotarpiu, šiuo metu J. Noreika neturėjo konkrečių rezistencinės veiklos galimybių, bet noro kovoti už laisvę neišsivadėjo net jei dėl to būtų galėjęs išvengti mirties bausmės. J. Verseckas atsiminuose rašo, kad yra kalbėjęs su J. Noreika šiam grįžus iš tardymo. Vienas iš tardytojų siūlęs J. Noreikai laisvę, jeigu jis nutrauktų kovą prieš sovietų valdžią. Šis atsakęs, kad sovietai nesupranta jo kovos teisėtumo, nes jų imperija okupavo mažą valstybę, tad tol, kol jo gyslose tekės lietuviškas kraujas, jis kaip karininkas privalo kovoti, ginti Tėvynę nuo rudo, balto ar raudono prieš³⁷.

Apibendrinant galima sakyti, kad antrasis J. Noreikos gyvenimo etapas (1940 m. birželio 15–1947 m. vasario 26 d.) laikytinas rezistenciniu dėl dviejų aplinkybių: 1) noru kovoti už savo šalies laisvę J. Noreika pasižymėjo visus septynis šio etapo laikotarpius; 2) pirmąjį, antrąjį, trečiąjį ir šeštąjį iš šių laikotarpių jis vykdė praktinę rezistencinę veiklą. Tai, kad šios veiklos jis nevykdė ketvirtąjį, penktąjį ir septintąjį laikotarpius, nepaneigia jų rezistencinio pobūdžio, nes noras kovoti už laisvę, prieš krašto užgrobėjus jam buvo būdingas ir tada.

Telšių apskrities LAF'o vadas. J. Noreikos gyvenimo rezistencinio etapo antrojo laikotarpio pradžia sietina su 1941 m. birželio 28-ąja, kai Lietuvoje baigėsi Birželio sukilimas, o vermachtas išstūmė Raudonosios armijos dalinius ir krašte nebeliko sovietų valdžios. J. Noreikos rezistencinė veikla tapo vieša. Taip nutiko dėl dviejų aplinkybių: 1) žlugus sovietų režimui iki tol pogrindyje veikusio LAF'o veikla Lietuvoje, taigi ir Telšių apskrityje, tapo legali, vieša. Šiomis aplinkybėmis apie 1941 m. birželio 28 d. (negalima atmesti, kad tai nutiko ir truputį anksčiau) J. Noreika tampa legaliai, viešai veikiančio

Telšių aps. LAF'o vadu. Esama žinių, kad tarnybinis ryšys jį siejo ir su Plungės lietuvių karo komendantūra. Po karo teistas Plungės bažnyčios kunigas Povilas Pukys prisiminė, kad pirmąją okupacijos dieną Plungėje buvo įsteigta komendantūra, kuriai vadovavo jam nepažįstamas karininkas, turintis kapitono laipsnį. Komendantu jis išbuvo dvi dienas, paskui iš jo šias pareigas perėmė karininkas Povilas Alimas. Kaip bendradarbį kunigas prisimena ir kpt. Noreiką, kuris vėliau buvo paskirtas Šiaulių apskrities viršininku³⁸. P. Pukys nesutapatino jo ir to kapitono, kuris dvi dienas iki P. Alimo ėjo komandanto pareigas. Kiti šaltiniai leidžia tvirtinti, kad P. Pukio neįvardytas karininkas iš tiesų buvo kpt. Lipčius³⁹. Taigi J. Noreika nėra buvęs Plungės miesto lietuvių karo komendantu.

Tapęs vieša organizacija, LAF'as savo rezistencinės paskirties neprarado. Po to, kai 1941 m. birželio 23 d. Kaune buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė, organizacija savo veiklą nukreipė į jos įtvirtinimą. Vadinas, J. Noreikos kaip Telšių aps. LAF'o vado veikla turėjo būti tokia pati. Galimas daiktas, kad šias pareigas jis pradėjo eiti būdamas ne itin gerai nusiteikęs, nes dar vykstant sukilimui iš Klaipėdos buvo gavęs žinių, kad vokiečiai nepripažins Lietuvos nepriklausomybės⁴⁰. Tačiau tai J. Noreikos neatitraukė nuo veiklos.

Vienas iš būdų, kuriuo jis siekė įtvirtinti Lietuvos nepriklausomybę, buvo šis. Turimomis žiniomis, 1941 m. liepos mėn. Telšių miesto komendantas A. Svilas ir apskrities viršininkas A. Ramanauskas pakvietė J. Noreiką į inteligentų susirinkimą. Susirinkimas, kuriame dalyvavo apie 30 asmenų, vyko Telšiuose, A. Ramanausko kabinete. Buvo svarstomi šie klausimai: 1) išlaisvinimo iš bolševikų šventės rengimas; 2) mitingo rezoliucijos parengimas; 3) mitingo organizavimas. Šventei organizuoti išrinko komitetą, kurį kartu su J. Noreika

sudarė 12 asmenų. Jis parengė rezoliuciją, kuria Telšių gyventojai sveikino prof. Juozo Ambrazevičiaus vadovaujamą Lietuvos laikinąją vyriausybę (toliau – LLV) ir išreiškė pasitikėjimą ja⁴¹. Laikraštis „Žemaičių žemė“ rašė, kad 1941 m. liepos 20 d. Telšiuose susirinko daugiatūkstantinė visuomenė. Buvo išklaudyta pranešimų nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo klausimais, skambėjo sveikinimai ir padėkos vyriausybei Kaune ir LAF'ui, išreikštas jų palaikymas. Susirinkimas nutarė prašyti, kad jo atstovai įpareigotų vyriausybę vesti lietuvių tautą į visišką nepriklausomybę, kad būtų atkurtos istorinės etnografinės Lietuvos sienos, kad vyriausybė nesitrauktų iš kovos tol, kol visa tauta bus laisva. Susirinkimas taip pat nutarė prašyti LAF'ą ir toliau vesti tautą laisvės keliu ir kovoti su jos priešais⁴². Esama žinių, kad mitinge J. Noreika pasakė kalbą apie sovietų režimo lietuvių tautai padarytas skriaudas, apie tai, kad sovietai karą pralaimės ir Lietuva bus laisva. Buvo perskaitytas rezoliucijos tekstas, kurį pasirašė apie 300 žmonių. Paskui rezoliucija buvo nuvežta į Kauną ir įteikta LLV ministrui pirmininkui J. Ambrazevičiui⁴³.

Kitas būdas, kuriuo J. Noreika siekė įtvirtinti Birželio sukilimo iškovojimus, buvo šis. Jis prisidėjo prie to, kad būtų išspręsti pirmosiomis vokiečių okupacijos savaitėmis kilę LAF'ą ir Lietuvos nacionalistų partijos (toliau – LNP) nesutarimai. LNP buvo įsteigta 1941 m. birželio 28 d. Ją steigiant dalyvavo buvusių organizacijų „Geležinis vilkas“ (toliau – GV), Lietuvių aktyvistų sąjungos (toliau – LAS) nariai, nacionalistiškai nusiteikę asmenys. Kulminaciją konfliktas pasiekė 1941 m. liepos 23–24 d., kai voldemarininkai surengė perversmą, kuris baigėsi daline jų sėkme. Paskui prasidėjo derybų laikotarpis. 1941 m. liepos 28 d. Kaune, LAF'ą patalpose, įvyko pirmasis susitikimas, kuriame aptarti vienijimosi klausimai. LNP narys Z. Blynas

reikalavo, kad LAF'as įsiliėtų į GV. LAF'ą vadovybė norėjo jungtis lygiomis teisėmis⁴⁴. 1941 m. liepos 31 d. į Kauną atvyko Žemaičių krašto visuomenės atstovų sudaryta delegacija, kuriai vadovavo Telšių aps. LAF'ą vadas J. Noreika. Kartu su juo buvo dar 6 asmenys: Telšių aps. policijos vadas ir aps. LAF'ą vado pavaduotojas Juodikis, Telšių aps. viršininkas A. Ramanauskas, Telšių aps. TDA viršininkas (komendantas) mjr. A. Svilas, Plungės LAF'ą vadas ir TDA viršininkas ltn. P. Alimas, Telšių aps. ligoninės direktorius Plechavičius ir Lietuvos banko Telšių skyriaus direktorius Jurkus. Jie norėjo susitikti su LLV, LAF'ą atstovais ir GV štabo nariais. Šioms trims tarnyboms turėjo būti perduota, kad žemaičiai kviečia lietuvių tautą vienyti ir ragina pašalinti Kaune tarp lietuvių kilusius nesutarimus; kad žemaičiai ragina LAF'ą ir GV vadovus bendradarbiauti su LLV, surasti pagrindą bendrai dirbti ginant nacionalinę vienybę ir valstybės nepriklausomybę, kas visai lietuvių tautai yra šventa⁴⁵.

Po susitikimo su LAF'ą ir GV atstovais delegacijos nariai pareiškė sutinkantys, kad LAF'as ir GV kurtų Lietuvių nacionalistų partiją, kuri Lietuvoje būtų vienintelė politinė organizacija, o į ją įeitų tikri lietuviai nacionalistai. Jie sutiko pripažinti laikinuoju partijos vadu Joną Karutį iki tol, kol grįš prof. Augustinas Voldemaras. J. Karučiu turėjo būti pavesta sudaryti LNP štabą. Žemaičių delegacija pareiškė neprieštaraujanti, kad LNP apsaugos daliniai būtų vadinami „Geležinio vilko“ vardu, ir pageidavo, kad, sudarant LNP štabą, patarėjais į jį būtų pakviesta po vieną asmenį iš GV, Kauno LAF'ą štabo ir žemaičių delegacijos (pakviesti jos pirmininką J. Noreiką)⁴⁶. LAF'ą štabas 1941 m. rugpjūčio 1 d. atsiuntė į GV štabą savo atstovą. Šis pasakė, kad jų štabas nesutinka su žemaičių LAF'ą delegacijos oficialiai pasiūlytu ir su GV štabo sutiktu priimti susitarimo pagrindu⁴⁷. Taigi J. Noreikai ir jo

vadovaujamos delegacijos nariams nepavyko išspręsti LAF'o ir LNP konflikto. Organizacijos nesusitarė ir vėliau, o baigėsi viskas tuo, kad generalinio komisaro Adriano von Rentelno 1941 m. rugsėjo 26 d. įsakymu LAF'as buvo uždarytas. Tų pačių metų gruodžio 17 d. uždrausta ir LNP veikla. Trečiasis būdas, kuriuo J. Noreika siekė prisidėti prie nepriklausomybės įtvirtinimo, buvo veikla, susijusi su buvusių sovietų režimo šalininkų persekiojimu. 1941 m. liepos 30 d. Telšiuose veikusi komisija, į kurią įėjo J. Noreika, aps. viršininkas A. Ramanauskas, valstybės saugumo policijos viršininkas Petras Čipkus ir kiti asmenys, nutarė skirti Jurgiui Endriuškai tris mėnesius įkalinimo darbo stovykloje⁴⁸. Suprantama, kad panašaus pobūdžio veiksmų J. Noreika galėjo atlikti ir daugiau.

Šiaulių apskrities savivaldybės viršininkas. J. Noreikos gyvenimo rezistencinio etapo trečiojo laikotarpio pradžia sietina su jo kaip valdininko tarnybos pareigų kaita. Vėliau jis prisiminė, kad 1941 m. rugpjūčio pradžioje lankydamasis Kaune susitiko su buvusiu Lietuvos kariuomenės pulkininku, LLV vidaus reikalų ministru Jonu Šlepečiu, kurį pažinojo dar iš tarnybos Lietuvos kariuomenėje laikų. Ministras pasiūlė jam Šiaulių aps. viršininko pareigas. J. Noreika priėmė šį siūlymą ir J. Šlepetys (buvo 1941 m. rugpjūčio 3 d.) pasirašė įsakymą dėl jo paskyrimo į naują tarnybą⁴⁹. Tai nutiko tuo metu, kai J. Noreikos vadovaujama žemaičių LAF'o delegacija lankėsi Kaune⁵⁰. Jis nuvyko į Šiaulius ir 1941 m. rugpjūčio 5 d. iš apskrities viršininko Igno Urbaičio perėmė pareigas⁵¹. Kitaip nei Telšių aps. LAF'as, Šiaulių apskrities savivaldybė nebuvo institucija, kurios tiesioginė paskirtis – atlikti rezistencines funkcijas. J. Noreikos kaip viršininko tarnybines pareigas apibrėžė 1931 m. Vietos savivaldybės įstatymas, nes tai, kad Birželio sukilimo metu ir po jo buvo

atkuriama lietuviška administracija, iš dalies reiškė ir iki okupacijos pradžios veikusių įstatymų galiojimo atnaujinimą. Pagrindinė savivaldybių funkcija buvo rūpintis viešojo gyvenimo reikalais tiek, kiek jais nesirūpina vyriausybės organai. 32 įstatymo punktuose išvardytos savivaldybių veiklos sritys⁵².

Apskrities viršininko pareigų perėmimas J. Noreikai sutapo su diena, kai LLV buvo priversta sustabdyti savo veiklą. Vėliau buvo uždrausta LAF'o ir LNP veikla. Galimas daiktas, J. Noreikai tai sukėlė sunkių išgyvenimų ir nuteikė jį prieš nacių. Galbūt dėl to tada jo, kaip ir kitų pasipriešinimo dalyvių, rezistencinėje veikloje greta antisovietinės atsiranda ir antinacinė kryptis. Esama žinių, kad, eidamas Šiaulių aps. viršininko pareigas, tuo pat metu jis buvo ir LF slapto karinio padalinio „Kęstutis“ Šiaulių aps. štabo viršininkas. Šias pareigas jis ėjo iki suimamas nacių, buvo įsipareigojęs suorganizuoti Mažeikių aps. štabą ir būrius. Pats organizacijos padalinys pradėtas formuoti 1942 m. J. Ambrazevičiaus iniciatyva. Jo tikslas buvo atkurti nepriklausomą Lietuvą su etnografinėmis sienomis, išlaikyti Lietuvoje tvarką, ramybę ir vienybę, kovoti su komunistine ir kita žalinga lietuvių tautai veikla, didinti karinį lietuvių tautos pajėgumą⁵³. Taigi rezistencinę veiklą J. Noreika vykdė būdamas dviejų tarnybų – viešosios ir pogrindinės – vadovas. Tai leidžia manyti, kad apskrities viršininko tarnyba jam buvo ne tik viešųjų reikalų tvarkymo, bet ir rezistencinės veiklos priemonė. Apskrities viršininku J. Noreika buvo ilgiau nei pogrindinės organizacijos vadovu. Pogrindininku jis tapo 1942 m.

J. Noreikos rezistencinės veiklos antisovietinė kryptis buvo iš dalies vieša, iš dalies pogrindinė. Viešumas pasireiškė tuo, kad kasdieniame tarnybiniame gyvenime jo kaip apskrities viršininko pasisakymai dažnai pasižymėjo antisovietiniu turiniu. Vadinas, taip jis galėjo siekti palaikyti antisovietines

gyventojų nuotaikas. Po karo per apklausą J. Noreika yra kalbėjęs, kad jam vadovaujant iš valstiečių buvo surenkami maisto produktai ir vykdomos jų paruošos. Jos buvo skirtos prieš Sovietų Sąjungą kovojančiai Vokietijai. Pasak J. Noreikos, jis Šiauliuose ir valsčių centruose sakęs antisovietines kalbas. 1941–1942 m. Šiauliuose vyko derliaus šventės. Jų metu J. Noreika sakė kalbas ir dėkojo ūkininkams, kad šie duoda maisto, kuris būtinas kovai prieš Sovietų Sąjungą. Jis kalbėjo, kad pergalė prieš Sovietų Sąjungą gyvybiškai svarbi, nes priešingu atveju Lietuva paskės bolševizmo bangose, bolševizmas užtvindys visą Europą⁵⁴.

Pagrindinė rezistencinė J. Noreikos veikla pasižymėjo tuo, kad jis rūpinosi ginklų, skirtų pasipriešinimo kovai prieš sovietus, įsigijimo reikalais. V. Ašmenskas atsiminimuose yra aprašęs susitikimą su Stepu Kontrimu. Šis jam pasakojo, kad buvo įstojęs į Lietuvos laisvės armiją (toliau – LLA). Netrukus buvo paskirtas Šiaulių apygardos (ji apėmė Klaipėdos kraštą, Žemaitiją) LLA Organizacinio skyriaus viršininku. S. Kontrimui buvo žinoma, kad J. Noreika Šiauliuose vadovauja LF pogrindžiui. Savo ruožtu pats J. Noreika žinojo, kad S. Kontrimas vadovauja LLA pogrindžiui Žemaitijoje. Abu gerai sutarė, vienas kitam padėdavo. S. Kontrimas vokiečių okupacijos metais įsigijo penkias radijo stotis, palaikė artimus ryšius su vokiečių kariuomenės antrojo skyriaus vadovais. Ginklų, kurie buvo laikomi Bubnių kariniuose sandėliuose, jis gaudavo iš armijos štabo per antrąjį skyrių. J. Noreika kariniuose sandėliuose irgi turėjo savą žmogų. Gauti ginklai, panaudojant gaisrines mašinas, būdavo išvežiojami po visą Lietuvą. Ginklų buvo gaunama ir iš Linkaičiuose veikusių karo dirbtuvių⁵⁵. Apibendrinant galima teigti, kad viešojo J. Noreikos kaip rezistentų veikla buvo nukreipta į antisovietinių nuotaikų tarp gyventojų palaikymą, o

pagrindinė – į kariuomenės struktūrų kūrimą ir pasirengimą ginkluotai kovai prieš sovietus. Abi rezistencinės veiklos formos papildė viena kitą.

Antinacinė kryptis J. Noreikos trečiojo laikotarpio rezistencinėje veikloje iš dalies matoma iš to, kad kai kuriuos jo veiksmus galima apibūdinti kaip nelojalumo nacių režimui apraiškas. Tai sugretinus su tyrinėtojo Kęstučio Kasparo teorinėmis žiniomis apie rezistenciją galima tvirtinti, kad antinacinė J. Noreikos rezistencinės veiklos kryptis pasižymėjo dviem formom – daliniu nebendradarbiavimu ir nepaklusnumu⁵⁶. Reikia pažymėti, kad šios abi formos šiek tiek skiriasi viena nuo kitos. Dalinis J. Noreikos nebendradarbiavimas ir nepaklusnumas pasireiškė tuo, kad jis siekė apsaugoti gyventojus nuo neigiamų okupacinės valdžios veiklos padarinių. Istoriniuose darbuose tvirtinama, kad J. Noreika, būdamas apskrities viršininku, ieškojo būdų, kaip sumažinti ūkininkams skirtas pyliavas, siekė apsaugoti tam tikrų prievolių nevykdančius žmones nuo represijų. Jis apibūdinamas kaip asmuo, siekęs bent kiek pristabdyti po Lietuvą plintančią vokiečių kolonizaciją, lietuvių ūkininkų išskeldinimą iš savų sodybų ir vokiečių kolonistų apgyvendinimą jose⁵⁷. Antinacinio pogrindžio leidinyje „Į laisvę“ rašoma: „<...> vasario 24 d. areštuotas Šiaulių apskrities viršininkas kpt. J. Noreika. Jis kaltinamas, kad nesutiko išskeldinėti ūkininkus ir sekvestruoti gyvulius.“⁵⁸ Dalinį nebendradarbiavimą, nepaklusnumą liudija ir kiti dalykai. Esama žinių, kad J. Noreika bendradarbiavo su žymiu žydų gelbėtoju, Šiaulių gydytoju Domu Jasaičiu, kuris vėliau pasitraukė į Vokietiją. D. Jasaitis, rizikuodamas gyvybe, yra išgelbėjęs ne vieną Šiaulių žydų šeimą, už ką Lietuvos Respublikos apdovanotas (po mirties) Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi⁵⁹. V. Ašmenskas rašo: „Kai žydus vesdavo gatve, dėdienė liepdavo jai su

Dalyte Noreikaite (Jono Noreikos duktė) nu-
nešti žydukams blynelių su varške, kuriuos,
atrodo, kepdavo specialiai jiems. Drauge
eidavo ir namo, kuriame jie gyveno, sargo
mergaitė.⁶⁰ Daliniu nebendradarbiavimu,
nepaklusnumu šiuos J. Noreikos veiksmus
galima laikyti dėl to, kad jie reiškė nacių
režimo vykdytos antisemitinės politikos
ignoravimą. Dalinį J. Noreikos nebendra-
darbiavimą, nepaklusnumą liudija ir toks
faktas. 1942–1943 m. laikraštyje „Tėviškė“
buvo išspausdintas Simo Miglino straipsnių
„Nūdienė Vokietija“ ciklas, kuriame aprašyta
14 žurnalistų delegacijos kelionė po Vokieti-
ją. Nors gyvenimas šioje šalyje vaizduojamas
gana palankiai, straipsniuose esama vietų,
kuriose atsispindi ir tam tikri neigiami Vo-
kietijos visuomeninio gyvenimo aspektai⁶¹.
Biografinės žinios, atspindinčios J. Noreikos
suėmimo aplinkybes, leidžia manyti, kad
medžiagos S. Miglino straipsnių ciklui davė
kaip tik jis. Neigiamų Vokietijos viešojo gy-
venimo aspektų paviešinimas leidžia daryti
prielaidą, kad medžiagos autorius J. Noreika
kritiškai vertino tiek Vokietiją, tiek okupaci-
nį režimą. Savo ruožtu kritika ir rezistencija
yra du artimai tarpusavyje susiję dalykai.
Dalinį J. Noreikos nebendradarbiavimą,
nepaklusnumą liudija ir tai, kad 1943 m. pra-
džioje jis prisidėjo prie SS legiono boikoto.
Antinacinis pagrindis laikėsi nuostatos, kad
krašto vyrus mobilizuoti į karinius dalinius
gali tik nepriklausoma Lietuvos valstybė.
Okupacinė valdžia nesiruošė pripažinti Lie-
tuvos nepriklausomybės, todėl LF, kurio na-
rys buvo ir J. Noreika, nusprendė boikotuoti
nacių režimo inicijuotus SS legiono steigimo
darbus. 1943 m. vasario 22 d. generaliniai
tarėjai lankėsi Rygoje ir generolui Fritzui
Jeckelnei pareiškė nepritariantys legiono
kūrimui⁶². Buvęs generalinis tarėjas Jonas
Matulionis, tada vykęs į Rygą, atsiminimuose
rašo: „Gebietskomisaras su policijos vadu
Lietuvai gen. Wysocky įsakė suregistruoti

visus jaunuolius, gimusius 1919–1924 m.
Sąrašai pristatytini ligi kovo pirmos dienos“
<...>. Šiaulių apskrities viršininkas J. Norei-
ka, drąsus vyras, iš karto pasisakė įsakymo
nevykdysiąs.⁶³

Visi šie dalykai J. Noreikai nepraėjo be
pasekmių. 1943 m. vasario 23 d. jį iškvietė
Šiaulių srities komisaro Politinio skyriaus
viršininkas ir pareiškė, kad dėl vokiečių
civilinės valdžios įsakymų nevykdymo, dėl
tendencingo straipsnio apie kelionę po Vo-
kietijos miestus jis nuo 1943 m. vasario 23 d.
atleidžiamas iš Šiaulių apskrities viršininko
pareigų ir suimamas⁶⁴. Kaltinimą J. Noreikai
suformulavo pats vokiečių saugumo policijos
ir SD vadas Lietuvoje Karlas Jägeris. Jame sa-
koma, kad J. Noreika „<...> vadovavo lietuvių
pasipriešinimo judėjimui ir ypač kurstė prieš
Reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos
mobilizaciją. Ostlando saugumo policijos ir
SS vyriausiojo vado įsakymu, suderinus su
aukštesniuoju vadu, siunčiamas tolesniam
laikui į Reiche esančią koncentracijos sto-
vyklą.“⁶⁵

Kodėl J. Noreika, kiti antinaciniai rezis-
tentai (ypač tie, kurie dirbo lietuvių adminis-
tracijoje) nepasirinko tokių pasipriešinimo
formų kaip visiškas nebendradarbiavimas ar
ginkluotasis pasipriešinimas? Visiško nebendra-
darbiavimo greičiausiai nepasirinkta dėl
to, kad nacių režimas, pasitelkęs prievartos
priemonės, galėjo išformuoti nepaklusnių
pasipriešinimo dalyvių sukilimo metu ir po
jo suformuotą lietuvių administraciją. Tai
savo ruožtu būtų reiškė sukilimo iškovojo-
jimų praradimą. Pasipriešinimo dalyviai tikėjo,
kad anksčiau ar vėliau okupuoto krašto ad-
ministracija, kitos tarnybos taps nepriklauso-
mos Lietuvos institucijomis, įstaigomis.
Pasipriešinti ginklu okupaciniam režimui
nebuvo galimybės, nes tai būtų reiškė paramą
Sovietų Sąjungai. Naujos sovietų okupacijos
ir aneksijos grėsmė nebuvo išnykusi. Telšių
LAF'o vado, Šiaulių aps. viršininko pareigas

J. Noreika ėjo 606 dienas. Štuthofa koncentracijos stovykloje jis kalėjo ilgiau – 717 dienų.

Antisemitizmas. Kartu su moderniąja lietuvių tauta gimė ir naujo tipo antisemitizmas. Jo pradžia laikomas XIX a. aštuntasis dešimtmetis, kai lietuvių tautinio atgimimo lyderiai išklė tautos, sujungtos vienos kalbos, pozityvizmo ir konkurencijos idėjas, kurios ragino lietuvius įsigalėti amatuose ir prekyboje, t. y. srityse, kuriose nuo seno vyravo žydai⁶⁶. Esama žinių, kad naujasis antisemitizmas nebuvo svetimasis ir J. Noreikai. Antižydiškų apraiškų pastebima jo 1933 m. išleistoje knygelėje „Pakelk galvą, lietuvi!“⁶⁷. Viename istoriniame darbe yra toks jos vertinimas: „1933 m. pasirodė karo mokyklos absolvento, Vytauto Didžiojo universiteto teisės studento J. Noreikos knygelė, kurioje buvo keliami radikalios nacionalizmo programa, susijusi su ekonomine kova prieš žydus ir žydų prekybos boikotą.“⁶⁸ Dabartiniu metu kartais pasigirsta nuomonė, esą aplinkybė, jog nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu žydai vyravo prekyboje ir versluose, galėjo paskatinti J. Noreiką panaudoti genocidą kaip būdą „žydų klausimui“ spręsti. Ši nuomonė nepatikima dėl keleto aplinkybių. Pirmoji iš jų tokia. Istorikų darbuose esama žinių, kad 1940–1941 m. lietuvių pasipriešinimo judėjime būta antisemitizmo. Turimi duomenys leidžia tvirtinti, kad J. Noreika savo gyvenimo rezistencinio etapo pirmuoju laikotarpiu irgi yra buvęs šio judėjimo narys, kad jį siejo ryšiai su LAF'u. Tyrinėtojas Liudas Truska teigia, kad Berlyno LAF'as išklė antisemitizmą į programinį lygį. Remiantis jo tyrimu galima tvirtinti, kad šios organizacijos parengtuose atsišaukimuose žydai vaizduojami itin neigiamai, kad „žydų klausimą“ buvo siūloma spręsti išvarant juos iš Lietuvos⁶⁹. Sunku būtų patikėti, kad J. Noreika nieko nežinojo apie

tuos atsišaukimus. Galima prielaida, jog jis irgi galėjo norėti, kad žydai būtų išvaryti iš Lietuvos. Juk jam dar 1933 m. nepatiko, kad nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu žydai turėjo geras pozicijas prekyboje ir versluose. Tačiau turimos žinios leidžia teigti visai ką kita. Buvęs J. Noreikos bendražygis Damijonas Riauka atsiminimuose rašo: „Dar nepasiekę mokyklos kelyje Kuliai–Plungė, ant Mardosų kaimo kalnagūbrio netoli kelio iš Stonaičių posūkio, sutikome vežimą, kuriame į namus po pirmųjų karo audrų važiavo žydų šeima. Mūsų kapitonas ir kiti vyresnio amžiaus kuopos kariai apstojo vežimą ratu ir ėmė įkalbinėti važiuojantįjį tuoj pat sukti iš kelio, kuo skubiausiai slėptis nuo vokiečių kareivių. Žydas paklausė ir, apsukęs vežimą, skubiai nuvažiavo į kitą kelią Stonaičių link. Tas vaizdas buvo sukrečiantis. Žmogus su visa šeima bėgo nuo mirties. Buvau girdėjęs, kad vokiečiai terorizuoja žydus, žinojau, kad visi žydai pasitraukė iš Klaipėdos 1939-aisiais, kai Hitleris rengėsi ją užimti, bet dar niekada akis į akį nebuvo tekę susidurti su konkrečiu žmonių persekiojimu. Niekada neteko išgirsti apie šios šeimos likimą, bet aš tikiu, kad lietuviai kaimiečiai jai suteikė prieglobstį.“⁷⁰ Taigi remiantis šiuo įvykiu galima manyti, kad J. Noreika ir jo bendražygiai Birželio sukilimo metu nebuvo nei fanatiški antisemitai, nei žydų iš Lietuvos „vartytojai“. Antroji aplinkybė ši. Ekonominis J. Noreikos antisemitizmas negali būti laikomas dingstimi, skatinusia jį imtis Holokausto kaip būdo spręsti „žydų klausimą“ ir dėl to, kad šių dviejų dalykų nesiejo būtinas ryšys. Kad tarp ekonominio antisemitizmo ir Holokausto nebuvo būtinojo ryšio, leidžia tvirtinti ir toks L. Truskos teiginys: „<...> net voldemarininkai – radikaliausieji lafistai – buvo numatę „žydų klausimą“ spręsti ne jų fizinio sunaikinimo būdu. Šio požiūrio jie neatsisakė ir Lietuvą okupavus naciams, kada prasidėjo Holokaustas.“⁷¹ Tai, kad ekono-

minio antisemitizmo ir Holokausto nesiejo būtinas ryšys, leidžia manyti ir tyrinėtojo Kęstučio Girniaus Holokausto prielaidų tyrimas. Mintį, kad tarp antisemitizmo ir Holokausto nėra būtinojo ryšio, jis grindžia tuo, kad iš prezidento A. Smetonos laiškų susidaro įspūdis, jog jis buvęs antisemitas. Tačiau žinoma, kad A. Smetona nuosekliai gynė žydus, palaikė jų teises, kovojo su viešuoju antisemitizmu. Būtinojo ryšio nebuvimą K. Girnius grindžia ir Zofios Kossak-Szczuckos, vienos iš organizacijos „Żegota“ Lenkijoje steigėjų, pavyzdžiu. Ši organizacija išgelbėjo apie 3 000 žydų. Z. Kossak-Szczucka, nors buvo užkietėjusi antisemitė, nors ir laikė žydus politiniais, ekonominiais ir ideologiniais priešais, nors ir norėjo, kad jie emigruotų iš Lenkijos, rizikuodama gyvybe, gelbėjo žydus⁷². Taigi remiantis minėtomis aplinkybėmis galima teigti, kad J. Noreika negali būti priskirtas prie asmenų, kurie vokiečių okupacijos laikotarpiu buvo suinteresuoti spręsti „žydų klausimą“ panaudodami fizinį žydų naikinimą. Į Holokaustą jis galėjo būti įtrauktas nebent tik dėl prievartinių veiksnių. Istorinėje literatūroje, šaltiniuose esančios žinios leidžia daryti prielaidą, kad naciams pavyko įtraukti J. Noreiką į žydų genocidą tada, kai jis ėjo Telšių aps. LAF'o vado ir Šiaulių aps. savivaldybės viršininko pareigas. Kyla klausimas: ar šios žinios teisingos? Su juo kyla ir kitas klausimas: kaip reikėtų tirti J. Noreikos, kitų istorinių asmenybių ryšį su Holokaustu? Į pastarąjį klausimą galima atsakyti, kad tokį tyrimą reikia atlikti remiantis istoriko Raulio Hilbergo Holokausto paradigma. Žydų genocidą jis apibūdina kaip administracinį-biurokratinį procesą ir išskiria kelias jo sudedamąsias dalis: aukos tapatybės nustatymas, turto nusavinimas, koncentravimas. Paskutinę sudedamąją proceso dalį, aukų žudynes, jis apibūdina dvejopai: mobilios žudymo operacijos okupuotoje Sovietų Są-

jungos teritorijoje; deportacijos ir naikinimo stovyklos užimtoje kitoje Europos dalyje⁷³. Šia paradigma, tirdami Holokaustą Lietuvoje temą, remiasi ir išeivijos istorikas Saulius Sužiedėlis, vokiečių tyrinėtojas Christophas Dieckmannas⁷⁴. Jie tyrinėja Holokaustą kaip makroistorinį reiškinį, t. y. kaip tam tikrą okupacijos laikotarpiu visuomenėje vykusį procesą. Tačiau šią paradigmą galima susieti ir su mikroistorinio, biografinio, lygmens tyrimu. Taigi ar galima J. Noreiką priskirti prie asmenų, apibrėžusių žydo sąvoką? Iš karto galima atsakyti, kad jis nėra rasinio juridinio žydo apibrėžimo autorius. Tai, kas yra žydas, buvo apibrėžta įstatymuose „Apie Reicho piliečius“ ir „Apie vokiečių kraujo ir garbės gynimą“, kurie buvo priimti 1935 m. rugsėjo 15 d. Niurnberge, ten vykusiame nacių susirinkime. Kai 1941 m. birželio mėn. vermachtas užėmė Lietuvą, šie įstatymai įsigaliojo ir čia.

Žydų turto nusavinimas ir žydų koncentravimas. Holokausto Lietuvoje antrasis ir trečiasis etapai, t. y. žydų turto nusavinimas ir žydų koncentravimas laikinosiose koncentracijos stovyklose, mažuosiuose ir didžiuosiuose getuose, buvo ne vienas po kito einantys, o lygiagrečiai vykstantys dalykai. Nėra žinių, ar tuo metu, kai ėjo Telšių aps. LAF'o vado pareigas, J. Noreika prisidėjo prie apskrities žydų koncentravimo. Esama žinių, kad prie šio darbo jis prisidėjo eidamas Šiaulių aps. viršininko pareigas⁷⁵. Reikia pažymėti, kad žydų koncentravimas, t. y. jų sukėlimo į getus procesas, Šiaulių apskrityje prasidėjo dar iki J. Noreiką paskiriant apskrities viršininku. Galima išskirti du šio proceso etapus. Laikotarpį nuo 1941 m. birželio pabaigos iki tų metų liepos 18 d. galima apibūdinti kaip etapą, kai buvo ruošiamasi žydų koncentravimo darbams ir kai išleisti juos diskriminuojantys potvarkiai. Šiaulių burmistro 1941 m. liepos 5 d. įsakymu

žydams buvo uždrausta prie savo namų iškelti Lietuvos tautines vėliavas. Iki liepos 5 d. burmistro pareigas ėjo Juozas Naujalis, po jo – Petras Linkevičius. Šiauliuose leisto okupacinės administracijos kontroliuojamo laikraščio „Tėvynė“ 1941 m. liepos 13 d. numeryje rašoma: „<...> vietinės administracijos organai, rodos, nepadarytų klaidos, įsteigę specialius lagerius ir apgyvendinę ten savo miestų ir miestelių žydus sąlygose, ne blogesnėse kaip tos, kurias jų tautietis Berija parengė žymiai mūsų inteligentijos daliai ir daugelį į ten jau spėjo nugabenti.“⁷⁶ Antrasis žydų koncentravimo etapas prasidėjo 1941 m. liepos antroje pusėje. Šiaulių miesto burmistrui susitarus su karo komendantu, 1941 m. liepos 18 d. pasirodė burmistro įsakymas dėl žydų padėties. Jis skelbė, kad dalis Šiaulių miesto žydų turi persikelti į mieste įrengtą getą, kiti žydai – į Žagarę⁷⁷. Po karo teistas buvęs Šiaulių aps. viršininkas I. Urbaitis kalbėjo, kad jis iš vokiečių komandanto Konovskio gavo užduotį pasirūpinti apskrities valsčiuose gyvenančių žydų perkėlimu į specialiai jiems skirtas vietas. Vykdydamas šį nurodymą, jis paskelbė tą įsakymą, ir žydai turėjo persikelti⁷⁸. Apskrities viršininko 1941 m. liepos 23 d. skelbime Nr. 6 visiems apskrities miestelių žydams buvo įsakyta nuo liepos 25 d. ant kairiosios krūtinės pusės nešioti Dovydo žvaigždę. Ją reikėjo pasidaryti savo lėšomis. Žydams buvo galima vaikščioti ir rodytis viešose vietose nuo 6 iki 20 val. Kitu metu tai buvo galima tik turint specialų viršaičio arba burmistro išduotą leidimą. Nuo liepos 25 d. iki rugpjūčio 15 d. miestelių žydai turėjo persikelti gyventi į valsčių viršaičių ir miestų burmistrų nurodytas vietas. Persikėlimą turėjo užtikrinti vietos savivaldybė kartu su žydų bendruomenės atstovu, jie turėjo nustatyti persikėlimo sąlygas ir tvarką. Persikėlimą turėjo prižiūrėti vietos policijos pareigūnai. Vietos savivaldybė, pasitarusi su vietos poli-

cijos viršininku, žydams apgyvendinti turėjo parinkti nuošalesnį miesto kvartalą arba kurią kitą valsčiaus vietovę. Taip pat buvo nurodyta, kaip tvarkyti žydų turto reikalus. Žydai, nevykdantys šių nurodymų, turėjo būti baudžiami. Už Šiaulių aps. viršininko įsakymo vykdymą buvo atsakingi valsčių viršaičiai, burmistrai ir vietos policija⁷⁹.

Šiaulių aps. viršininko pareigas iš I. Urbaičio J. Noreika perėmė 1941 m. rugpjūčio 5 d., taigi tuo metu, kai žydų sutelkimo getuose proceso antrasis etapas apskrityje jau buvo įsibėgėjęs. Ostlando komisaras Heinrichas Lohse 1941 m. rugpjūčio 13 d. paskelbė laikinąsias direktyvas. Jos nurodė, kaip elgtis su Ostlando komisariato teritorijoje gyvenančiais žydais. Kaimiškosiose vietovėse žydų turėjo nebekelti, jie turėjo būti sutelkti miestuose, didžiųjų miestų rajonuose, kur turėjo būti sukurti getai⁸⁰. Šiaulių apygardos komisaras Hansas Gewecke 1941 m. rugpjūčio 14 d. raštu įsakė apskričių viršininkams ir miestų burmistrams iškelti žydus į getą⁸¹. Vykdamas šį įsakymą 1941 m. rugpjūčio 22 d. pasirodė apskrities viršininko J. Noreikos pasirašytas raštas visiems Šiaulių apskrities valsčių viršaičiams ir antraeilėms miestų burmistrams. Rašto nuorašai turėjo būti perduoti policijos nuovadų viršininkams. Jame rašoma, kad Šiaulių apygardos komisaro įsakymu visi apskrities žydų tautybės piliečiai, taip pat ir pusžydžiai, turi būti iškeldinti iš apskrities valsčių ir miestelių ir apgyvendinti viename rajone – gete. Visas žydų turtas savivaldybių rūpesčiu turi būti saugomas ir surašytas. Visų valsčių, antraeilėms miestų ir miestelių žydai rugpjūčio 25–29 d. turėjo būti perkelti į Žagarės miestą. Žagarės getas iki rugpjūčio 30 d. turėjo būti aptvertas, o jo gyventojai – kasdien vedami į darbus. Perkėlimo reikalais turi pasirūpinti atitinkamos savivaldybės. Palikto žydų turto sąrašai iki rugpjūčio 29 d. turi būti pristatyti apskrities viršininkui. Perkeliams žy-

dams leista pasiimti būtiniausių apyvokos daiktų ir drabužių, kiekvienai žydų šeimai leista turėti apie 200 reichsmarkių. Valsčių viršaičiai ir burmistrai turėjo iki rugpjūčio 29 d. informuoti apskrities viršininką apie įsakymo vykdymą. Žagarės burmistras turėjo pranešti, kiek žydų apgyvendinta Žagarėje⁸².

Koks šiame procese buvo J. Noreikos vaidmuo? Esami duomenys leidžia manyti, kad jis tvarkė žydų turto reikalus. 1941 m. rugsėjo 10 d. pasirodė J. Noreikos raštas „Nurodymai likviduoti žydų ir pabėgusių komunistų kilnojamąjį turtą“, skirtas valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams. Viena turto dalis (prabangūs baldai, medžiagų ritiniai, nauji baltiniai) turėjo būti saugomi iki atskiro nurodymo. Kitą dalį turto buvo numatyta skirti mokykloms, valsčiams, paštams, prieglaudoms, ligoninėms, kitoms įstaigoms. Taip pat numatyta dalį turto išdalyti nuo karo nukentėjusiems asmenims ir parduoti iš varžytinių. Gyvasis ir negyvasis žemės ūkio inventorių turėjo būti paskirstytas laikiniešiams nuomotojams. Pinigai, gauti už parduotą turtą, turėjo būti pristatyti į apskrities valdybos kasą⁸³. Žagarės miesto burmistras 1941 m. gruodžio 3 d. Šiaulių aps. viršininką informavo, kaip tvarkomi vietos žydų turto reikalai⁸⁴. Žinių, kad J. Noreika asmeniškai vykdė konkrečius žydų perkėlimo į Žagarės getą darbus, nėra. Šį darbą atliko apskrities lietuvių policijos tarnybos. Turimomis žiniomis Kuršėnų, Pašvitinio, Šiaulėnų valsčių žydus į Žagarę konvojavo šių vietovių policininkai ir pagalbinės policijos nariai⁸⁵. Apibendrinant galima teigti, jog apskrities viršininko J. Noreikos vaidmuo žydų sutelkimo į getus procesui buvo tas, kad jis apskrities viršaičiams ir burmistrams perdavė Šiaulių apygardos komisaro H. Geweckės įsakymą dėl žydų perkėlimo į Žagarės getą. Aukas suėmė, į Žagarės getą konvojavo lietuvių viešosios policijos pareigūnai, pagalbinės

policijos nariai. Pats J. Noreika tvarkė žydų turto perėmimo ir realizavimo reikalus.

Masinių žydų žudynių operacijos. Masinių žydų žudynių operacijos – baigiamasis Holokausto etapas. Yra dvi galimo J. Noreikos dalyvavimo masinio žydų žudymo operacijose versijos. Pirmoji jų sietina su laikotarpiu, kai J. Noreika buvo Telšių aps. LAF'o vadas. Pagal ją jis atsakingas už Telšių aps. Plungės vls. žydų bendruomenės narių sušaudymą 1941 m. liepos mėn. Po to, kai 1941 m. birželio pabaigoje vermachtas užėmė Telšių apskritį ir kitas vietas, Lietuvą pradėjo valdyti vokiečių karinė administracija. Plungės mieste įsikūrė vokiečių komendantūra, kurios komendantui buvo pavaldūs žalsva karine uniforma vilkintys darbuotojai⁸⁶. Okupacijos pradžioje darbą pradėjo ir lietuviškos įstaigos – valsčiaus savivaldybė, viešoji policija, lietuvių komendantūra⁸⁷. Buvo suorganizuotas ginkluotas būrys, kuriam vadovavo lietuvių komendantūros vadovas⁸⁸. Plungės žydų bendruomenės nariai 1941 m. birželio pabaigoje buvo suimti ir uždaryti dvejose Plungės sinagogose. Taip pat buvo suiminėjami, kardomojo kalėjimo kameroje Liepų Alėjos gatvėje kalinami ir buvę sovietų režimo šalininkai⁸⁹. Pirmoji masinių žydų žudynių operacija įvyko 1941 m. birželio pabaigoje pamiškėje prie Milašaičių kaimo⁹⁰. Kita operacija įvyko maždaug po dviejų savaičių. 1941 m. liepos 12 d., šeštadienį, pagalbinės policijos nariai, kuriems vadovavo Plungės lietuvių komendantas, vykdydami vokiečių okupacinės valdžios nurodymus ir tiesiogiai vadovaujami jos pareigūnų, automobiliais ir pėsčiomis konvojavo žydus iš Plungės sinagogos į Kaušėnų kaimą, esantį maždaug už 4 km nuo Plungės (pakeliui į Kartenos miestelį). Ten aukštumoje buvo iškastos duobės ir sušaudyta apie 2 000 žmonių – vyrų, moterų, vaikų. Žudynės vyko 1941 m. liepos 12–13 d.⁹¹ Sovietmečiu

išleistame dokumentų rinkinyje, nurodant netikslią datą, teigiama, kad Kaušėnų kaimo Rudelio atkalnėje (4 km į šiaurvakarius nuo Plungės, 600 m nuo Plungės–Kretingos vieškelio) 1941 m. liepos 15–16 d. buvo nužudyta apie 1 800 žmonių⁹².

Išsivijos lietuvis Aleksandras Pakalniškis mano, kad su žydų žūtimi 1941 m. liepos 12–13 d. susijęs ir J. Noreika. 1980 m. išleistuose atsiminimuose jis rašo: „Tomis siaubo dienomis vokiečių Plungėje kaip ir nebuvo. Pirmomis karo dienomis jų kariuomenė atėjo ir nuėjo. Pasiliko tik du suskurdę vokiečiai, nedidelio ūgio, menkos išvaizdos, be jokių laipsnių. Vaikščiodavo po miestą ir dievai žino ką veikdavo. Du nereikšmingi tipeliai. O Plungę tuo tarpu valdė lietuvių karininkų grupelė su komendantu kapitonu Noreika viršūnėje. <...> Į komendantūrą prisistatė vienas iš tų mizernų dviejų vokiečių. Įėjo jis į komendanto kabinetą ir paklausė: / – Ką žadate daryti su žydais? / Komendantas atsistojo, išsitempė prieš tą vargšą vokiečių ir atsakė: / – Aš jau daviau įsakymą visus iki vieno sušaudyti.“⁹³ Kaip matyti, 1980 m. atsiminimuose komendanto, kuris davė įsakymą sušaudyti aukas, pavardė nenurodoma. 1995 m. išleistoje A. Pakalniškio atsiminimų knygoje komendantas, davęs įsakymą sušaudyti žydus, jau įvardijamas konkrečiai: „Naktį iš liepos 12-tos į 13-tą buvo išžudyti Plungės žydai, neišskiriant nė moterų, nė vaikų. Prieš tai jie jau buvo uždaryti savo maldos namuose, iš kur kiekvieną vakarą buvo vežami grupelėmis į miškus ir šaudomi. Liepos 12-tą keli iš uždarymo pabėgę trijose vietose padegė miestą. Kai gaisro plėtimasis buvo sustabdytas, tuojau prasidėjo skerdynės. Vyko visą naktį, iki sekančios dienos, sekmadienio, pietų. Per sumą buvo užkasti paskutiniai Plungės žydai. Iki tų skerdynių kelias dienas aš dirbau Plungės komendantūros raštinėje. Komendantu buvo kapitonas Noreika. Buvo ir daugiau lietuvių

karininkų komendantūroje, jų tarpe ir kapitonas Venclauskis iš Juodeikių. Jie buvo paskelbę jaunų vyrų mobilizaciją Plungės valsčiuje, todėl savo žinioje turėjo nemažą ginkluotų vyrų būrį. Iš vokiečių kariuomenės Plungėje tada buvo tik du mizernai atroda kareivėliai. Kai buvo sustabdytas gaisras, vienas iš tų kareivėlių atėjo į komendantūrą ir, truputį drebėdamas iš susijaudinimo, paklausė komendantą: / – Ką jūs žadate daryti su tais sinagogoje uždarytais žydais? / – Aš jau daviau įsakymą visus iki vieno sušaudyti, – atsakė lietuvių komendantas Noreika. / Iš pagarbos tam mizernam vokiečiui buvo jis atsistojęs.“⁹⁴ Šias žinias apie J. Noreiką iš A. Pakalniškio perėmė žydų rašytojas, žurnalistas Leonidas Olschwangas⁹⁵. Vėliau A. Pakalniškio, L. Olschwango darbų žinios apie kpt. J. Noreiką pateko ir į kitus leidinius⁹⁶. Taigi, pasak A. Pakalniškio, J. Noreika buvo Plungės komendantas, kurio įsakymu 1941 m. liepos 12–13 d. Plungės vls. žydų bendruomenės nariai buvo sušaudyti ties Kaušėnų kaimu.

A. Pakalniškio versija negali būti laikoma teisinga dėl poros aplinkybių. Pirmą, A. Pakalniškio atsiminimuose pateiktą žinių apie J. Noreiką nepatvirtina, jas paneigia kitų grupių istoriniai šaltiniai. Tai po karo teistų buvusių Plungės vls. pagalbinės policijos narių, policijos nuovados pareigūnų, kitų asmenų baudžiamosios ir kito pobūdžio bylos, saugomos LYA. Jose esantys duomenys pirmiausia nepatvirtina ir paneigia tai, kad J. Noreika yra buvęs Plungės komendantu. Po karo teistas buvęs pagalbinės policijos narys Zenonas Rudavičius per apklausas kalbėjo: „<...> baltųjų partizanų būriui vadovavo miesto komendantas, buržuazinės smetoninės armijos leitenantas Alimas Paulis, 35 m., Plungės miesto gyventojas. <...> Betarpiškai baltųjų partizanų būriui vadovavo komandanto Alimo pagalbininkas Pabrėža, vardo kurio dabar nežinau, Plungės gyventojas“⁹⁷;

„Buržuazinės smetoninės armijos leitenantas Alimas Povilas, 47 m. amžiaus Plungės miesto gyventojas, buvo miesto komendantas ir savisaugos būrio vadas.“⁹⁸ Jonas Buivydas, apklaustas kaip liudytojas tiriant Z. Rudavičiaus bylą, tvirtino: „Plungės mieste 1941 m. pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis buvo suorganizuotas baltųjų partizanų būrys. <...> baltųjų partizanų būriui vadovavo Plungės miesto komendantas Alimas.“⁹⁹ P. Alimą kaip Plungės komendantą įvardijo ir kiti tiriant šią bylą liudytojais apklausti asmenys¹⁰⁰. Po karo teistas buvęs Plungės vls. pagalbinės policijos būrio narys Aloyzas Stropus sakė: „<...> gavęs šaukimą, aš tą pačią dieną atvykau pas miesto komendantą, kuriuo tuo metu buvo Alimas.“¹⁰¹ Taigi komendantas buvo ne J. Noreika, o P. Alimas. Iš A. Pakalniškio atsiminimų kaip ir išėitų, kad J. Noreika, būdamas Plungės komendantu, ne tik įsakė sušaudyti aukas, bet lyg ir pats vadovavo jų konvojavimui į egzekucijos vietą ir šaudymui prie duobių. Minėti istoriniai šaltiniai to nepatvirtina, tai paneigia. Pvz., buvęs pagalbinės policijos narys Pranas Aglinskas prisiminė: „1941 m. liepos mėn. viduryje, datos neprisimenu, šeštadienį prieš pietus, visus baudžiamojo būrio narius prie sinagogos surinko būrio vado Alimo pavaduotojas ir baudėjams, pasakė, kad iš vokiečių valdžios gautas nurodymas per kelias paras sušaudyti žydus. Alimas pranešė, kad šaudymas vyks Plungės valsčiuje, ties Kaušėnų kaimu.“¹⁰² Po karo teistas Plungės pagalbinės policijos narys Kostas Raudonis tvirtino, kad P. Alimas ir Pabrėža pareiškė iš vokiečių gavę įsakymą sušaudyti visus gete, t. y. dvejose sinagogose, uždarytus žydų tautybės piliečius¹⁰³. Z. Rudavičius kalbėjo: „Šaudymas vyko pagal vokiečių komendanto įsakymą ir tas aukas sušaudė tik dėl to, kad jos buvo žydų tautybės.“¹⁰⁴ Per vieną iš apklausų jis išvardijo 39 „baltuosius partizanus“, kurie

dalyvavo suimant, konvojuojant ir sušaudant žydus. Tarp jų minimas ir Plungės komendantas ltn. P. Alimas¹⁰⁵. Per kitą apklausą jis vėl prisiminė, kad žudynių vietoje buvo komendantas P. Alimas¹⁰⁶. Nė vienas iš teistų po karo žudynių ties Milašaičių ir Kaušėnų kaimais dalyvių neparodė, kad jas organizavo ir vykdė J. Noreika. Jų parodymuose figūruoja kiti asmenys. Antra aplinkybė, skatinanti abejoti A. Pakalniškio versija, yra ta, kad jos nepatvirtina ir istoriniai darbai. Juose esama žinių, kad Plungės komendantu buvo P. Alimas, kad su masinių žudynių operacija buvo susiję kiti asmenys, o ne J. Noreika¹⁰⁷. A. Pakalniškio versija abejotina ir dėl to, kad istoriniai darbai nepatvirtina jo atsiminimuose formuojamos nuomonės, jog lietuvių komendantai turėjo teisę savo iniciatyva organizuoti masinių žydų žudynių operacijas, atvirkščiai, jie tokią nuomonę paneigia. Ši versija nebūtų teisinga netgi tuo atveju, jeigu A. Pakalniškis kaip komendantą, davusį įsakymą sušaudyti žydus, būtų įvardijęs ne J. Noreiką, o voldemarininką, nepriklausomas Lietuvos karininką ltn. P. Alimą¹⁰⁸.

Antroji versija sietina su laikotarpiu, kai J. Noreika ėjo Šiaulių aps. savivaldybės viršininko pareigas. Buvęs Šiaulių geto kalinys Leiba Lifšicas teigia, kad Šiaulių aps. viršininkui J. Noreikai tenka atsakomybė už maždaug 5 100 žydų nužudymą¹⁰⁹. Iš šių L. Lifšico žodžių kaip ir atrodytų, kad J. Noreika buvo bent jau vienas iš Šiaulių apskrityje vykusių masinių žydų žudynių operacijų organizatorių ar vykdytojų. Pirmoji aplinkybė, kuri skatina šia versija abejoti, yra ta, kad atsakomybė už masinių žydų žudynių operacijų organizavimą ir vykdymą tenka ne lietuvių Šiaulių apskrities savivaldybei, o A operatyvinės grupės (vadas SS brigadenfiureris Walteris Stahleckeris) 2-ajam operatyviniam būriui (vadas SS šturmbanfiureris Rudolfas Batzas). Šiauliuose buvo dislokuotas šio būrio padalinys (*Restkommando*),

kuriam vadovavo SS hauptšarfuureris Werneris Gottschalkas. Spalio pradžioje Šiaulių apskritis perėjo vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje SS štandartenfiurerio K. Jägerio žinion¹¹⁰. Galima prielaida, kad kaip tik 2-ajam operatyviam būriui ir tenka atsakomybė už 1941 m. liepos 12–13 d. masinių žudynių operacijos ties Kaušėnų kaimu surengimą. Į būrio veikimo zoną taip pat įėjo Telšių ir Mažeikių apskritys.

Antroji aplinkybė, skatinanti abejoti L. Lifšico versija, yra ta, kad istoriniuose darbuose Holokausto Šiaulių apskrityje tema kpt. J. Noreika nefigūruoja kaip masinių žydų žudymo operacijų organizatorius ir vykdytojas. Galimas daiktas, kad kalbėdamas apie J. Noreikos atsakomybę už 5 100 žydų nužudymą L. Lifšicas turi omenyje ir Žagarės geto aukas. Iš tiesų atsakomybė už šio geto kalinių masinio žudymo operaciją tenka ne J. Noreikai, o kitoms tarnyboms. Per vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje SS štandartenfiurerio K. Jägerio įsakymu Žagarėje 1941 m. spalio 2 d. suorganizuotą masinių žydų žudynių operaciją žuvo 2 236 žydai (633 vyrai, 1 107 moterys, 496 vaikai). Išvedant žydus kilęs maištas buvęs tuoj pat nuslopintas (nušauta 150 žydų, sužeisti 7 „partizanai“)¹¹¹. Paskutinėmis 1941 m. rugsėjo dienomis policijos suvaryti vietos gyventojai Žagarės parke iškasė 120 m ilgio, 2–3 m pločio ir 2 m gylio griovį. 1941 m. spalio 2 d. Žagarės geto žydai buvo suvaryti į turgaus aikštę. Žagarės komendantas Mantuffelis paaiškino susirinkusiesiems, kad jie bus vežami į darbus. Žydai buvo surikiuoti į kelias kolonas, atskiriant vyrus, moteris, vaikus ir senius. Tada žydus pradėjo supti „partizanai“ ir policininkai. Tarp žydų kilo panika, kai kurie mėgino iš aikštės pabėgti. Baudėjai pradėjo šaudyti į aukas. Sužeistieji ir nušautų žydų kūnai liko gulėti aikštėje, kiti buvo suguldyti ant grindinio. Iš aikštės

žydai buvo konvojuojami į Naryškino dvaro parką, kur juos sušaudė iš Šiaulių atvykusio savisaugos dalinio (vadas lt. Romualdas Kolokša) ir Linkuvos „partizanai“. Žagarės baltaraiščiai saugojo geto teritoriją ir lydėjo pasmerktuosius į žudynių vietą. Žudynėse dalyvavo, jas prižiūrėjo ir keli esesininkai. Šaudoma buvo iki vėlaus vakaro¹¹². Taigi Žagarės žydų geto kalinių žūtį galima vertinti kaip vokiečių saugumo policijos ir SD įstaiigos vado Lietuvoje K. Jägerio bei okupacinei valdžiai subordinuotos Šiaulių aps. Žagarės miesto policijos ir pagalbinės policijos, Linkuvos vls. pagalbinės policijos būrio ir Šiaulių mieste dislokuoto savisaugos dalinio bendradarbiavimo padarinį. Panaši specifika būdinga ir masinio žydų žudymo operacijoms, kurios 1941 m. rugsėjo mėn. vykdytos šalia Bubių kaimo ir Gubernijos miške. Čia sušaudyta apie 1 500 žydų¹¹³.

Trečioji aplinkybė, kuri skatina abejoti J. Lifšico versija, yra ta, kad J. Noreikos biografas V. Ašmenskas nėra aptikęs archyvinės medžiagos, patvirtinančios asmeninį J. Noreikos dalyvavimą žydų žudynėse, vykusiose Šiaulių apskrityje¹¹⁴.

Ketvirtoji aplinkybė, kelianti abejonių J. Lifšico suformuota versija, tokia: istorinių darbų Holokausto Lietuvoje tema žinios leidžia tvirtinti, kad okupacinė valdžia žydų žudymo operacijoms vykdyti naudojo lietuvių policijos tarnybų pareigūnus, o ne apskričių ar valsčių savivaldybių pareigūnus¹¹⁵. Savo ruožtu J. Noreika buvo apskrities savivaldybės viršininkas, o ne policinės tarnybos pareigūnas.

Apibendrinant galima tvirtinti, kad istorinis tyrimas nepatvirtina A. Pakalniškio ir J. Lifšico pateiktų versijų. Vadinas, nėra pagrindo teigti, kad J. Noreika, eidamas Telšių aps. LAF'o vado ir Šiaulių aps. viršininko pareigas, inicijavo, organizavo ir vykdė masines žydų žudymo operacijas.

IŠVADOS

Tyrimas rodo, kad rezistentas Jono Noreikos-Generolo Vėtros biografija yra paradigminio pobūdžio. Tiek su rezistencija, tiek su žydų Holokaustu susiję jo gyvenimo įvykiai labiau vertintini kaip istorinės aplinkos poveikio jo asmenybei padarinys. J. Noreika nebuvo asmuo, kuris asmeniškai, savo valia inicijavo ar sukėlė su minėtais dalykais susijusius istorinius visuomeninius procesus, įvykius. Jo gyvenimo istorijoje santykinai galima išskirti ikirezistencinį (1910 m. spalio 8–1940 m. birželio 15 d.) ir rezistencinį (1940 m. birželio 15–1947 m. vasario 26 d.) etapus. Ikirezistencinis etapas – tai J. Noreikos asmenybės tapimo laikotarpis. Jį formavo šeima, pradžios mokykla, Šiaulių berniukų gimnazija, Karo mokykla, Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos kariuomenės įstaiga ir viešasis gyvenimas. Šeima buvo pirmoji aplinka, kurioje pradėjo formotis jo asmenybė. Šeima jam suteikė tautybę (lietuvis), priklausymą socialiniam sluoksniui (bežemis valstietis), tikyba (Romas katalikas). Tautinėje mokykloje, t. y. pradžios mokykloje ir gimnazijoje, jis įgijo išsilavinimą, kuris atvėrė galimybę siekti profesijos aukštesniojo ir aukštojo lavinimo švietimo įstaigose. Mokydamasis Karo mokykloje, Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultete J. Noreika įgijo prestižines karininko ir teisininko profesijas, kas jam atvėrė kelią siekti karjeros darbinėje veikloje, karo tarnyboje, Kariuomenės teisme. Sėkminga karjera kariuomenėje nutrūko pirmąjį sovietmetį, kai iš tarnybos Kariuomenės teisme jis buvo išleistas į atsargą. Darbinės veiklos karo tarnyboje metu J. Noreika sėkmingai užsiėmė rašytojo veikla, skelbė savo tekstus spaudoje. Sovietmetis užkirto kelią šiai veiklai. Šeima, kiti veiksniai išugdė J. Noreiką kaip asmenybę, pasižyminčią moderniosios lietuvių tautos nariams būdingomis savybė-

mis, t. y. tautine valstybine savimone, savęs kaip etnopolitinės bendrijos nario suvokimu. Kaip karininkas jis pasižymėjo teigiamais, karininko karjerai svarbiais charakterio bruožais. Polinkis į destruktivią veiklą J. Noreikai nebuvo būdingas.

Tyrimas leidžia teigti, kad J. Noreikos gyvenimo antrojo, rezistencinio, etapo pradžia sietina su Sovietų Sąjungos 1940 m. birželio 15 d. įvykdyta Lietuvos okupacija. Okupacija, aneksija, jų padariniai traumavo J. Noreiką, kitus moderniosios lietuvių tautos atstovus, nes tokiu būdu buvo primesta jų tautinei valstybinei savimonei svetima bolševikinė valstybingumo samprata, komunistinė ideologija, sugriauta nuo 1918 m. vasario 16 d. kurta visuomeninė tvarka. Trauma buvo veiksnys, lėmęs tiek jo, tiek kitų pasipriešinimo dalyvių rezistencinės motyvacijos susiformavimą. J. Noreikos motyvaciją sudarė ne vienas, o keli vidiniai akstinai: noras, kad Lietuva vėl būtų nepriklausoma valstybė; noras apsaugoti šalį, jos gyventojus nuo pražūtingų sovietų režimo padarinių; sovietmečiu patirtos skriaudos, noras atkurti jo metu pablogėjusias savo gyvenimiškas pozicijas; tėvynės meilė.

Rezistencinį etapą, kuris truko iki 1947 m. vasario 26 d., sudarė septyni laikotarpiai. Rezistenciniu tas J. Noreikos gyvenimo metas laikytinas dėl šių aplinkybių: per visą šį laiko tarpą neišnyko pagrindinis veiksnys, kuris paskatino jį apsispręsti tapti rezistentu, – Lietuvos okupacija. Noru priešintis agresoriams, okupantams J. Noreika pasižymėjo per visus septynis rezistencinio etapo laikotarpius; šio gyvenimo etapo pirmąjį, antrąjį, trečiąjį ir šeštąjį laikotarpius J. Noreikos rezistencinė veikla pasižymėjo praktiniais veiksmais; nors ketvirtąjį, penktąjį ir septintąjį laikotarpius praktinės veiklos nebuvo, jie išlaikė rezistencinį pobūdį, nes jų metu J. Noreika nebuvo atsisakęs kovos už laisvę. Per visą antrąjį etapą J. Noreikos

rezistencinė veikla buvo antisovietinės krypties. Trečiojo ir ketvirtojo laikotarpių J. Noreikos rezistencinė veikla, motyvacija greta antisovietinės įgijo ir antinacinę kryptį. Jo rezistencinės veiklos taktika pasižymėjo tuo, kad jai vykdyti panaudojo šias formas: viešą veikimą, pagrindinį organizacinį veikimą ir ginkluotąjį pasipriešinimą, dalinį nebendradarbiavimą ir nepaklusnumą.

Tyrimas rodo, kad antisovietinė rezistencinė praktinė veikla, tam tikros jos formos J. Noreikai buvo būdingos pirmąjį, antrąjį, trečiąjį ir šeštąjį laikotarpiams. Pirmasis ir šeštasis laikotarpiai, kai kraštą valdė sovietų režimas, pasižymėjo tuo, kad rezistencinei veiklai vykdyti J. Noreika buvo numatęs panaudoti dvi formas – pagrindinį organizacinį veikimą ir ginkluotąjį pasipriešinimą. Pagrindinė veikla buvo skirta sąlygoms, kurioms tinka ginkluotajam pasipriešinimui, t. y. sukilimui, parengti. Sukilimas prieš sovietų režimą turėjo prasidėti kilus karui tarp šalies okupantės ir užsienio valstybių. Pirmuoju laikotarpiu nuo pagrindinės veiklos pereita prie ginkluotojo pasipriešinimo – J. Noreika 1941 m. Birželio sukilimo metu Telšių aps. Plungės vls. vadovavo ginkluotai sukilėlių grupei. Kitaip nei pirmajame, šeštajame laikotarpyje nuo pagrindinės veiklos prie ginkluotojo pasipriešinimo nepereita, nes J. Noreika buvo suimtas, o karas tarp šalies okupantės ir užsienio valstybių taip ir neprasidėjo. Antisovietinis rezistencinės J. Noreikos veiklos pobūdis antrajame ir trečiajame laikotarpiams, kai kraštą valdė nacių režimas, buvo kitoks. Prasidėjus antrajam laikotarpiui jo antisovietinė rezistencinė veikla tapo vieša, nes po Birželio sukilimo LAF'o organizacija legalizavosi, o jis pats tapo šios organizacijos Telšiuose vadu. Prie pagrindinio organizacijos uždavinio – įtvirtinti sukilimo iškovojimus – kartu su kitais asmenimis jis prisidėjo 1941 m. liepos 20 d. Telšiuose organizuodamas mitingą Lietu-

vos laikinosios vyriausybės ir LAF'o veiklai palaikyti, mėgindamas prisidėti prie dviejų konfliktuojančių politinių grupuočių (LAF ir LNP) sutaukinimo ir persekiuodamas buvusius sovietų režimo rėmėjus. Trečiuoju laikotarpiu antisovietinė J. Noreikos rezistencinės veiklos kryptis buvo iš dalies vieša, iš dalies pagrindinė. Šis pokytis sietinas su tarnybos pareigų kaita, su LLV, LAF'o ir LNP paleidimu. Veikla laikytina vieša tiek, kiek jis panaudojo savo tarnybinę Šiaulių aps. viršininko padėtį kalboms, nukreiptoms prieš Sovietų Sąjungą, sakyti. Taip jis siekė palai-kyti tarp vietos gyventojų pasipriešinimo sovietams nuotaikas. Veikla buvo nelegali tiek, kiek jis kaip pagrindžio organizacijos vadovas kūrė karines struktūras, kaupė ginklus, skirtus kovai su komunizmu. Ketvirtąjį, penktąjį ir septintąjį laikotarpius J. Noreika neturėjo galimybių vykdyti konkrečios antisovietinės rezistencinės veiklos, bet noras kovoti už laisvę išliko. To jis neatsisakė netgi esant galimybei išvengti mirties bausmės.

Tyrimas leidžia tvirtinti, kad trečiajame J. Noreikos rezistencinės veiklos laikotarpyje greta antisovietinės susiformuoja ir antinacinė kryptis. Taip įvyksta iš dalies dėl to, kad okupacinė valdžia nepanoro pripažinti sukilėlių paskelbtos Lietuvos nepriklausomybės, kad savo veiklą buvo priverstos nutraukti LLV, LAF'as, LNP. Antinacinei rezistencinės veiklos kryptčiai įgyvendinti J. Noreika panaudojo dvi viena kitai artimas rezistencinės veiklos formas – dalinį nebendradarbiavimą ir nepaklusnumą. Šios veiklos formos pasireiškė tuo, kad jis ieškojo būdų, kaip sumažinti ūkininkams skirtas pyliavas, kad siekė apsaugoti nuo represijų prievolių nevykdančius asmenis, kad mėgino bent kiek pristabdyti po Lietuvą plintančią vokiečių kolonizaciją ir su ja susijusį lietuvių ūkininkų išskeldinimą iš savo sodybų. 1943 m. pradžioje J. Noreika prisidėjo prie okupacinės valdžios paskelbtos šalies vyrų mobilizacijos

į SS legioną boikoto. Antinacinė rezistencija negalėjo įgauti ginkluotojo pasipriešinimo formos, nes tai būtų reiškę paramą Sovietų Sąjungai. Naujos sovietų okupacijos ir aneksijos grėsmė nebuvo išnykusi. Nėra žinių, kurios patvirtintų, kad J. Noreika būtų užsiėmęs praktine antinacine veikla ketvirtajame laikotarpyje, t. y. kalėdamas Štuthofio koncentracijos stovykloje. Tikėtina, kad antinacinė motyvacija, kuri susiformavo trečiuoju laikotarpiu, ir tuo metu nebuvo išnykusi (tam papildomos įtakos greičiausiai turėjo su įkalinimu Štuthofe susijusios aplinkybės, jo kaip Reicho prieš statusas).

Tyrimas iš esmės nepatvirtina istorinių darbų žinių, kad J. Noreika rezistencinio etapo antruoju ir trečiuoju laikotarpiais, eidamas Telšių aps. LAF'o vado ir Šiaulių aps. savivaldybės vadovo pareigas, buvo susijęs su Holokaustu. J. Noreikos santykis su keturiomis sudedamosiomis Holokausto proceso dalimis (žydo apibrėžimu, žydų turto nusavinimu, jų koncentravimu ir masinio žudymo operacijomis) buvo nevienodas. Tyrimo rezultatai leidžia manyti, kad J. Noreikos veikla tuo metu, kai ėjo Šiaulių aps. viršininko pareigas, buvo susijusi su atskiromis šio proceso dalimis – žydų turto nusavinimu ir žydų koncentravimu. 1941 m. rugpjūčio 22 d. jis perdavė valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams Šiaulių apygardos komisaro H. Gewecke's įsakymą dėl apskrities žydų perkėlimo į Žagarės getą. Konkrečius perkėlimo darbus atliko lietuvių policijos tarnybos, o ne J. Noreikos vadovaujamos apskrities savivaldybės pareigūnai. Lietuvių savivaldos įstaigų pareigūnai (tarp jų ir J. Noreika) tvarkė žydų turto perėmimo ir realizavimo reikalus. Nuomone, kad J. Noreika įsteigė Žagarės getą, yra neteisinga. Šis getas įsteigtas 1941 m. liepos antrojoje pusėje, kai J. Noreika buvo Telšių aps. LAF'o vadas, o Šiaulių aps. viršininko pareigas ėjo I. Urbaitis.

Tyrimas nepatvirtina, kad J. Noreikos kaip Telšių aps. LAF'o vado ir Šiaulių aps. viršininko veikla buvo susijusi su žydo sąvokos apibrėžimu. Tai, kas Lietuvoje turi būti laikoma žydu, nustatė ir viešai paskelbė vokiečių karinės ir civilinės administracijos pareigūnai.

Tiriant nepasitvirtino versijos, kad J. Noreika buvo susijęs su 1941 m. vasarą ir rudenį Telšių ir Šiaulių apskrityse vykusių žydų masinių žudynių operacijų inicijavimu, organizavimu ir vykdymu. Išeivijos lietuviu A. Pakalniškio atsiminimuose pateikiamą versiją, kad J. Noreika buvo Telšių apskrityje Plungės valsčiuje ties Kaušėnų kaimu 1941 m. liepos 12–13 d. vykdytų Plungės žydų bendruomenės masinių žudynių operacijos iniciatorius, organizatorius ir dalyvis, kad tuo metu jis ėjo komendanto pareigas, paneigia kitų grupių istoriniai šaltiniai – po karo teistų buvusių Plungės pagalbinės policijos narių, policininkų, kitų asmenų baudžiamosios bylos. Iš šių bylų aišku, kad operaciją ties Kaušėnų kaimu inicijavo okupacinės valdžios tarnybos, kad tuo metu Plungės komendantu buvo ir vokiečių nurodymus vykdė ne J. Noreika, o karininkas P. Alimas. A. Pakalniškio versiją neigia ir istoriniai tyrimai. Iš jų matyti, kad lietuvių komendantai neturėjo tokių tarnybinių galių (inicijuoti ir vykdyti masinių žudynių operacijas), kokias jiems priskyrė A. Pakalniškis.

Netiesiogiai formuluojamą L. Lifšico versiją, kad Šiaulių aps. viršininkas J. Noreika atsakingas už 5 100 žydų žūtį, paneigia istoriniai tyrimai Holokausto Šiaulių apskrityje tema. J. Noreika negali būti laikomas masinio žydų žudymo operacijų iniciatoriumi ir organizatoriumi visų pirma todėl, kad už šiuos dalykus atsakomybė pirmiausia tenka A operatyvinės grupės 2-ajam ir 3-iajam operatyviniams būriams (pastarojo būrio vadas buvo vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigos vadas Lietuvoje K. Jägeris).

Šios tarnybos į operacijų vykdymą įtraukė apskrities lietuvių viešosios ir pagalbinės policijos, taip pat Šiauliuose dislokuoto lietuvių savisaugos bataliono pajėgas. Savivaldybių pareigūnai nebuvo pasitelkiami

žydų žudynių operacijoms vykdyti. Kadangi J. Noreika buvo apskrities viršininkas, negalima tvirtinti, kad jis buvo žudymo operacijų iniciatorius ar dalyvis.

Nuorodos

¹ A. Pakalniškis, *Plungė*, Chicago, 1980; to paties, *Per dvidešimtąjį amžių*, Chicago, 1995.

² P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 m.*, d. 1, Oak Lawn, 1994.

³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998; to paties, „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos“, *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, Vilnius, 2000, p. 151–180; to paties, „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas“, *Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942*, Vilnius, 2002, p. 43–71.

⁴ M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, d. 1, Kaunas, 2008.

⁵ V. Ašmenskas, *Generolas Vėtra*, Vilnius, 1997.

⁶ S. Buchaveckas, „Jonas Noreika-Generolas Vėtra“, *Lygumai. Stačiūnai*, Vilnius, 2001, p. 817–835; S. Buchaveckas, D. Žygelis, „Jonas Noreika-Generolas Vėtra (1910–1947 m.)“, *Karys*, 2015, spalio, Nr. 10 (2038), p. 44–53.

⁷ L. Olšvangas, „Atviras laiškas Musteikiui“, in A. Pakalniškis, *Praeities atgarsiai*, Čikaga, 1988, p. 13–44; L. Olschwang, „Die Mörder werden noch gebraucht“, *Der Spiegel*, 1984, Nr. 17, S. 126.

⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 226–227.

⁹ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007.

¹⁰ J. Noreikos atestatas, LCVA, f. 631, ap. 7, b. 12255, l. 9–9 a. p.; Suimtojo J. Noreikos asmens anketa, 1946 m. lapkričio 20–22 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 5; t. 4, l. 243; S. Buchaveckas, D. Žygelis, op. cit., p. 44.

¹¹ 2-ojo pėstininkų DLK Algirdo pulko jaun. leitenanto J. Noreikos 1936 m. lapkričio 5 d. tarnybos lapas, LCVA, f. 930, ap. 8, b. 188, l. 87 a. p.

¹² E. Motieka, *Didysis Vilniaus Seimas*, Vilnius, 2005, p. 256.

¹³ *Ibid.*, 264; E. Aleksandravičius, A. Kulikauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 308.

¹⁴ 1946 m. lapkričio 20–22 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 4, l. 243.

¹⁵ Mokytojų tarybos 1921 m. rugpjūčio 31 d. posėdžio protokolas Nr. 97 (3), J. Noreikos atestatas, LCVA, f. 556, ap. 1, b. 52, l. 6; f. 631, ap. 7, b. 12255, l. 9–9 a. p.

¹⁶ 2-ojo pėstininkų DLK Algirdo pulko jaun. leitenanto J. Noreikos 1936 m. lapkričio 5 d. tarnybos lapas, 1929 m. liepos 21 d. įsakymas Karo mokyklai Nr. 179, 1931 m. spalio 26 d. įsakymas Pirmojo Lietuvos Prezidento karo mokyklai Nr. 281, *ibid.*, f. 930, ap. 8, b. 188, l. 88; f. 1431, ap. 2, b. 22, l. 125; b. 29, l. 224.

¹⁷ Vytauto Didžiojo universiteto Teisų fakulteto 1938 m. birželio 19 d. liudijimas Nr. 535., *ibid.*, f. 631, ap. 7, b. 12255, l. 10–10 a. p.; S. Buchaveckas, D. Žygelis, op. cit., p. 45.

¹⁸ 1936 m. lapkričio 5 d. 2-ojo pėstininkų DLK Algirdo pulko jaun. leitenanto J. Noreikos tarnybos lapas, 1935 m. lapkričio 15 d. įsakymas Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Algirdo pulkui Nr. 321, 1931 m. spalio 31 d. įsakymas 7-ajam pėstininkų žemaičių kunigaikščio Butegėdžio pulkui Nr. 309, LCVA, f. 930, ap. 8, b. 188, l. 88–89; f. 514, ap. 1, b. 232 (nesunumeruoti lapai); f. 520, ap. 1, b. 143, l. 102.

¹⁹ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, Vilnius, 2005, p. 342–343.

²⁰ 2-ojo DLK Algirdo pulko jaun. ltn. J. Noreikos 1936 m., Pirmojo Lietuvos Prezidento karo mokyklos ltn. Noreikos 1937 m. atestacijos, LCVA, f. 930, ap. 5, b. 1956, l. 11–14 a. p.

²¹ L. Truska, „Aksominė Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje“, *Tautinis atgimimas ir istorija*, Vilnius, 2012, p. 61.

²² J. Vaičėnionis, *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose*, Vilnius, 2003, p. 169.

²³ L. Truska, op. cit., p. 61.

²⁴ V. Ašmenskas, op. cit., p. 76.

²⁵ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 5, p. 342–343.

²⁶ *Ibid.*; Lietuvos kariuomenės teismo karininko teismo kpt. J. Noreikos tarnybos lapas, LCVA, f. 930, ap. 5, b. 1956, l. 24 a. p.

²⁷ K. Kasparas, „Teorinė pasipriešinimo samprata ir klasifikacija“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 20, Kaunas, 1997, p. 236.

²⁸ J. Noreikos ir O. Lukauskaitės-Poškienės 1946 m. liepos 10 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 4, l. 43.

²⁹ V. Ašmenskas, op. cit., p. 384.

³⁰ J. Noreikos 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 125.

³¹ K. Kasparas, op. cit., p. 236.

³² P. Narutis, op. cit., p. 173, 259–260.

³³ V. Ašmenskas, op. cit., p. 20–21.

³⁴ *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 23–28 d.*, Vilnius, 2011, p. 397; D. Riauka, „Sukilimas prie Godingos piliakalnio“, *Dienovidis*, 1995, birželio 23, Nr. 25, p. 6–7.

³⁵ S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Kaunas, 1991, p. 385.

³⁶ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius, 2002, p. 246.

³⁷ V. Ašmenskas, op. cit., p. 429–430.

³⁸ P. Pukio 1945 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34861/3, l. 15 a. p.–16.

³⁹ K. Raudonio 1946 m. rugpjūčio 6 d. apklausos protokolas, 1951 m. gruodžio 17 d. baudžiamųjų bylų Nr. 16255–15668/3 apžvalga, *ibid.*, b. P-16827, t. 1, l. 243–244, 258.

⁴⁰ D. Riauka, op. cit., p. 7.

⁴¹ V. Ašmenskas, op. cit., p. 24–25; J. Noreikos 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 125–127.

⁴² „Žemaičiai džiaugiasi laisve“, *Žemaičių žemė*, Nr. 5, 1941, liepos 25, l. 3.

⁴³ J. Noreikos 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 125–127.

⁴⁴ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 129–131.

⁴⁵ Z. Blynas, op. cit., p. 92.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 93.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 113.

⁴⁸ V. Ašmenskas, op. cit., p. 24; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, d. 2, p. 286.

⁴⁹ J. Noreikos 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 127–128.

⁵⁰ Z. Blynas, op. cit., p. 92.

⁵¹ Šiaulių miesto ir apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 5 d. įsakymas Nr. 7, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 107.

⁵² Vietos savivaldybės įstatymas Nr. 356-2419, *Vyriausybės žinios*, 1931, gegužės 2.

⁵³ M. Bloznelis, op. cit., p. 93–95.

⁵⁴ J. Noreikos 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 128.

⁵⁵ V. Ašmenskas, op. cit., p. 428.

⁵⁶ K. Kasparas, op. cit., p. 240.

⁵⁷ S. Buchaveckas, op. cit., p. 824; S. Buchaveckas, D. Žygelis, op. cit., p. 49.

⁵⁸ „Ar irgi bolševikas?“, *Ilaisvę*, 1943, kovo 1, Nr. 3.

⁵⁹ S. Buchaveckas, D. Žygelis, op. cit., p. 49.

⁶⁰ V. Ašmenskas, op. cit., p. 444.

⁶¹ S. Miglinas, „Nūdienė Vokietija“, *Tėviškė*, 1942, gruodžio 23, Nr. 51–52, p. 2; 1943, sausio 1, Nr. 1 (53), p. 2; 1943, sausio 8, Nr. 2 (54), p. 2; 1943, sausio 16, Nr. 3 (55), p. 2; 1943, sausio 22, Nr. 4 (56), p. 2.

⁶² M. Bloznelis, op. cit., p. 127.

⁶³ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Torontas, 1975, p. 220–221.

⁶⁴ J. Noreikos 1946 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3, t. 1, l. 168.

⁶⁵ S. Buchaveckas, D. Žygelis, op. cit., p. 49; Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinių kortelės, Archiwum Muzeum Stutthof, Sygn., I-III-11224.

⁶⁶ V. Vareikis, „Žydų ir lietuvių susidūrimai bei konfliktai tarpukario Lietuvoje“, *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a.–XX a. pirmoje pusėje*, Vilnius, 2005, p. 159.

⁶⁷ J. Noreika, *Pakelk galvą, lietuvi!*, Kaunas, 1933, p. 14, 16, 20–22.

⁶⁸ L. Truska, V. Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius, 2004, p. 55.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 87.

⁷⁰ D. Riauka, op. cit., p. 7.

⁷¹ L. Truska, V. Vareikis, op. cit., p. 94.

⁷² K. K. Girnius, „Lemtingi 1941-ieji. Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu“, *Naujasis židinys*, 2011, Nr. 2, p. 88.

⁷³ R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Bd. 1, Frankfurt am Main, 1990, S. 56–57.

⁷⁴ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 51.

⁷⁵ A. Bubnys, op. cit., p. 225; to paties, „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas“, p. 68; V. Ašmenskas, op. cit., p. 31–32.

⁷⁶ A. Bubnys, „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas“, p. 42–43, 72; „Žydų klausimas turėtų būti išspręstas iš esmės“, *Tėvynė*, 1941, liepos 13, Nr. 2, p. 2.

⁷⁷ „1941 m. liepos 18 d. skelbimas“, *Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942*, p. 75.

⁷⁸ I. Urbaičio 1944 m. lapkričio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20125, l. 34–35.

⁷⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944 m.*, d. 2, p. 225–226; *Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942*, p. 72–80.

⁸⁰ *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов*, Иерусалим, 1991, с. 47–48.

⁸¹ Šiaulių apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 14 d. raštas apskričių ir miestų burmistrams, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 151–152.

⁸² Šiaulių miesto ir apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams, *ibid.*, l. 156.

⁸³ Šiaulių miesto ir apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 10 d. nurodymas Nr. 1875 likviduoti žydų ir pabėgusių komunistų kilnojimąjį turtą, *ibid.*, l. 239.

⁸⁴ Žagarės miesto burmistro 1941 m. gruodžio 3 d. raštas ponui Šiaulių apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 9, l. 136–137.

⁸⁵ A. Bubnys, „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas“, p. 58, 63–64, 65.

⁸⁶ K. Žalimo 1970 m. vasario 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1254, l. 6.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ P. Lygnugario 1970 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 23.

⁸⁹ 1970 m. kovo 30 d. pažyma apie nacių nusi-kaltimus Plungės rajone, *ibid.*, l. 1–2; B. Šližienės 1947 m. liepos 21 d., J. Buivydo 1967 m. liepos 22 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. 6964/3, l. 32, 37.

⁹⁰ Z. Rudavičiaus 1947 m. birželio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 14.

⁹¹ 1970 m. kovo 30 d. pažyma apie nacių nusi-kaltimus Plungės rajone, *ibid.*, ap. 46, b. 1254, l. 1–2; Z. Rudavičiaus 1947 m. birželio 29 d., J. Buivydo 1967 m. liepos 22 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. 6964/3, l. 14 a. p., 37.

⁹² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944 m.)*, d. 2, p. 409.

⁹³ A. Pakalniškis, *Plungė*, p. 48–49.

⁹⁴ A. Pakalniškis, *Per dvidešimtąjį amžių*, p. 119.

⁹⁵ L. Olšvangas, „Atviras laiškas Musteikiui“, p. 18; L. Olschwang, „Die Mörder werden noch gebraucht“, S. 126.

⁹⁶ *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999, January, Nr. 6, p. 65–72.

⁹⁷ Z. Rudavičiaus 1947 m. birželio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6964/3, l. 13 a. p.

⁹⁸ Z. Rudavičiaus 1947 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18.

⁹⁹ J. Buivydo 1947 m. rugpjūčio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 38 a. p.

¹⁰⁰ Z. Verkienės 1947 m. rugpjūčio 7 d., J. Šližiaus 1947 m. rugpjūčio 7 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 42, 45.

¹⁰¹ A. Stropaus 1950 m. liepos 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 21012/3, t. 1, l. 53.

¹⁰² P. Aglinsko 1949 m. rugpjūčio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1254, l. 30.

¹⁰³ K. Raudonio 1949 m. rugpjūčio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 32–33.

¹⁰⁴ 1947 m. lapkričio 22 d. teismo posėdžio protokolas, *ibid.* ap. 58, b. 6964/3, l. 76 a. p.

¹⁰⁵ Z. Rudavičiaus 1947 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18–20 a. p.

¹⁰⁶ Z. Rudavičiaus 1947 m. rugpjūčio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 24 a. p.

¹⁰⁷ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Bd. 2, Göttingen, 2011, S. 854.

¹⁰⁸ *Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918–1953*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 96; P. Lygnugario 1950 m. spalio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-12039, l. 19.

¹⁰⁹ Šiaulių „Aušros“ muziejus, L. Lifšico archyvas, 4-asis rinkinys, p. 119.

¹¹⁰ A. Bubnys, „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas“, p. 43.

¹¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 135.

¹¹² A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, p. 160–161; to paties, „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas“, p. 68–69.

¹¹³ *Ibid.*, p. 44–45.

¹¹⁴ V. Ašmenskas, *op. cit.*, p. 32.

¹¹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *op. cit.*; *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011.

Gauta 2016 03 08
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

CONTROVERSY IN THE BIOGRAPHY OF JONAS NOREIKA-GENERAL VĖTRA

Summary

The article focuses on the exploration of the biography of the famous Lithuanian resistance activist Jonas Noreika-General Vėtra (8 October 1910 to 26 February 1947). It raises two questions related to the specific nature of his activities during the Nazi occupation and his relationship with the Holocaust. In order to answer these questions his life in the pre-resistance period, the period of resistance fight, and his relationship with the Holocaust are explored.

The pre-resistance period in Noreika's biography covers the period from 8 October 1910 to 15 June 1940. It is described as the period of the formation of personal qualities of Noreika. The role of his family, elementary school, Šiauliai Boys Gymnasium, Military School, Vytautas Magnus University, Lithuanian Army, and other factors is revealed. Noreika is described as a person with the intrinsic qualities of a representative of the modern Lithuanian nation. He demonstrated national self-awareness and awareness as a member of the ethno-political community. Information about his qualities as an army officer is provided.

The period of resistance fight in Noreika's biography covers the period from 15 June 1940 to his death on 26 February 1947. At first, a general overview of this period in his life, which is subdivided into seven subperiods, is provided. Subsequently, the second and third subperiods in his resistance activities, when he was the commander of the Lithuanian Activist Front of Telšiai County and the governor of Šiauliai County Municipality, are explored. These two periods are in focus due to the fact that there are some claims in historical literature that Noreika could have been linked to the Holocaust in this period. It is alleged that the occupation and annexation of Lithuania in summer 1940 carried out by the Soviet Union, the imposed Bolshevik concept of the state, Communist ideology, and destruction of the public order formed in Lithuania on 16 February 1918 were causes of his traumatic experience and the motivation behind his resistance activities. The stimulus for his activities was his desire that Lithuania would be an independent state again, that the country and its citizens would be protected against the disastrous consequences of the Soviet regime; he was also stimulated by the harm he suffered during the Soviet period, his wish to reverse his worsening situation, and his love of the country. During the period of resistance fight in Noreika's life he nurtured a desire to resist against the aggressors which occupied Lithuania. In addition, in the first, second, third and sixth subperiods, he was practically engaged in anti-Soviet resistance activities. In the third subperiod of his life, in addition to anti-Soviet resistance, he engaged into anti-Nazi resistance. He planned two forms of anti-Soviet resistance fight – underground organisational actions and armed resistance actions – in

the first subperiod (from 5 June 1940 to 28 June 1941) and sixth subperiod (from 27 November 1945 or his return to Vilnius to his arrest on 16 March 1946). In both subperiods the aim of the underground organisational actions was to prepare for the uprising, which should have taken place at the outbreak of the war between the foreign state and the occupying state. During the first subperiod he became involved in resistance actions leading a group of rebels of Plungė Rural Area of Telšiai County during the June 1941 Uprising in Lithuania. During the sixth subperiod, Noreika did not participate in resistance fight as the war did not break out, furthermore he and his fellow fighters were in detention. Meanwhile during the second subperiod (28 June 1941–2 August 1941 when he served as the commander of the Lithuanian Activist Front of Plungė Rural Area of Telšiai County) and third subperiod (3 August 1941–23 February 1943 when he held the position of the governor of Šiauliai County Municipality) in his life under the German occupation of the country, he engaged into anti-Soviet activities through the use of publicity and underground organisational actions. During the second subperiod, acting as the commander of the Lithuanian Activist Front of Telšiai County in the uprising, Noreika publicly demonstrated his wish to contribute to the re-establishment of the independent state of Lithuania declared on 23 June 1941. In the third subperiod, publicity as the form of resistance was used for anti-Soviet propaganda and the actual underground organisational actions involved collection of weapons to fight against the Soviets. In the same third subperiod, Noreika used underground organisational actions, partial non-cooperation and disobedience as forms of anti-Nazi resistance. Partial non-cooperation and disobedience reflected in his attempts to protect the population against the negative and disastrous consequences of the policy pursued by the Nazi occupation authorities in the country. Noreika did not resort to armed resistance as his anti-Nazi resistance activity, because this would have meant support for the Soviet Union and the threat of the new occupation and annexation by the USSR was still imminent.

Finally, a period in Noreika's life when he held the position of the governor of Šiauliai County Municipality is reviewed by exploring his links to the Holocaust. This is performed by using the paradigms of the Holocaust proposed by researcher Raul Hilberg. The arguments are provided why Noreika cannot be considered as one of those who created the legal racists concept of the Jew. Based on historical sources and history research, versions provided by the Lithuanian emigrant, Aleksandras Pakalniškis, and the former detainee of Šiauliai Ghetto, Leiba Lipsic, that in summer and autumn 1941 Noreika participated in mass extermination campaigns of Jews in Plungė Rural Area of

Telšiai County and Šiauliai County, are contradicted. The said persons allege that Noreika's activities when he held the position of the governor of Šiauliai County Municipality involved expropriation of Jewish property and collection of Jews. On 22 August 1941, Noreika passed an order from Walter Gewecke, commissioner of Šiauliai Military District, to governors of rural areas and burgomasters of minor towns, regarding the relocation of the Jews of the county to Žagarė Ghetto. The order was enforced and carried out by the Lithuanian police forces, but not

by the municipal officials of the county under Noreika's control. The Lithuanian municipal officials (Noreika was among them) administered the issues of taking over and disposing of the Jewish property. The opinion that Noreika established Žagarė Ghetto is incorrect. It was established in the second half of July 1941 when Noreika was the commander of the Lithuanian Activist Front of Plungė Rural Area of Telšiai County, whereas Ignas Urbaitis held the position of the governor of Šiauliai County.

Mirties bausmė Lietuvos SSR 1950–1990 m.: teisiniai pagrindai ir periodizacija

Straipsnio tikslas – apžvelgti sovietinės teisės dokumentus, reglamentuojančius mirties bausmės taikymą sovietų okupuotoje Lietuvoje, ir atskleisti, kada, kur ir už kokius nusikaltimus 1950–1990 m. Lietuvos SSR mirtininkams buvo vykdoma aukščiausioji bausmė.

IVADAS

1947 m. gegužės 26 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką, kuriuo atšaukė mirties bausmės taikymą taikos metu. Pačia griežčiausia bausme tapo įkalinimas 25 metams priverčiamojo darbo stovyklose (lageriuose) – ši bausmė skirta ir visiems nuteistiems mirti, kuriems nuosprendis dar neįvykdytas¹. Tokia padėtis truko iki 1950 m. sausio 12 d., kada ta pati institucija paskelbė įsaką, kuriuo nurodė išimties tvarka leisti taikyti mirties bausmę tėvynės išdavikams, šnipams ir diversantams². Vėliau mirties bausmė buvo taikoma plačiau. Tokia tendencija išliko iki pat SSRS žlugimo.

Po 1950 m. mirties bausmės taikymas atnaujintas ir Lietuvos SSR. Nors okupuotos Lietuvos gyventojams mirties nuosprendžiai buvo skelbiami ir vykdomi visą okupacijos laikotarpį, bet toli gražu ne visą laiką jie vykdyti Lietuvos SSR teritorijoje. Pagal mirties bausmės vykdymo vietą galima išskirti keturis laikotarpius: 1) 1950–1952 m.,

kada nuosprendžiai buvo vykdomi Lietuvos SSR; 2) 1952–1956 m., kada mirtininkai iš Lietuvos SSR būdavo etapuojami į Maskvos Butyrkų kalėjimą ir ten sušaudomi; 3) 1956–1969 m., kada nuosprendžiai vėl buvo vykdomi Lietuvos SSR; 4) 1969–1990 m., kada pasmerktieji iš Lietuvos SSR būdavo vežami į Minską, kur jiems būdavo įvykdoma mirties bausmė. Šie laikotarpiai skiriasi ne tik nuosprendžių vykdymo vieta, bet ir asmenų, kuriems ši bausmė buvo vykdoma, kategorijomis.

Tai suponuoja tyrimo uždavinius: 1) atskleisti, kaip buvo plečiama teisinė bazė, numatanti mirties bausmės taikymą; 2) aptarti pagrindines mirties bausmės taikymo sovietmečiu tendencijas; 3) aprašyti, kada ir kur buvo vykdomi mirties nuosprendžiai ir 4) pateikti aukščiausiąją bausmę nubaustų asmenų statistiką.

Mirties bausmės taikymo po 1950 m. tema iš esmės netyrinėta. Yra darbų, analizuojančių mirties bausmės taikymą XX a. pirmojoje pusėje³, bet trūksta tyrimo, apžvelgiančio padėtį po 1950 m. Iš esamų darbų minėtinas Nijolės Gaškaitės straipsnis, kuriame pateikiamas ne visas 1950–1953 m. Pabaltijo karinės apygardos tribunolo nuosprendžiu sušaudytų Lietuvos gyventojų sąrašas⁴, ir sovietinį terorą aprašanti Arvydo Anušausko monografija, kurioje užsimeinama apie baudimą mirtimi po 1950 m. ir konstatuojama, kad tikslaus 1944–1947 ir 1950–1958 m. sušaudytų asmenų skaičiaus

pasakyti neįmanoma⁵. Šiuose darbuose tvirtinama, kad nuo 1952 m. rugpjūčio mėn. mirtininkai vežti sušaudyti į Maskvos Butyrkų kalėjimą.

Paminėtini Lietuvos teisininkų ir kitų sričių mokslininkų darbai, kuriuose trumpai aptariamas mirties bausmės taikymas Lietuvos SSR. Sociologo Aleksandro Dobrynino ir teisininko Sauliaus Katuokos monografijoje apžvelgti pagrindiniai sovietinės teisės aktai, numatantys mirties bausmės taikymą⁶. Teisininko Romualdo Drakšo monografijoje iš esmės aptariami tie patys dokumentai, tik čia nurodoma, kad nuo 1954 m. pradėta bausti mirtimi ir už tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis⁷. Šiuose darbuose mirties bausmės problema vertinama tik iš teisinės perspektyvos. Autoriai nenagrinėja, kaip teisės aktai, numatantys mirties bausmės taikymą Lietuvos SSR, veikė praktikoje.

Nurodytini ir keli publicistiniai straipsniai, aprašantys mirties bausmės vykdymą okupuotoje Lietuvoje⁸ ir visoje SSRS⁹. Jų informacija vertintina atsargiai, nes autoriai nesiremia konkrečiais dokumentais, nenurodo šaltinių.

Šiame tyrime remiamasi skelbtais ir neskelbtais šaltiniais. Skelbti šaltiniai – SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai ir kiti sovietinės teisės aktai – yra pagrindas tyrinėti teisinę bazę, kuria remiantis Lietuvos SSR taikyta mirties bausmė. Neskelbti šaltiniai – LSSR Aukščiausiojo Teismo, LSSR MVD, LSSR KGB dokumentai (nuteistųjų mirties bausme baudžiamosios ir asmens bylos, susirašinėjimai, nuosprendžių įvykdymo aktai) – yra pagrindas tyrinėti mirties bausmės vykdymo periodizaciją, statistiką ir pagrindines tendencijas.

TEISĖS AKTAI, REGLAMENTAVĘ MIRTIES BAUSMĖS TAIKYMĄ

Mirties bausmės taikymo atšaukimą SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1947 m. gegužės 26 d. aiškino kaip „ilgam laikui įsitvirtinusios taikos“ bei „darbuotojų ir tarnautojų profesinių sąjungų ir kitų autoritetinių organizacijų prašymų“ rezultata¹⁰. Žinant totalitarinę stalininės Sovietų Sąjungos pobūdį, tokia motyvacija kelia didelių abejonių. A. Dobryninas ir S. Katuoka sovietinės valdžios sprendimą atšaukti mirties bausmę aiškina kaip propagandinę ir pragmatinę akciją, kuria buvo siekiama apsaugoti pigią fizinę ir intelektualinę jėgą nuo sunaikinimo pagal galiojančius įstatymus¹¹. Tokia logika atrodo įtikinama – karo metais apgriautai Sovietų Sąjungai buvo ekonomiškai naudingiau nusikaltusius asmenis pasiųsti 25 metams į lagerius ir vadinamąsias „šaraškas“ (kalėjimo tipo mokslinius institutus ir konstruktorių biurus), negu nubausti mirties bausme.

Tokia padėtis truko beveik trejus metus – 1950 m. sausio 12 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, „remdamasis nacionalinių respublikų, profesinių sąjungų, valstiečių organizacijų ir kultūros veikėjų pareiškimais“, nusprendė išimties iš 1947 m. gegužės 26 d. įsako tvarka leisti taikyti mirties bausmę tėvynės išdavikams, šnipams ir diversantams¹². Remiantis šiame dokumente išvardytomis mirtį smerktinų asmenų kategorijomis, mirties bausmė galėjo būti taikoma tik nuteistiesiems pagal 1926 m. Rusijos Sovietų Federacinės Socialistinės Respublikos baudžiamojo kodekso (toliau – RSFSR BK; Lietuvos SSR – atitinkamai 1940 m. BK) 58 straipsnio 1a, 1b (tėvynės išdavystė), 6 (šnipinėjimas), 7 (sabotažas) ir 9 (diversija) paragrafus. Pažymėtina, kad „teroristinis aktas“ (58-8) neįėjo į mirtimi baustinių nusikaltimų sąrašą¹³. Tačiau buvo

universalus paragrafas „tėvynės išdavystė“ (58-1a, 58-1b), kurį buvo galima pritaikyti tiek ginkluotojo pasipriešinimo dalyviams, tiek asmenims, kurie bandė pabėgti iš SSRS, tiek tiems, kurie dalyvavo žudynėse nacių okupacijos metais.

Rusijos publicistų darbuose išryškėja kelios versijos, kodėl sovietiniam režimui prireikė grąžinti mirties bausmę. Viena jų – 1947–1950 m. liaudis „išdrąsėjo“ ir režimui reikėjo vėl ją grąžinti į „nuolatinę baimę“¹⁴. Kita – mirties bausmė įvesta norint susidoroti su politiniais oponentais. Kaip tik tuo metu įsibėgėjo didelis politinis procesas – vadinamoji Leningrado byla, kurioje keli svarbūs SSRS politiniai veikėjai buvo nuteisti mirties bausme ir sušaudyti¹⁵. Įtikinama atrodo šių abiejų versijų samplaika – šeštojo dešimtmečio pradžioje SSRS prasidėjo keli dideli politiniai procesai (Leningrado byla, Žydų antifašistinio komiteto byla, gydytojų byla), o Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje tebesireiškė ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas. Tokiomis aplinkybėmis mirties bausmės grąžinimas atrodo kaip būdingas sovietiniam režimui sprendimas.

1953 m. sausio 13 d. ta pati institucija išleido įsaką „Dėl priemonių sustiprinti kovą su itin piktybiniais banditizmo proveržiais tarp pataisos darbų stovyklų kalinių“. Šis teisės aktas numatė, kad lageriuose kalinčių asmenų įvykdytų žmogžudysčių bylas turi svarstyti MGB tribunolas arba specialieji teismai. Kaltininkus leidžiama bausti mirties bausme¹⁶. Pasirodžius šiam įsakui, pirmąsyk po mirties bausmės atšaukimo 1947 m. mirties bausme galėjo būti baudžiama ne tik už politinius, bet ir už kriminalinius nusikaltimus. Šio įsakymo priėmimas leidžia spręsti, kad lageriuose buvo tokia bloga kriminogeninė padėtis, jog net stalininis režimas, anot Aleksandro Solženicyno, pakančiai žiūrėjęs į „blatnuosius“, kriminalinius nusikaltėlius, turėjo įsikišti ir atnaujinti mirties bausmės taikymą.

1954 m. balandžio 30 d., „remdamasis piliečių ir visuomeninių organizacijų prašymais“, SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas išplėtė 1950 m. sausio 12 d. įsaką taikymą – mirties bausmę leista skirti ir asmenims, nuteistiems už tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis¹⁷. Viešai paskelbto įsaką preambulėje netiesiogiai pripažįstama, kad kriminogeninė padėtis sovietinėje valstybėje labai prasta. Kitokia ji ir negalėjo būti, jeigu jau „piliečiai ir visuomeninės organizacijos“ kreipėsi į valdžią, prašydami žmogžudžiams taikyti mirties bausmę. Tokių kreipimųsi būta ir Lietuvos SSR – 1952 m. spalį pačiame Vilniaus centre, netoli M. Valančiaus ir Z. Sierakausko gatvių sankirtos, buvo nužudyta septyniolikmetė mergina. Sulaikius žudikus, nužudytosios artimieji parašė SSRS Aukščiausiajam Teismui laišką, kuriame prašė skirti kaltininkams mirties bausmę, „nors pagal Baudžiamąjį kodeksą jiems ir nėra numatyta tokios bausmės“¹⁸.

1958 m. gruodžio 25 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė įstatymus, numatančius baudžiamąją atsakomybę už valstybinius ir karinius nusikaltimus. Juose į mirties bausmę žiūrėta kitaip negu ankstesniuose – 1950 m. sausio 12 d. ir 1954 m. balandžio 30 d. – įsakuose: mirties bausmė juose numatyta jau ne „išimties iš 1947 m. gegužės 26 d. įsaką tvarka“, bet kaip savaime suprantama bausmių sistemos dalis. Pagal naujuosius įstatymus, aukščiausioji bausmė grėsė už tėvynės išdavystę, šnipinėjimą, teroristinį aktą, diversiją, banditizmą, pataisos darbų įstaigų darbo dezorganizavimą (banditizmą įkalinimo įstaigose), mobilizacijos vengimą karo metu¹⁹. Taip pat numatyta atsakomybė už nusikaltimus, padarytus karo metu arba esant karo padėčiai: nepaklusimą viršininkui, pasipriešinimą viršininkui, prievartą viršininko atžvilgiu, dezertyravimą, pasišalinimą iš karinio dalinio,

bandymą išvengti tarnybos susižalojant, karinio inventoriaus naikinimą, karinio inventoriaus palikimą priešininkui, skęstančio karinio laivo palikimą, iki galo neįvykdžius kapitono pareigų, savavališką pasišalinimą iš mūšio lauko, savanorišką pasidavimą į nelaisvę, marodieriavimą, smurto veiksmus karo zonoje esančių civilių atžvilgiu²⁰. Nors šie įstatymai nenumatė mirties bausmės už tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis, ankstesnis 1954 m. balandžio 30 d. įsakas buvo taikomas ir pasirodžius 1958 m. gruodžio 25 d. įstatymams.

Tą pačią 1958 m. gruodžio 25-ąją buvo išleistas ir įstatymas, patvirtinantis baudžiamųjų įstatymų leidybos pagrindus Sovietų Sąjungoje ir sąjunginėse respublikose. Šis teisės aktas stoji į darnią gretą kartu su kitais dviem įstatymais ir sudarė pagrindą sukurti atskirus sąjunginių respublikų baudžiamuosius kodeksus. Šio įstatymo 22 straipsnis numatė mirties bausmės statusą bendroje baudžiųjų sistemoje. Mirties bausmė – sušaudymas – numatyta kaip „išskirtinė bausmė iki visiško jos atšaukimo“. Ši bausmė numatoma už valstybinius nusikaltimus, tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis ir „kai kuriuos kitus ypač sunkius nusikaltimus“²¹.

1961 m. gegužės 5 d. išleistas naujas įsakas dar labiau išplėtė mirties bausmės taikymą – sušaudymas numatytas už valstybinio ar visuomeninio turto grobstymą itin stambiau mastu, už pinigų ir vertybinių popierių padirbinėjimą. Be to, mirties bausmė grėsė ypač pavojingais recidyvistais pripažintiems arba sunkius nusikaltimus įvykdžiusiems asmenims, kurie, atlikdami bausmę, terorizavo kitus kalinius, puldinėjo administraciją arba tuo tikslu organizavo nusikalstamas grupuotes²². 1961 m. rugpjūčio 1 d. Sovietų Sąjungoje įsibėgėjant vadinamajai valiutininkų bylai priimtas įsakas, kuriuo numatyta mirties bausmė už valiutinių operacijų pažeidimus²³.

1961 m. rugsėjo 1 d. įsigaliojo naujasis Lietuvos SSR baudžiamasis kodeksas²⁴. Šio dokumento 24 straipsnis mirties bausmės statusą apibrėžė taip: tai išimtinė bausmė, sušaudymas, taikomas už valstybinius nusikaltimus, tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis, taip pat ir už kai kuriuos kitus itin sunkius nusikaltimus. Apibrėžiama ir kas negali būti baudžiami mirties bausme – tai asmenys, kuriems, prieš padarant nusikaltimą, nebuvo sueję 18 metų, moterys, kurios nusikaltimo padarymo arba nuosprendžio priėmimo momentu buvo nėščios. Be to, mirties bausmė negalėjo būti vykdoma nėščiai moteriai²⁵.

1962 m. vasario 15–20 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas išleido įsakus, numatančius sustiprinti baudžiamąją atsakomybę už pasikėsinimą į milicininko arba liaudies draugovininko gyvybę, kyšininkavimą ir išžaginimą. Jais remiantis, mirties nuosprendžio galima buvo sulaukti už: 1) pasikėsinimą į milicijos pareigūno arba draugovininko gyvybę, jeigu būta sunkinančių aplinkybių; 2) kyšio priėmimą, jeigu kyšis buvo itin didelis; jeigu tai padarė atsakingas pareigas einantis asmuo arba jeigu jis anksčiau buvo teistas už kyšininkavimą; 3) išžaginimą, jeigu jis sukėlė itin sunkių padarinių; jeigu jį įvykdė itin pavojingas recidyvistas; jeigu buvo išžaginta mažametė. 1962 m. balandžio 19 d. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas išleido įsaką, kuriuo šie nutarimai buvo įtraukti į Lietuvos SSR baudžiamąjį kodeksą²⁶.

Po 1962 m. mirties bausmės taikymo ribos iš esmės nebuvo plečiamos. Vienintelė išimtis – 1973 m. sustiprinta baudžiamoji atsakomybė už lėktuvo pagrobimą: esant sunkinančių aplinkybių, už tai buvo galima skirti mirties bausmę²⁷. Šis papildymas pirmiausia atsirado RSFSR baudžiamajame kodekse, o vėliau – ir Lietuvos SSR²⁸. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje SSRS buvo keliskart

pasikėsinta užgrobti lėktuvą ir taip pabėgti į Vakarus. 1970 m. spalio 15 d. tai padarė tėvas ir sūnus Pranas ir Algirdas Brazinskai, o 1970 m. lapkričio 13 d. pagrobti maršrutu Vilnius–Kaunas–Palanga skrendantį lėktuvą bandė Jonas Simokaitis su žmona. Kadangi per panašius mėginimus užgrobti lėktuvą būta žmonių aukų, 1973 m. atsirado privalomasis keleivių ir bagažo tikrinimas²⁹. Tikėtina, kad išplėstas mirties bausmės taikymas buvo sovietinio režimo reakcija į šiuos įvykius ir bandymas gresiančiu sušaudymu priversti potencialius pagrobėjus permąstyti savo planus.

Iš aptartų sovietinės teisės dokumentų matyti, kad po 1950 m. mirties bausmė Sovietų Sąjungoje (taip pat ir sovietų okupuotoje Lietuvoje) pamažu buvo taikoma vis plačiau. Iki 1958 m. tai daryta iš lėto (sušaudymas grėsė „tik“ už šešias nusikaltamas veikas: tėvynės išdavystę, šnipinėjimą, sabotажą, diversiją (1950 m.), banditizmą lageriuose (1953 m.) ir tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis (1954 m.)). 1958 m. gruodžio 25 d. įsakais mirties bausmės taikymas buvo smarkiai išplėstas – sušaudymas grėsė už nemažai valstybinių ir karinių nusikaltimų. Vėliau aukščiausioji bausmė imta taikyti ekonominiams (grobstytojams, valiutininkams, kyšininkams) ir kriminaliniams (nepasitaisantiems recidyvistams, žagintojams) nusikaltėliams.

1973 m. numatytą mirties bausmę už lėktuvo pagrobimą galima vertinti kaip tam tikrą universalus straipsnio – tėvynės išdavystės – specializaciją: minėtajam J. Simokaičiui 1971 m. teismas skyrė mirties bausmę už „tėvynės išdavystę“, nors pabėgti į Švediją („išduoti tėvynės“) jam nepavyko – pagrobtas lėktuvas saugiai nusileido Palangos oro uoste³⁰. Galima manyti, kad tokiais specializuotais Baudžiamojo kodekso straipsniais buvo bandoma išgyvendinti stalinizmo metais itin populiarią universalus

straipsnio praktiką, kai į „tėvynės išdavimo“ sąvoką įėjo daugybė įvairių, moralės požiūriu nesulyginamų veikų – nuo pakliuvimo į nelaisvę karo metais ar bandymo pabėgti į Vakarus iki dalyvavimo masinėse civilių gyventojų žudynėse.

MIRTIES BAUSMĖS VYKDYMO PERIODIZACIJA

Aprašant mirties bausmės raidą Lietuvos SSR 1950–1990 m., tikslinga atskirai aptarti aukščiausiosios bausmės vykdymo laikotarpius. Juose skiriasi ne tik bausmės vykdymo vieta ar nužudytųjų skaičius, bet ir nusikalstamos veikos, už kurias pasmerktieji buvo nuteisti, taip pat teisminės institucijos, priėmusios mirties nuosprendį.

Išskirtini keturi laikotarpiai: 1) pirmasis Vilniaus (1950 m. spalio 4–1952 m. liepos 11 d.); 2) Maskvos (1952 m. rugpjūčio 13–1956 m. rugpjūčio 10 d.); 3) antrasis Vilniaus (1956 m. rugsėjo 7–1969 m. birželio 19 d.) ir 4) Minsko (1969 m. birželio 27–1990 m. gruodžio 27 d.).

Pirmasis Vilniaus laikotarpis. 1950 m. spalio 4–1952 m. liepos 11 d. absoliuti dauguma mirties nuosprendžių buvo vykdomi Vilniuje, MGB vidaus kalėjimo patalpose. Apie tai leidžia spręsti nuteistųjų mirties bausme etapavimo iš kitų kalėjimų į MGB vidaus kalėjimą dokumentai. Pavyzdžiui, LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojas Leonardas Martavičius 1950 m. rugsėjo 4 d. nurodė „ypatingu konvojumi, atskirai nuo kitų kalinių“, iš LSSR MVD 3-iojo (Kauno) kalėjimo į MGB vidaus kalėjimą atgabenti nuteistą mirties bausme partizanę Albiną Bunevičiūtę³¹. Bausmė buvo įvykdyta ne iš karto, nes pirmiau reikėjo atkurti mirties nuosprendžių vykdymo infrastruktūrą: LSSR MGB A skyriaus viršininkas Pavelas

Grišinas 1950 m. rugsėjo 28 d. kreipėsi į valstybės saugumo ministrą Piotrą Kapralovą, prašydamas skirti sunkvežimį „specialioms užduotims vykdyti“. Prašymas buvo patenkintas³². A. Bunevičiūtei ir dar 6 mirtininkams bausmė įvykdyta 1950 m. spalio 4 d.³³ Vėliau nusistovėjo tokia tvarka, kad po teismo mirtininkai būdavo kalinami LSSR MVD 1-ajame kalėjime (Vilnius, Lukiškių kalėjimas), iš kurio etapuojami įvykdyti bausmės į netoliese esantį MGB vidaus kalėjimą. Pavyzdžiui, 1951 m. spalio 31 d. etapuoti 9 mirtininkai³⁴. Tą pačią dieną jiems visiems įvykdyta mirties bausmė³⁵.

Ne visi mirties nuosprendžiai buvo vykdomi Vilniuje. 1951 m. spalio 26 d. Radviliškyje vykusiame atvirame Pabaltijo karinės apygardos tribunolo posėdyje mirties bausme nuteisti ir tą pačią dieną Šiauliuose pakarti Andrius Žemaitis, Jonas Rimaitis ir Pranas Razgaitis³⁶. Šių asmenų teismo procesas buvo plačiai nušviestas sovietinėje spaudoje, o kaltinimą palaikė būsimasis Lietuvos SSR prokuroras Viktoras Galinaitis³⁷. Po kelių dienų panašus procesas įvyko Klaipėdoje – ten Lietuvos pasienio apygardos tribunolas mirties bausme pakariant nuteisė Stanislovą Ložį, Petrą Barauską ir Steponą Goštautą. Nuosprendis buvo įvykdytas³⁸. Severinas Vaitiekus mini, kad mirties bausmė pakariant buvo vykdoma pagal SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1943 m. balandžio 19 d. įsaką, kuris numatė, kad tokiu būdu galima bausti „tėvynės išdavikus ir fašistinių okupantų pakalikus“. 1951 m. gruodžio mėn. LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus pranešė VKP(b) CK sekretoriui Genadijui Malenkoviui apie 9 partizanų teismą, kuriame jie buvo nuteisti mirties bausme ir pakarti³⁹. Tiesa, LSSR MGB A skyriaus dokumentuose toks įvykis neatsispindi.

Išlikęs susirašinėjimas apie nuosprendžių vykdymą rodo, kad 1950 m. spalio 4–1952 m. liepos 11 d. Vilniuje, MGB vidaus

kalėjime, buvo įvykdyta 19 egzekucijų, per kurias nužudyti 176 asmenys. Dar 2 egzekucijos įvykdytos ne Vilniuje – po 3 asmenis pakarta Šiauliuose ir Klaipėdoje. Daugiausia asmenų – 175 (96,1 proc.) – mirti pasiuntė Pabaltijo karinės apygardos tribunolas, 6 (3,3 proc.) mirties nuosprendžius paskelbė Lietuvos pasienio apygardos tribunolas, 1 (0,6 proc.) – MVD karinis tribunolas.

Pagal tautybes mirtininkai pasiskirsto taip: 170 lietuvių (93,4 proc.), 6 lenkai (3,3 proc.), 3 vokiečiai, 2 rusai ir azerbaidžanietis partizanas Šakiras Sadykovas.

Absoliuti dauguma (98,4 proc.) nužudytųjų – vyrai. Aptariamam laikotarpiu sušaudytos 3 moterys: partizanė A. Bunevičiūtė (1950 m. spalio 4 d.), partizanų ryšininkė Ona Bukšnienė (1951 m. vasario 20 d.) ir partizanė Petronė Lasavickienė (1952 m. balandžio 14 d.)⁴⁰. Sovietinio režimo nesiskaitymą su fundamentaliosiomis teisės normomis geriausiai rodo A. Bunevičiūtės istorija – ji buvo nuteista mirti už dalyvavimą teroristiniame akte (1949 m. birželio 26 d. kartu su kitu partizanu nušovė Prienių valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoją) ir už tėvynės išdavystę (t. y. priklausymą partizanam iki 1949 m. rudens)⁴¹. Abi šios veikos buvo padarytos tada, kai Sovietų Sąjungoje oficialiai nebuvo taikoma mirties bausmė. Taigi remiantis teisės principu *lex retro non agit* (įstatymai neturi grįžtamosios galios) partizanei negalėjo būti pritaikytas 1950 m. sausio 12 d. įsakas, numatantis mirties bausmę „tėvynės išdavikams“. Užbėgant į priekį, galima ironiškai atkreipti dėmesį, kad sovietiniai teismai principą *lex retro non agit* ignoravo ne visada – 1956 m. LSSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų kolegija, svarstydamą žmogžudystės bylą, neatsižvelgė į prokuroro reikalavimą skirti kaltinamajam mirties bausmę už nužudymą, įvykdytą 1954 m. balandžio 24 d., t. y. likus mažiau nei savaitei iki įsako, numatančio

mirties bausmę už tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis, paskelbimo⁴². Tiesa, vėliau (ypač septintojo dešimtmečio pradžioje, vykstant kovai su valiutininkais) sovietiniai teismai ne kartą pažeidė šį fundamentalųjį teisės principą.

Fragmentiškosiose pažymose apie mirties bausmės įvykdymą ne visada atsispindėjo net Baudžiamojo kodekso straipsnis, pagal kurį asmuo pasmerkiamas mirti, o ką jau kalbėti apie nuteistojo įvykdytų veikų aprašymą. Neatlikus aukščiausiaja bausme 1950–1952 m. nubaustų asmenų baudžiamųjų bylų analizės, negalima pasakyti, kiek mirtininkų buvo nubausti už dalyvavimą ginkluotajame pasipriešinime, o kiek – už dalyvavimą masinėse civilių gyventojų žudynėse Antrojo pasaulinio karo metais ar kitus nusikaltimus. Aišku tik, kad visi 182 asmenys buvo nuteisti pagal atskirus 1940 m. Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 58 straipsnio (kontrrevoliuciniai nusikaltimai) paragrafus, numatančius baudžiamąją atsakomybę už tėvynės išdavystę, šnipinėjimą, sabotажą arba diversiją.

Didžiausias rūpestis, iškilęs Lietuvos SSR čekistams, buvo nužudytųjų palaikų užkasimas. Kaip teigiama MGB vidaus kalėjimo viršininko I. Samsonovo raporte, palaikai buvo užkasami (dokumente tai apibūdinama kaip „kontingento išmetimas“) skirtingose vietose 20–30 km atstumu nuo Vilniaus. Toks būdas nusišalinti sovietinius nusikaltimus „neužtikrino reikiamos konspiracijos“, nes vietovėse buvo „daug gyvenviečių ir atskirų kaimų“⁴³. Pasitaikė atvejų, kai žmonės aptikdavo užkastus palaikus⁴⁴. Apie susidariusią nepalankią padėtį pranešta ir SSRS MGB vadovybei – 1952 m. birželį LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojas Gavrilovas paaiškino, kad užtruko įvykdyti nuosprendį nuteistajam Vytautui Toliušui, nes Vilniaus apylinkėse žiemą buvo daug sniego: 1951 m. rugpjūčio 17 d. paskelbtas nuosprendis įvyk-

dytas tik 1952 m. balandžio 14 d.⁴⁵ Ko gero, į panašius pranešimus sulaukta atsakymo: po 1952 m. liepos 11 d. egzekucijos mirties bausmė beveik ketverius metus buvo vykdoma Maskvos Butyrkų kalėjime.

Maskvos laikotarpis. 1952 m. rugpjūčio 13–1956 m. rugpjūčio 10 d. mirties nuosprendžiai buvo vykdomi Maskvos Butyrkų kalėjime. Atrodo, tokio likimo sulaukė ne tik Lietuvos, bet ir Latvijos SSR mirtininkai – latvių partizanų vadas Karlis Mūsinis 1955 m. birželio 2 d. buvo sušaudytas Butyrkose⁴⁶.

Pirmieji 8 mirtininkai iš Lietuvos SSR į Butyrkų kalėjimą etapuoti 1952 m. rugpjūčio 8 d.; vėliau 8 mirtininkai etapuoti rugpjūčio 12 d., 4 – rugpjūčio 17 d., 2 – rugpjūčio 23 d.⁴⁷ Vien 1952 m. rugpjūtį iš Lietuvos SSR į Butyrkas įvykdyti mirties bausmės išvežti 22 asmenys. Beveik visi jie tą patį rugpjūtį sušaudyti: rugpjūčio 13 d. įvykdyta pirmoji egzekucija (8 aukos), rugpjūčio 15 d. – antroji (7), rugpjūčio 18 d. – trečioji (4), rugpjūčio 26 d. – ketvirtoji (2). Vieno asmens, Vlodo Kapačinsko, likimas neaiškus: jo baudžiamosios bylos archyvuose nėra, bet žinoma, kad mirtininkas tokiu vardu buvo išvežtas į Butyrkų kalėjimą⁴⁸. Vėliau mirtininkų vežimo į Butyrkas tempas sulėtėjo.

Laukiant, kol mirties nuosprendis įsiteisės ir bus galima jį vykdyti, po teismo mirtininkai buvo laikomi Lukiškių kalėjime. Yra išlikę keletas liudijimų apie to laikotarpio mirtininkų kalinimą Lukiškėse. Pogrindinės Vieningosios darbo sąjungos narys K. Banys, nuteistas 25 metais lagerio, 1953 m. pradžioje atsidūrė Lukiškių kalėjimo karceryje. Karceriai buvo įrengti kalėjimo požemyje. Ten pat buvo ir mirtininkų kameros. Požemyje laikomi kaliniai galėjo šildymo vamzdžiais susibelsti su gretimomis kameromis. Požemio prižiūrėtojai už tokį bendravimą kalinių nebaudė. K. Banys liudija, kad jam pavyko šitaip susisiekti su mirties bausme nuteistu

partizanų Vygandu (tikrasis vardas – Antanas Mockus). Kadangi K. Banys įtarė A. Mockų esant išdaviką, jų bendravimas greitai nutrūko⁴⁹. Tačiau toks asmuo figūruoja 1952–1956 m. Butyrkose sušaudytų mirtininkų sąrašė.

Kitas liudijimas apie pasmerktųjų dienas Lukiškių kalėjime – iš vieno mirtininko asmens bylos. Nuo 1954 m. lapkričio iki 1955 m. birželio Lukiškėse kalintas žmogžudys (apiplėšimo tikslu nužudė du taksi vairuotojus) malonės prašyme (beje, rašytame jau esant Butyrkų kalėjime) išdėstė, kad „Lukiškių kalėjimo sklepe“ mirtininkai bendrauja susibeldami šildymo vamzdžiais. Esą jis girdėjęs panašų savo bendrininko (taip pat nuteisto mirties bausme) pokalbį su kaliniu, nuteistu mirties bausme pagal 58 straipsnį: žmogžudys ir partizanas vienas kitam „išdėstė savo biografijas“⁵⁰. Įdomu, kad dienos, praleistos Lukiškių kalėjimo mirtininko kameroje, ne vienam pasmerktajam sužadino keistą kūrybingumą: tas pats žmogžudys rašė laiškus LSSR vidaus reikalų ministrui, prašydamas leisti pristatyti savo išrastą kintamosios ir nuolatinės elektros srovės stotelę ir netgi pateikė jos brėžinius⁵¹, kitas žmogžudys pradėjo rašyti eilėraščius⁵². Tikriausiai tai buvo bandymai bent šiek tiek palengvinti niūrią mirtininko būtį.

Iš Lukiškių kalėjimo į Maskvos Butyrkų kalėjimą mirtininkus lydėdavo LSSR MVD 22-ojo atskirojo konvojaus sargybos būrio kariai. Pasmerktieji būdavo vežami geležinkeliu, vagonuose jie turėjo būti atskirti nuo kitų kalinių⁵³. Atvykęs į Butyrkų kalėjimą mirtininkas tą pačią dieną būdavo iškrečiamas, patikrinama jo sveikata, o pats nuosprendis galėdavo būti įvykdytas ir po kelių savaičių (vienas pasmerktasis, atvežtas į Butyrkas 1956 m. liepos 17 d., buvo sušaudytas po daugiau nei trijų savaičių – rugpjūčio 10 d.⁵⁴). Kartais mirtininkai Butyrkų kalėjime dar būdavo nufotografuojami. Kai kurie spėdavo parašyti

ir malonės prašymą, nors žinių, kad į tokius prašymus būtų buvę kaip nors reaguota, nėra: mirties nuosprendis jau būdavo patvirtintas SSRS Aukščiausiojo Teismo, tad pasmerktojo niekas nebegalėjo išgelbėti.

Įvykdžius nuosprendį, nubaustųjų palikai būdavo kremuojami Butyrkų kalėjimo krematoriume⁵⁵, o pelenai užkasami Dono vienuolyno (Maskva) kapinių masinėje kapavietėje⁵⁶.

1956 m. rugpjūčio 10 d. Butyrkų kalėjime įvykdyta paskutinė egzekucija mirtininkams iš Lietuvos SSR⁵⁷. Po šios datos atnaujintas mirties nuosprendžių vykdymas Vilniuje. Remiantis LSSR KGB dokumentais⁵⁸, mirtininkų baudžiamosiomis bylomis⁵⁹ ir vardiniais partizanų sąrašais⁶⁰ darytina išvada, kad 1952–1956 m. Butyrkose sušaudyta 116 mirtininkų iš Lietuvos SSR. Kaip ir ankstesniu laikotarpiu, daugiausia asmenų – 96 (82,8 proc.) – mirti pasiuntė Pabaltijo karinės apygardos tribunolas, 16 (13,8 proc.) – Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas, 2 (1,7 proc.) – karinės dalies Nr. 10800 tribunolas, dar 2 (1,7 proc.) asmenis mirti pasmerkusi teisminė institucija nežinoma (asmenys figūruoja išvežtųjų į Butyrkas sąrašuose, bet jų baudžiamųjų bylų archyvuose nėra).

Pagal tautybes sušaudytieji pasiskirsto taip: 112 (96,6 proc.) lietuvių, 3 rusai ir 1 lenkas. Visi nužudytieji – vyrai.

Butyrkose buvo šaudomi ne tik nuteistieji pagal Lietuvos SSR 1940 m. BK 58 straipsnį, bet ir asmenys, nuteisti už tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis (1940 m. BK 136 straipsnis). Visus 16 žmogžudžių mirti pasmerkė Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas. Atrodo, kad, vykdydami nuosprendžius, Butyrkų budeliai aukų neskirstė į politines ir kriminalines: Jonas Baltušis-Trimitas, vienas paskutinių Biržų krašto partizanų, buvo sušaudytas 1956 m. vasario 10 d. kartu su 2 žmogžudžiais.

Kodėl nustota vykdyti mirties nuosprendžius Butyrkose, tiksliai nežinoma. Galima spėti, kad, šeštojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje palaužus partizaninį judėjimą ir smarkiai sumažėjus politinių mirtininkų skaičiui, SSRS KGB, kurio žinioje buvo Butyrkų kalėjimas, buvo nesuinteresuotas rūpintis MVD priklausančių kriminalinių mirtininkų sunaikinimu. Galima pridurti ir tai, kad, praėjus metams po mirties bausmės žmogžudžiams grąžinimo, Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas įsismarkavo ir pradėjo aukščiausiąją bausmę skirti dažnai, kartais nepamatuotai, pavyzdžiui, mirties bausmę sušaudant skyrė už avariją, per kurią žuvo 4 kareiviai⁶¹, arba už būtinosios ginties ribų peržengimą⁶². Akivaizdi tendencija – sumažėjęs politinių mirtininkų skaičius ir padidėjęs kriminalinių mirtininkų skaičius – galėjo turėti lemiamą įtaką grąžinant mirties bausmės vykdymą į okupuotos Lietuvos teritoriją.

Antrasis Vilniaus laikotarpis. 1956 m. rugsėjo 7–1969 m. birželio 19 d. mirties bausmės nuosprendžiai buvo vykdomi Vilniuje. Tiksliai sušaudymo vieta nežinoma. Tikėtina, kad tai vyko dviejose atskirose vietose, esančiose netoli viena kitos, – KGB Tardymo izoliatoriuje ir MVD 1-ojo (Lukiškių) kalėjimo patalpose.

Tai, kad šiuo laikotarpiu nuosprendžiai vykdyti LSSR KGB vidaus kalėjime (nuo 1959 m. – Tardymo izoliatoriuje), įrodo faktas, jog pirmasis šio laikotarpio politinis mirtininkas – už kolūkio pirmininko nužudymą (pritaikytas 1940 m. BK 58 straipsnio 8 paragrafas – teroristinis aktas) pasmerktas Algirdas Jakutis – po teismo buvo laikomas Lukiškių kalėjime, o 1956 m. rugsėjo 7 d. etapuotas į KGB vidaus kalėjimą⁶³ ir tą pačią dieną jam įvykdyta mirties bausmė⁶⁴. Tą pačią dieną mirties bausmė įvykdyta ir 2 žmogžudžiams. Vieno jų asmens byloje yra LSSR MVD Kalėjimų skyriaus viršininko

Abukausko rašyta pažyma, kad „nuosprendis įvykdytas 1956 m. rugsėjo 7 d., palaikai palaidoti“⁶⁵. Pažymėtina, kad abiejų žmogžudžių asmens bylose nėra nurodymo etapuoti juos iš Lukiškių. A. Jakučio asmens byloje esančiame nurodyme etapuoti į KGB vidaus kalėjimą abu žmogžudžiai taip pat neminimi. Vis dėlto tikėtina, kad jie buvo sušaudyti kartu su A. Jakučiu ir kad tai įvyko KGB vidaus kalėjimo patalpose.

Po penkių dienų – rugsėjo 12 d. – įvykdyta dar viena egzekucija: sušaudytas RSFSR Kirovo srities teismo nuteistas rusų tautybės žmogžudys (pagal 1953 m. sausio 13 d. įsaką – už banditizmą lageryje), kuriam dar 1955 m. gruodžio 2 d. paskelbtas nuosprendis sušaudyti kasacinio skundo tvarka buvo pakeistas į 25 metus lagerio. Šis kalinys buvo atvežtas atlikti bausmės į Klaipėdą, jo byla tuo metu persvarstyta ir grąžintas ankstesnis nuosprendis – mirties bausmė. Taigi su Lietuva nesusijęs žmogus buvo sušaudytas Vilniuje. Tiksliai sušaudymo vieta nežinoma – byloje yra tik tokia pat Abukausko pažyma, kad nuosprendis įvykdytas, o palaikai palaidoti⁶⁶.

Per spalio 18 d. egzekuciją sušaudyti 2 žmogžudžiai. Vienas jų – už Veterinarijos akademijos rektoriaus prof. Juozo Žemaičio ir jo žmonos nužudymą apiplėšimo tikslais. Šįkart analogiškas pažymas pasirašė Abukausko pavaduotojas⁶⁷. Šios 1956 m. rugsėjo–spalio egzekucijos greičiausiai įvykdytos KGB vidaus kalėjime.

Per 1957 m. vasario 5 d. egzekuciją sušaudyti 2 žmogžudžiai. Atrodo, nuosprendis įvykdytas Lukiškių kalėjime: ant atskiroje byloje saugomų mirties bausmės įvykdymo ir palaikų palaidojimo aktų – MVD 1-ojo (Lukiškių) kalėjimo pareigūnų parašai. Nuosprendį įvykdė viršilos laipsnį turintis pareigūnas⁶⁸, nužudytųjų palaikai tą pačią naktį užkasti Vilniaus mieste esančiose „Bezrodnoje“ kapinėse⁶⁹. Ko gero, turimos

omenyje šalia Antakalnio kapinių esančios Našlaičių kapinės.

Lukiškių kalėjimą kaip galimą mirties nuosprendžių vykdymo vietą rodo ir tai, kad ant LSSR Aukščiausiojo Teismo atsiųstų mirties nuosprendžio įsiteisėjimą patvirtinančių dokumentų esama kelių identišku, ranka rašytų LSSR vidaus reikalų ministro Alfonso Gailevičiaus rezoliucijų: „Drg. Čebiševai, įvykdykite nuosprendį.“⁷⁰ „Draugas Čebiševas“ buvo ne kas kitas, o tuometinis Lukiškių kalėjimo viršininkas. Vidaus reikalų ministro rezoliucija vykdyti nuosprendį rodo, kad Čebiševui, t. y. LSSR MVD 1-ajam kalėjimui, patikima užduotis sušaudyti pasmerktuosius.

1957 m. vasario 8 d. Lukiškėse sušaudytas RSFSR Kaliningrado srities teismo nuteistas žmogžudys⁷¹. Ir tai ne vienintelis toks atvejis – mirtininkai iš Kaliningrado srities Vilniuje buvo šaudomi iki 1967 m. gegužės 6 d. Iš viso Vilniuje 1957–1967 m. sušaudyti 28 Kaliningrado srityje nuteisti asmenys. Mirtininkai iš Kaliningrado srities kalėjimo būdavo etapuojami į Vilnių, Lukiškių kalėjimą, kur jiems įvykdydavo bausmę⁷². Ši savotiška centralizacija aiškintina tuo, kad Kaliningrado srityje mirtininkų buvo palyginti nedaug, tad tikriausiai nuspręsta, jog paprasčiau bus nuosprendžius jiems vykdyti kaimyninėje Lietuvos SSR. Užbėgant į priekį, galima pasakyti, kad septintojo dešimtmečio antroje pusėje tas pats nutiko ir Lietuvos SSR – sumažėjus mirtininkų skaičiui, nuosprendžius jiems imta vykdyti Minske, Baltarusijos SSR, kur dėl didesnio gyventojų skaičiaus mirties nuosprendžių turėjo būti paskelbiama daugiau.

Šiuo laikotarpiu išryškėja svarbus teisinis pokytis – civiliai asmenys tampa teismingi tik civiliniams teismams, o karo tribunolai gali teisti tik nusikaltusius kariškius. Paskutinis okupuotoje Lietuvoje karo tribunolo mirti pasmerktas civilis asmuo – minėtasis

A. Jakutis. Vėlesni civiliai teisiamieji, kaltinami pagal 1940 m. BK 58 straipsnį, buvo teisiami Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo.

1957–1966 m. Lukiškių kalėjime buvo sušaudyti 8 nusikaltę Sovietinės armijos kariškiai; 5 iš jų nuteisė Pabaltijo karinės apygardos tribunolas, 3 – Raudonosios vėliavos Baltijos laivyno tribunolas. Nusikaltimai įvairūs: Šiauliuose dislokuotos apsaugos kuopos jaun. seržantas automatu sušaudė konfliktavusį su juo eilinį ir šalia buvusią merginą⁷³, Ventspilio (Latvijos SSR) uoste stovėjusio povandeninio laivo matrosas, norėdamas pabėgti iš SSRS, pistoletu nušovė 3 jūreivius⁷⁴. Kariniai tribunolai kartais nuteisdavo kariškius nesilaikydami elementarių teisės normų – vieno Kaliningrado srityje dislokuoto dalinio kareivis už mažametės išžaginimą buvo nuteistas du kartus: pirmą kartą pagal galiojančius teisės aktus – 15 metų laisvės atėmimo; antrą kartą pagal nusikaltimo padarymo metu neegzistavusį 1962 m. vasario 15 d. įsaką – mirties bausmę⁷⁵.

Tokių dalykų pasitaikydavo ir civiliniuose teismuose – asmenys, kaltinami spekuliacija valiuta (valiutininkai) ar stambaus masto socialistinės nuosavybės grobstymu (grobstytojais), būdavo pasmerktami mirti pagal nusikaltimo padarymo metu neegzistavusius teisės aktus. 1962–1963 m. vykstant kovos su ekonominiais nusikaltimais vajui, Vilniuje sušaudyti 5 spekuliuotojai valiuta, 5 grobstytojai ir 1 pinigų klastotojas. Atrodo, valiutininkai buvo šaudomi ne Lukiškėse, o KGB Tardymo izoliatoriuje: viena vertus, jų bylas tyrė KGB, antra vertus, nuosprendžių įvykdymo aktus pasirašė kiti, ne Lukiškių kalėjimo, pareigūnai⁷⁶.

Remiantis tokia pat logika, galima spėti, kad ir už valstybinius nusikaltimus nuteisti asmenys buvo šaudomi KGB Tardymo izoliatoriuje. Susimąstyti verčia tai, kad politinių ir kriminalinių mirtininkų šaudymo datos dažnai sutampa. 1957–1963 m. pastebėta 13

tokių sutapimų. Ko gero, jie slepia tam tikrą logiką. Kyla šios prielaidos: 1) politiniai ir kriminaliniai mirtininkai buvo šaudomi skirtingose vietose, bet tą pačią naktį – kad būtų galima palaikus užkasti toje pačioje duobėje; 2) politiniai mirtininkai buvo šaudomi Lukiškėse, o palaikai užkasami kartu su kriminalinių mirtininkų; 3) nepriklausomai nuo šaudymo vietos politinių ir kriminalinių mirtininkų palaikai būdavo užkasami atskirai. Kol kas trūksta duomenų, patvirtinančių arba paneigiančių kurią nors iš šių prielaidų, bet faktas, kad tą pačią 1957 m. lapkričio 29-osios naktį buvo sušaudytas ir LLKS Tarybos Prezidiumo pirmininkas Adolfas Ramanuskas-Vanagas⁷⁷, ir 2 žmogžudžiai (vėliau užkasti Našlaičių kapinėse⁷⁸), rodo, jog atsakyti į šiuos klausimus yra svarbus ateities tyrimų uždavinys.

Kriminalinius mirtininkus šaudyti Vilniuje baigta dvejis metais anksčiau nei politinius. Paskutinis žmogžudys Lukiškėse sušaudytas 1967 m. birželio 9 d.⁷⁹, o paskutiniai 2 politiniai mirtininkai Vilniuje sušaudyti 1969 m. birželio 19 d.⁸⁰ Tai leistų spėti, kad atskirų kategorijų kaliniai buvo šaudomi skirtingose vietose.

Iš išlikusių nuosprendžių įvykdymo aktų⁸¹ ir įvairių institucijų susirašinėjimo⁸² galima daryti išvadą, kad 1956–1969 m. Vilniuje buvo sušaudyti 205 asmenys. Iš jų 129 (62,9 proc.) tikrai sušaudyti Lukiškėse ir užkasti Našlaičių kapinėse. Ko gero, kiti 76 (37,1 proc.) asmenys sušaudyti KGB vidaus kalėjime (Tardymo izoliatoriuje). Kriminalinių mirtininkų (žmogžudžiai, banditai, prievartautojai, grobstytojai, pinigų klastotojai) ir politinių mirtininkų (partizanai, valiutininkai, asmenys, nusikalėt žmoniškumui) santykis toks: 133 (64,9 proc.) kriminaliniai ir 72 (35,1 proc.) politiniai.

1956–1969 m. daugiausia žmonių – 167 (81,5 proc.) – mirti pasmerkė Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas, toliau eina Ka-

liningrado srities teismas – 28 (13,6 proc.), Pabaltijo karinės apygardos tribunolas – 6 (2,9 proc.) ir Raudonosios vėliavos Baltijos laivyno tribunolas – 3 (1,5 proc.) asmenys; Vilniuje įvykdytas ir vienas RSFSR Kirovo srities teismo paskelbtas mirties nuosprendis.

Pagal tautybę sušaudytieji pasiskirsto taip: 144 lietuviai (70,2 proc.), 39 rusai (19 proc.), 8 lenkai (3,9 proc.), 5 žydai (2,4 proc.), 4 ukrainiečiai (2 proc.), 2 baltarusiai (1 proc.), po 1 estą, uzbeką ir totorių. Visi sušaudytieji – vyrai.

Kad Vilniuje nuspręsta nebevykdyti mirties nuosprendžių, galima paaiškinti tuo, jog septintojo dešimtmečio antrojoje pusėje Lietuvoje smarkiai sumažėjo mirtininkų skaičius: 1965 m. sušaudyta 10, 1966 m. – 9 asmenys. Palyginti su šio laikotarpio pradžia, tai aiškus skirtumas: 1957 m. sušaudyta 16, 1958 m. – 36 asmenys. Tikėtina, kad dėl to nuspręsta vėl centralizuoti nuosprendžių vykdymą ir Lietuvos SSR (taip pat ir Kaliningrado srities) mirtininkus šaudyti kaimyninėje Baltarusijos SSR – Minske.

Minsko laikotarpis. 1969 m. birželio 27–1990 m. gruodžio 27 d. mirties nuosprendžiai Lietuvos SSR nuteistiems mirtininkams buvo vykdomi tik Minske. Kriminaliniai mirtininkai į Minską pradėti vežti pirmiau už politinius – jau 1967 m. gruodžio 29 d. Minske sušaudytas pirmas žmogžudys iš Lietuvos SSR⁸³. Iš viso 1967–1969 m., iki mirties bausmės vykdymas buvo galutinai perkeltas į Minską, Baltarusijos SSR sostinėje sušaudyti 5 žmogžudžiai iš Lietuvos SSR⁸⁴.

Mirties nuosprendžiai buvo vykdomi Minsko tardymo izoliatoriuje⁸⁵. Nelabai patikimuose publicistiniuose straipsniuose esama teiginių, kad iki 1980 m. mirties nuosprendžiai vykdyti miške, 10–15 km už Minsko. Ten pat būdavo užkasami ir palaikai. Po 1980 m. nuosprendžiai pradėti vykdyti Minsko 1-ajame tardymo izoliatoriuje –

nuteistieji būdavo sušaudomi toliau nuo gyvenamųjų korpusų esančioje patalpoje. Nužudytųjų palaikai būdavo užkasami bevardžiuose kapuose⁸⁶. Kadangi Baltarusijoje mirties bausmė vykdoma iki šiol, o informacija apie tai laikoma didžiausia paslaptimi, tenka tikėti šiais teiginiais.

Apie mirties bausmės įvykdymą Minsko srities vykdomojo komiteto Vidaus reikalų skyriaus viršininkas pranešdavo Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkui⁸⁷. Iš pradžių nuo mirtininkų artimųjų buvo slepiama, kad egzekucijos vykdomos Minske, – civilinės metrikacijos skyriams išsiųstose pažymose būdavo nurodoma, kad „kalinys mirė įkalinimo vietoje – Vilniuje“⁸⁸. Vėlesnių metų pažymose apie nuosprendžio įvykdymą rašoma, kad „kalinys mirė Minske“⁸⁹.

Minske sušaudyta mažai politinių mirtininkų. Pirmasis – Leonardas Vaitiekūnas – sušaudytas 1972 m. vasario 28 d.⁹⁰ Taip pat Minske buvo sušaudyti Vincas Sausaitis (1978 m. balandžio 27 d.)⁹¹ ir Jonas Plungė (1979 m. rugsėjo 28 d.)⁹². Šią tendenciją galima paaiškinti tuo, kad sovietinis režimas tuo metu jau buvo galutinai susidorojęs tiek su ginkluotojo pokario pasipriešinimo dalyviais, tiek su asmenimis, kaltinamais dalyvavus Holokauste.

2 šiuo laikotarpiu sušaudyti žmogžudžiai buvo nuteisti už kunigų nužudymą: vienas – už Luokės klebono Leono Šapokos nužudymą 1980 m.⁹³, kitas – už Pamūšio klebono Leono Mažeikos ir jo šeimininkės Teresės Martinaitytės nužudymą 1981 m.⁹⁴ Būta ir tokių asmenų, kurie pirmąkart už žmogžudystę buvo nuteisti mirti šeštojo dešimtmečio pabaigoje, bet tada nuosprendis jiems buvo pakeistas malonės tvarka. Sugrižę iš įkalinimo vietos, jie toliau vykdė nusikaltimus, buvo antrąkart pasmerkti ir šįkart sušaudyti. Tokio likimo sulaukė 3 asmenys⁹⁵.

Teisiniu požiūriu įdomu, kad paskutiniai Lietuvos SSR mirtininkai Minske buvo

sušaudyti jau Lietuvai paskelbus Nepriklausomybę. Du pasmerktieji, 1989 m. nužudę keturis taksistus, sušaudyti 1990 m. gruodžio 27 d.⁹⁶

Iš viso 1967–1990 m. Minske sušaudyti 87 mirtininkai iš Lietuvos SSR⁹⁷. Visus juos mirti pasmerkė Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas. Absoliuti dauguma sušaudytųjų – 83 (95,4 proc.) – nuteisti už tyčinį nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis, 3 – už tėvynės išdavystę, 1 – už išžaginimą sunkinančiomis aplinkybėmis.

Pagal tautybę sušaudytieji pasiskirsto taip: 61 (70,1 proc.) lietuvis, 18 (20,7 proc.) rusų, 4 (4,6 proc.) lenkai, po 2 ukrainiečius ir latvius. Visi sušaudytieji – vyrai.

Lietuvai paskelbus Nepriklausomybę, mirties bausmės vykdymas Minske savaime nutrūko. Atsikūrusiai Lietuvos valstybei teko pačiai spręsti aukščiausiosios bausmės vykdymo klausimus. 1996 m. mirties bausmės vykdymas Lietuvoje buvo sustabdytas, o 1998 m. gruodžio 21 d. Lietuvos Respublikos Seimas išbraukė mirties bausmę iš Lietuvoje taikomų bausmių sistemos.

IŠVADOS

1950 m. sausio 12 d. atnaujinus mirties bausmės taikymą, Lietuvos SSR vėl imta skirti šią bausmę ir vykdyti mirties nuosprendžius. Mirties bausmės taikymą reglamentuojanti teisinė bazė buvo sistemingai plečiama iki septintojo dešimtmečio pradžios, kada, priėmus sąjunginių respublikų baudžiamuosius kodeksus, nustota toliau plėtoti aukščiausiosios bausmės taikymą.

1950–1990 m. Lietuvos SSR mirtininkams bausmė buvo vykdoma keturiuose skirtingose vietose: 1) 1950–1952 m. Vilniuje, MGB vidaus kalėjime (dvi paskiros egzekucijos įvykdytos Šiauliuose ir Klaipėdoje); 2) 1952–1956 m. Maskvos Butyrkų

kalėjime; 3) 1956–1969 m. Vilniuje, Lukiškių kalėjime (kriminaliniai) ir KGB vidaus kalėjime (Tardymo izoliatoriuje) (politiniai); 4) 1969–1990 m. Minsko 1-ajame tardymo izoliatoriuje (kriminaliniai mirtininkai Minske pradėti šaudyti dar 1967 m.).

Iš viso 1950–1990 m. sušaudyta arba pakarta 590 mirtininkų; į šį skaičių įeina išvežtieji į Butyrkas ir Minską, taip pat 29 mirtininkai, sušaudyti pagal RSFSR Kaliningrado ir Kirovo sričių teismų nuosprendžius, ir 8 Sovietinės armijos kariškiai, sušaudyti Vilniuje 1956–1969 m.

357 (60,5 proc.) mirtininkai buvo sušaudyti už vadinamuosius politinius, o 233 (39,5 proc.) – už kriminalinius nusikaltimus. Matyti akivaizdi tendencija, kad

iš pradžių vyravo politiniai (1950–1956 m. sušaudyti 282 (79 proc.) iš 357 politinių mirtininkų), o vėliau – kriminaliniai mirtininkai (1956–1990 m. sušaudyta 217 (93,1 proc.) iš 233 kriminalinių mirtininkų).

Lūžio metais laikytini 1956-ieji. Iki tol atskirų kategorijų mirtininkų santykis buvo toks: 94,6 proc. politinių ir 5,4 proc. kriminalinių. Po 1956 m. padėtis tapo priešinga: 25,7 proc. politinių ir 74,3 proc. kriminalinių mirtininkų. Galima daryti išvadą, kad masinis politinių režimo priešininkų baudymas mirtimi – pokario represijų simbolis. Vėliau mirties bausmė tapo kovos su kriminaliniu nusikalstamumu, o ne susidorojimo su politiniais oponentais įrankiu.

Nuorodos

¹ „TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Įsakas dėl mirties bausmės panaikinimo“, *Raudonoji vėliava*, 1947, gegužės 31, Nr. 62, p. 1.

² „TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Įsakas dėl mirties bausmės taikymo Tėvynės išdavikams, šnipams, kenkėjams diversantams“, *Raudonasis švyturys*, 1950, sausio 15, Nr. 13, p. 1.

³ S. Černevičiūtė, S. Kaubrys, *Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera – mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 m.*, Vilnius, 2014, 248 p.; S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius, 2011, 415 p.

⁴ N. Gaškaitė, „Lietuvos okupacija: suėmimai ir kalėjimai“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 13, Kaunas, 1995. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-13-t-1995-m/3497-lie-tuvos-okupacija-suemimai-ir-kalejimai>>, [žiūrėta 2016-02-02].

⁵ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012, p. 232–234.

⁶ A. Dobryninas, S. Katuoka, *Mirties bausmė Lietuvoje*, Vilnius, 1999, p. 117–119.

⁷ R. Drakšas, *Mirties bausmė: situacija ir perspektyvos*, Vilnius, 2002, p. 69–71.

⁸ Žr. E. Knispelis, *Ivykiai, sukrėtę Lietuvą. Mirties bausmė*. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ivykiai-sukrete>

[lietuva-mirties-bausme.d?id=48407515](http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ivykiai-sukrete-lietuva-mirties-bausme.d?id=48407515)>, [žiūrėta 2016-02-02].

⁹ Жр. О. Логинов, *Смертная казнь в СССР после 1954 года*. Prieiga per internetą: <<http://www.all-crime.ru/kazni/en-kazney/kazni-en-33-kazn-ussr.htm>>; Г. Филин, *Приглашение на казнь. Как исполняли смертные приговоры в СССР*. Prieiga per internetą: <<https://versia.ru/kak-ispolnyali-smertnye-prigovory-v-sssr>>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹⁰ Указ от 26 мая 1947 года „Об отмене смертной казни“. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4642.htm>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹¹ A. Dobryninas, S. Katuoka, op. cit., p. 118.

¹² Указ от 12 января 1950 года „О применении смертной казни к изменникам родины, шпионам, подрывникам-диверсантам“. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4771.htm>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹³ Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г. Prieiga per internetą: <<http://coollib.com/b/124310/read>>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹⁴ О. Логинов, *Сталинские репрессии*. Prieiga per internetą: <<http://www.all-crime.ru/kazni/en-kazney/kazni-en-30-repressii-1930x.htm>>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹⁵ Ю. Пономарева, «Ленинградское» дело (политический процесс 40–50 гг. XX века). Prieiga per internetą: <<http://www.memorial.krsk>

ru/Work/Konkurs/14/Drushka/0.htm>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹⁶ Указ от 13 января 1953 года „О мерах по усилению борьбы с особо злостными проявлениями бандитизма среди заключенных в исправительно-трудовых лагерях“. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4878.htm>, [žiūrėta 2016-02-09].

¹⁷ Указ от 30 апреля 1954 года „Об усилении уголовной ответственности за умышленное убийство“. Prieiga per internetą: <http://bookzie.com/book_1935_glava_26_OB_USILENII_UGOLOVNOJ_OTVETST.html>, [žiūrėta 2016-02-02].

¹⁸ LSSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamoji byla Nr. 2-34/52, LCVA, f. R-808, ap. 3, b. 931, l. 270.

¹⁹ Закон об уголовной ответственности за государственные преступления. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5360.htm>, [žiūrėta 2016-02-09].

²⁰ Закон об уголовной ответственности за воинские преступления. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5357.htm>, [žiūrėta 2016-02-09].

²¹ Закон об утверждении основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5358.htm>, [žiūrėta 2016-02-09].

²² Указ от 5 мая 1961 года „Об усилении борьбы с особо опасными преступлениями“. Prieiga per internetą: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5682.htm>, [žiūrėta 2016-02-13].

²³ J. Stončius, „Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR?“, *Istorija*, t. 89. Prieiga per internetą: <http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=482&Itemid=463>, [žiūrėta 2016-02-13].

²⁴ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas, Vilnius, 1970, p. 3–4.

²⁵ Ibid., p. 15–16.

²⁶ Ibid., p. 77–78, 102, 114.

²⁷ О. Логинов, *Смертная казнь в СССР после 1954 года*.

²⁸ A. Dobryninas, S. Katuoka, op. cit., p. 119.

²⁹ A. Anušaukas, *KGB. Visiškai slaptai*, Vilnius, 2015, p. 260–263.

³⁰ Malonės suteikimo J. Simokaičiui medžiaga, LCVA, f. R-758, ap. 5, b. 608.

³¹ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo L. Martavičiaus 1950 m. rugsėjo 4 d. nurody-

mas LSSR MVD 3-iojo kalėjimo viršininkui, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 21, l. 6.

³² LSSR MGB A skyriaus viršininko P. Grišino 1950 m. rugsėjo 28 d. raportas LSSR valstybės saugumo ministru P. Kapralovui, ibid., b. 23, l. 36.

³³ LSSR MGB A skyriaus viršininko P. Grišino pažymos apie nuosprendžių įvykdymą, ibid., b. 21, l. 10, 18, 63–86.

³⁴ Iš LSSR MVD 1-ojo kalėjimo į LSSR MGB vidaus kalėjimą etapuojamų kalinių sąrašas, ibid., ap. 1, b. 146, l. 44.

³⁵ LSSR MGB A skyriaus viršininko P. Grišino pažymos apie nuosprendžių įvykdymą, ibid., ap. 2, b. 22, l. 53–75.

³⁶ Pažymos LSSR MGB A skyriui apie nuosprendžių įvykdymą, ibid., l. 83–91.

³⁷ „Lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų gaujos dalyvių Žemaičio, Rimaičio ir Razgaičio teismo procesas“, *Raudonoji vėliava*, 1951, spalio 27, Nr. 162, p. 3.

³⁸ Pažymos LSSR MGB A skyriui apie nuosprendžių įvykdymą, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 22, l. 77–81.

³⁹ S. Vaitiekus, op. cit., p. 107–108.

⁴⁰ Žr. LSSR MGB A skyriaus pažymos apie nuosprendžių įvykdymą, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 21–22.

⁴¹ B. Ulevičius, „Jos mylėjo Tėvynę“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 20, Kaunas, 1997. Prieiga per internetą: <<http://www.partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-20-t-1997-m/3635-jos-mylejo-tevyne>>, [žiūrėta 2016-02-16].

⁴² Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamoji byla Nr. 2-94/56, LCVA, f. R-808, ap. 3, b. 1426, l. 302.

⁴³ LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko I. Samsonovo 1952 m. birželio mėn. [diena nežinoma] raportas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui A. Gavrilovui, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 74–76.

⁴⁴ Raportas LSSR MGB A skyriaus viršininkui P. Grišiniui, ibid., l. 65.

⁴⁵ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo Gavrilovo 1952 m. birželio 14 d. raštas SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui Savčenkai, ibid., l. 61.

⁴⁶ *Kārlis Mūsiņš*. Prieiga per internetą: <<https://nekropole.info/lv/Karlis-Musins>>, [žiūrėta 2016-02-16].

⁴⁷ Į Butyrkų kalėjimą etapuotų asmenų sąrašas, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 146, l. 128–129.

⁴⁸ Žr. ibid., f. K-1, ap. 58, b. 22843/3, 22845/3, 35765/3, 36139/3, 36627/3, 36688/3, 36908/3, 40569/3, 40581/3, 40629/3, 42003/3.

- ⁴⁹ *Studentų byla*, Vilnius, 1995, p. 111–112.
- ⁵⁰ Nuteistojo mirties bausme 1955 m. birželio 4 d. malonės prašymas, LYA, f. V-1, ap. 3, b. 73, l. 66–67.
- ⁵¹ *Ibid.*, l. 39–40.
- ⁵² Eilėraščiai nuteistojo mirties bausme asmens byloje, *ibid.*, b. 53, l. 104–109.
- ⁵³ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo A. Gavrilovo 1952 m. lapkričio 2 d. raštas LSSR MVD 22-ojo atskirojo konvojaus sargybos būrio vadui plk. Marmytakai ir LSSR MVD 1-ojo kalėjimo viršininkui kpt. Čebiševui, *ibid.*, f. K-15, ap. 1, b. 146, l. 118.
- ⁵⁴ Aktai nuteistojo mirties bausme asmens byloje, *ibid.*, f. V-1, ap. 3, b. 153, l. 51–54.
- ⁵⁵ N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 2007, p. 411.
- ⁵⁶ *Laisvės kryžkelės. Jonas Žemaitis ir jo karta*. Prieiga per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-03-16-laisves-kryzkeles-jonas-zemaitis-ir-jo-karta/3266>>, [žiūrėta 2016-02-23].
- ⁵⁷ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, LYA, f. V-1, ap. 3, b. 153, l. 54.
- ⁵⁸ Į Butyrkų kalėjimą etapuotų asmenų sąrašas, *ibid.*, f. K-15, ap. 1, b. 146, l. 128–129.
- ⁵⁹ 1952–1956 m. LSSR Aukščiausiojo Teismo nuteistų mirtininkų baudžiamosios bylos, LCVA, f. R-808, ap. 3, b. 1126, 1214, 1217, 1231, 1232, 1270, 1274, 1285, 1295, 1315, 1318, 1367.
- ⁶⁰ Žr. A. Šimėnas, *Kovoje dėl Lietuvos laisvės. Panevėžio-Algimanto-Vyčio apygardų partizanai*, Kaunas, 1998, p. 214–254; B. Juodzevičius, *Laisvės kaina*, Utena, 2003, p. 67–164; S. Abromavičius, K. Kasparas, R. Trimonienė, *Didžiosios kovos apygardos partizanai*, Kaunas, 2007, p. 527–706; *Laisvės kovų aukos Pietų Žemaitijoje*, Kaunas, 1998, p. 11–188; V. Slapšinskas, *Laisvės vytis. Lietuvos Laisvės Armijos kariai Vakarų Lietuvoje (Kęstučio apygarda)*, Kaunas, 1999, p. 64–164; A. Vilutienė, J. Sajauskas, *Ištark mano vardą. Tauro apygardos partizanų vardynas*, Vilnius, 1999, p. 17–359.
- ⁶¹ Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamoji byla Nr. 2-64/55, LCVA, f. R-808, ap. 3, b. 1233, l. 344–349.
- ⁶² Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamoji byla Nr. 2-8/55, *ibid.*, b. 1182, l. 119–124.
- ⁶³ Nurodymas etapuoti kalinį, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41833/3, l. 121.
- ⁶⁴ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 123.
- ⁶⁵ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, f. V-1, ap. 3, b. 34, l. 47.
- ⁶⁶ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, b. 20, l. 157.
- ⁶⁷ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, b. 26, l. 27.
- ⁶⁸ Aktai apie nuosprendžių įvykdymą, *ibid.*, f. V-135, ap. 9, b. 445, l. 4, 6.
- ⁶⁹ Aktai apie palaikų užkasimą, *ibid.*, l. 5, 7.
- ⁷⁰ L. e. LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininko pareigas V. Deksnio 1958 m. lapkričio 10 d. raštas LSSR vidaus reikalų ministrui A. Gailevičiui, *ibid.*, f. V-1, ap. 3, b. 29, l. 36.
- ⁷¹ Aktas apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, f. V-135, ap. 9, b. 445, l. 1–2.
- ⁷² Kaliningrado srities Vidaus reikalų valdybos viršininko Šukajevo 1961 m. lapkričio 4 d. raštas karinės dalies Nr. 7574 vadui Sadovui, *ibid.*, f. V-1, ap. 3, b. 22, l. 49.
- ⁷³ Pabaltijo karinės apygardos tribunolo nuosprendis, *ibid.*, b. 2, l. 47.
- ⁷⁴ Raudonosios vėliavos Baltijos laivyno tribunolo nuosprendis, *ibid.*, b. 15, l. 70–73.
- ⁷⁵ Pabaltijo karinės apygardos tribunolo nuosprendžiai, *ibid.*, b. 14, l. 13–15, 19–22.
- ⁷⁶ Pažymos apie nuosprendžių įvykdymą, *ibid.*, f. K-15, ap. 2, b. 24, l. 339, 395, 400.
- ⁷⁷ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 36.
- ⁷⁸ Aktai apie palaikų užkasimą, *ibid.*, f. V-135, ap. 9, b. 445, l. 27, 29.
- ⁷⁹ Aktas apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 260.
- ⁸⁰ LSSR KGB Archyvų skyriaus viršininko Mylnikovo 1969 m. liepos 9 d. raštas LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkui A. Likui ir LSSR prokurorui V. Galinaičiui, LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 456, l. 182.
- ⁸¹ Žr. Mirties bausmės įvykdymo aktai, išimti iš asmens bylų, LYA, f. V-135, ap. 9, b. 445.
- ⁸² Žr. Susirašinėjimas mirties bausmės vykdymo klausimais, LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 456.
- ⁸³ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 152.
- ⁸⁴ Pažymos apie nuosprendžių įvykdymą, *ibid.*, l. 152, 155–158.
- ⁸⁵ В. Семашко, *Некоторые подробности исполнения смертной казни в Беларуси*. Prieiga per internetą: <http://www.ciwr.org/article/2003/11/21_bdg.html>, [žiūrėta 2016-02-25].
- ⁸⁶ E. Knispelis, op. cit.
- ⁸⁷ Minsko srities vykdomojo komiteto Vidaus reikalų skyriaus viršininko Pukovo 1980 m. balandžio 5 d. raštas Lietuvos SSR Aukščiausiojo

Teismo pirmininkui Misiūnui, LCVA, f. R-808, ap. 8, b. 476, l. 2.

⁸⁸ Pažyma apie asmens mirtį įkalinimo vietoje, *ibid.*, b. 555, l. 5.

⁸⁹ Pažyma apie asmens mirtį įkalinimo vietoje, *ibid.*, b. 613, l. 7.

⁹⁰ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, b. 456, l. 170.

⁹¹ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 188.

⁹² Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 204.

⁹³ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, b. 514, l. 29.

⁹⁴ Pažyma apie nuosprendžio įvykdymą, *ibid.*, l. 71.

⁹⁵ Pažymos apie nuosprendžių įvykdymą, *ibid.*, b. 456, l. 161; b. 495, l. 2; b. 514, l. 51.

⁹⁶ Malonės prašymų svarstymo medžiaga, *ibid.*, f. R-758, ap. 5, b. 880, l. 2–36.

⁹⁷ Žr. Susirašinėjimas mirties bausmės vykdymo klausimais, *ibid.*, f. R-808, ap. 8, b. 456, 476, 495, 514, 534, 555, 581, 613, 628, 643.

Gauta 2016 05 04
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Darius Indrišionis

DEATH PENALTY IN THE LITHUANIAN SSR IN 1950–1990: LEGAL GROUNDS AND PERIODS

Summary

The article reviews execution of death row inmates from the Lithuanian SSR between 1950 and 1990. It describes the procedure, the extension of the legal framework governing the enforcement of the death penalty, and the underlying trends.

Four periods in the enforcement of the death penalty are discussed: 1) 1950–1952, when the majority of the death row inmates were shot down at the MGB internal prison in Vilnius; 2) 1952–1956, when the death row inmates were transported for execution to Butyrka prison in Moscow; 3) 1956–1969, when executions were carried out in Vilnius (criminals were shot dead in Lukiškių prison and political prisoners were shot dead in the KGB interrogation cell); 4) 1969–1990, when the death row inmates from the Lithuanian SSR profile were executed in the interrogation cell in Minsk (Byelorussian SSR).

Between 1950 and 1990, 590 people in one or other way related to the Lithuanian SSR were shot or hanged; this figure includes 116 death row inmates shot in Moscow in 1952–1956, 87 death row inmates shot in Minsk in 1967–1990, 29 death row inmates convicted by Kaliningrad and Kirov courts and executed in Vilnius, and 8 Soviet Army officers sentenced to death and shot in Vilnius.

The analysis of the personal stories of inmates and the dynamics of executions show that there was an essential breakthrough about 1956 when the number of political prisoners dropped considerably while the number of criminals started increasing rapidly. This trend allows us to explain a new role of the death penalty in the overall punishment system after 1956, specifically that it predominantly became a tool for combating crime, rather than for annihilating political opponents.

Etniniai lietuvių ir lenkų santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1960–1985 m.

Straipsnyje nagrinėjama lietuvių ir lenkų santykių raiška Rytų ir Pietryčių Lietuvoje N. Chruščiovo pradėtos politinės liberalizacijos, kuri L. Brežnevo valdymo metais perėjo į stagnaciją, laikotarpiu. Dėl specifinių sąlygų (etniškai mišrios gyventojų sudėties, geografinės padėties ir kt.) Rytų ir Pietryčių Lietuva buvo patogi vieta įgyvendinti sovietinėje nacionalinėje politikoje įsigalėjusių tautų suartėjimo koncepciją. Ji reiškėsi glaudesniais LSSR etninių grupių, atskirų sovietinių respublikų ir jų gyventojų ryšiais. Tokios politikos išraiška buvo regiono gyventojų išskyrimas iš kitų Lietuvos regionų gyventojų, uždarumas ir tapatybės pokyčiai.

ĮVADAS

Sovietinė nacionalinė politika sulaukė nemažo įvairių šalių mokslininkų dėmesio. Vieni jų daugiau gilinosi į nacionalinę politiką horizontaliuoju aspektu (visos SSRS mastu), kiti labiau pabrėžė politikos raišką atskiruose sovietiniuose teritoriniuose vienetuose¹. Turint omenyje Lietuvą, buvo tiriami centro (Maskvos) ir periferijos (Vilniaus) ryšiai, respublikos atstovų elgesio požiūryje į centrą strategijos, aukščiausiųjų sovietų valdžios struktūrų vykdoma rusinimo politika. Bet Lietuvos etninių santykių problematikai skirta mažiau dėmesio. Didesnio tyrėjų dėmesio sulaukė lietuvių ir lenkų santykių raiška Antrojo pasaulinio karo metais ir stalininiu laikotarpiu². Specialaus lietuvių

ir lenkų etninių santykių tyrimo vėlyvuosiu sovietmečiu Lietuvoje nebuvo atlikta. Paminėtina, kad buvo tiriama tik bendroji Lietuvos lenkų padėtis sovietmečiu, išsamiau atskleidžianti stalininį ir postalininį etapus³.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos etniniams demografiniams pokyčiams atskleisti buvo naudingi statistiniai rinkiniai (gyventojų surašymo duomenys)⁴. Rekonstruoti lietuvių ir lenkų santykių peripetijas padėjo periodinės spaudos publikacijos⁵. Jos išryškino nevienodą lietuvių ir lenkų požiūrį į Rytų ir Pietryčių Lietuvą ir jos problemas. Šią šaltinių grupę papildė gyventojų atsiminimai apie tarpusavio santykius, tuometinių pokyčių priežastis ir kt.⁶

Rengiant straipsnį daugiausia remtasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) medžiaga. Čia saugomi LSSR partinės valdžios dokumentai padėjo atskleisti respublikinės ir vietinės partinės valdžios struktūrų pastangas, remiantis sovietinės nacionalinės politikos tautų draugystės ir internacionalizmo šūkiomis, ugdyti sovietinės tapatybės asmenis, įšaldyti respublikoje etninę trintį. Šiuos tikslus įgyvendinti padėjo sovietinis saugumas – jį domino gyventojų nuotaikos, reakcija į įvairius šalies ir užsienio įvykius, ryšiai su Vakarais ir kt. Tokia informacija pasiekdavo partinę ir administracinę valdžią, o ši savo ruožtu imdavosi priemonių užkardyti.

Lenkiškų organizacijų (pvz., „Czerwony Sztandar“) dokumentai leido geriau suprasti lenkų atstovų reakciją į vienus ar kitus sprendimus, jų motyvaciją.

Lietuvių ir lenkų santykius Lietuvoje veikė ir išorės veiksnys – Lenkija ir jos gyventojai, jų dėmesys tautiečiams Vilniaus krašte vertė valdžios struktūras vienaip ar kitaip reaguoti. Šį tyrimo aspektą padėjo atskleisti Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir LYA dokumentai. Iš jų paaiškėjo, kad tam tikrais etapais gyventojų tarpusavio ryšiai naudoti siekiant politinių tikslų (nacionalinės politikos „laimėjimų“ propaganda, antisovietinės orientacijos žmonių nustatymas, jų veiklos neutralizavimas ir kt.). Kitais momentais juos stengtasi apriboti kaip žalingus sovietų valdžiai.

Pasirinktas tyrimo laikotarpis apima politinės liberalizacijos (Nikitos Chruščiovo valdymo metas, 1953–1964 m.) ir po jos prasidėjusios stagnacijos (Leonido Brežnevo, Jurijaus Andropovo, Konstantino Černenkos valdymo metas, 1964–1985 m.) etapus. Tyrimo pradžios tašku pasirinkti 1960 metai, kai N. Chruščiovas nacionalinėje politikoje nuo liberalesnio valdymo, suteikiančio respublikoms daugiau iniciatyvos spręsti įvairius kultūrinius ar ūkinius klausimus, perėjo prie didesnės centralizacijos. Ji pasireiškė posūkiu nuo pagrindinės tautos (lietuvių)

padėties stiprinimo į glaudesnę sovietinių respublikų bendradarbiavimą pasitelkiant „internacionalizmo“, „tautų draugystės“ principus. Brežnevinės stagnacijos metais šiais šūkiiais remtasi siekiant gyventojus sparčiau surusinti.

Straipsnio tikslas – aptariant etninę demografinę regiono charakteristiką išnagrinėti vietinių sovietų valdžios struktūrų politiką nacionaliniu klausimu Vilniaus krašte, lietuvių ir lenkų santykių raišką Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1960–1985 m., atskleisti etninių santykių pobūdį, juos lėmusius veiksnius.

RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVA: ETNINIAI DEMOGRAFINIAI RODIKLIAI

1959 m. įvykęs pirmasis pokaryje visuotinis gyventojų surašymas aiškiai parodė, kad Rytų ir Pietryčių Lietuva yra daugiatautis regionas, kuriame kiekybiškai vyrauja lenkų, lietuvių ir rusų tautybių gyventojai. Nagrinėjamo laikotarpio pradžioje susmulkintų, o vėliau sustambintų rajonų gyventojų sudėtis atsispindi 1 lentelėje.

1 lentelė. *Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninė sudėtis XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje*

Rajonas (miestas)*	Gyventojų etninis pasiskirstymas					
	lenkai	lietuviai	rusai	baltarusiai	kiti	iš viso
Eišiškių	13 835	5 808	513	197	174	20 527
Nemenčinės	37 301	3 942	4 136	863	1 047	37 289
Šalčininkų	23 615	1 798	1 633	865	244	28 155
Švenčionių	7 870	20 005	4 082	519	511	32 987
Trakų	16 927	11 666	4 139	1 629	779	35 140
Vievio	5 528	17 366	983	126	167	24 167
Vilniaus	48 710	3 855	4 887	1 488	874	59 814
Vilniaus m.	47 226	79 363	69 416	14 686	25 387	236 078
Iš viso	201 012	143 803	89 789	20 373	29 183	474 157

* Apskaičiuota pagal 1962 m. LSSR administracinį suskirstymą.

Sudaryta remiantis *1959 metų visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys*, Vilnius, 1962, p. 102–103, 106–109.

Iš 1 lentelės matyti, kad lenkų tautybės asmenų regione buvo 42 proc., lietuvių – 30 proc., rusų – 18 proc., baltarusių – 4 proc., kitų tautybių – 6 proc. Netrukus dėl administracinių teritorinių pokyčių neliko kai kurių 1 lentelėje nurodytų rajonų (buvo sujungti Eišiškių ir Šalčininkų rajonai, Nemenčinės rajonas prijungtas prie Vilniaus, o Vievio – prie Trakų). Šie pokyčiai Vilniaus ir Eišiškių rajone gerokai sustiprino lenkų, o Trakų rajone – lietuvių padėtį. Rusų ir baltarusių padėčiai administracinė pertvarka didesnio poveikio neturėjo, nors jų skaičius viename teritoriniame vienete taip pat padidėjo.

Rytų ir Pietryčių Lietuvą galima suskirstyti į etniniu požiūriu buvusius labiau vienalyčius (Vilniaus, Eišiškių) ir mišresnius (Švenčionių, Trakų) rajonus. Pirmos grupės rajonuose kiekybiškai vyravo lenkų tautybės asmenys. Šį jų vyravimą dar labiau sustiprino administracinės teritorinės reformos. XX a. septintajame dešimtmetyje Eišiškių ir Šalčininkų rajonai buvo sujungti į vieną teritorinį vienetą; lietuvių gyvenamos apylinkės iš buvusio Eišiškių rajono išbrauktos ir prijungtos prie Varėnos rajono. Vilniaus rajono lenkų gyventojų skaičių padidino Nemenčinės rajono gyventojai. Švenčionių ir Trakų rajonai etniniu požiūriu buvo mišresni, čia vienose apylinkėse vyravo lietuviai, kitose – lenkai (pvz., dauguma Trakų rajono Rūdiškių ir Trakų apylinkių gyventojų buvo

lenkai, o Semeliškių, Lieponių ir kt. apylinkių – lietuviai).

Vėlesniais metais etninė konsolidacija ar dezorganizacija pasitelkiant teritorinius pokyčius nebuvo vykdoma. Etninius demografinius pokyčius regione daugiausia lėmė migracijos procesai. Rytų ir Pietryčių Lietuva, o ypač Vilnius, buvo migrantų traukos vieta, kur noriai kūrėsi atvykėliai iš Baltarusijos ar Rusijos (pvz., 1966–1970 ir 1974–1975 m. mechaninis gyventojų prieaugis iš kitų sovietinių respublikų Vilniaus rajone buvo maždaug 2 700 asmenų⁷). Tarp atvykėlių iš kaimyninės BSSR vyravo baltarusiai ir lenkai. Pastaruosius į Lietuvą traukė ne tik geresnės socialinės sąlygos, bet ir palankesnės galimybės puoselėti etninę tapatybę: Lietuvoje veikė mokyklų lenkų kalba, ėjo lenkiška spauda, buvo plėtojama kultūrinė veikla. Todėl sąmoningesni, etniškai labiau susipratę lenkai naudojami tokia galimybe.

Kitų Lietuvos rajonų gyventojai dažniausiai kūrėsi Vilniuje. 1979 m. gyventojų surašymas liudijo, kad per dvidešimt metų regione įvyko svarbių pokyčių: kiekybiškai ėmė vyrėti lietuviai (41 proc. visų gyventojų). Nors bendras lenkų skaičius regione išaugo, procentinė išraiška sumenko. Dabar jie sudarė 29 proc. visų gyventojų. Rusų ir baltarusių pozicijos sustiprėjo, jų skaičius regione išaugo: pirmųjų padaugėjo 40 tūkst., antrųjų – 22 tūkst. Atskirų etninių grupių kiekybinė išraiška atsispindi 2 lentelėje.

2 lentelė. Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninė sudėtis 1979 m.

Rajonas (miestas)	Gyventojų pasiskirstymas tautybėmis					
	lenkai	lietuviai	rusai	baltarusiai	kiti	iš viso
Šalčininkų	35 157	3 741	2 240	1 537	520	43 195
Švenčionių	11 421	18 247	5 924	1 912	653	38 157
Trakų	21 510	39 312	7 695	2 900	1 412	72 829
Vilniaus	62 788	14 538	8 109	5 625	1 412	92 472
Vilniaus m.	85 562	225 137	105 618	30 623	28 885	475 825
Iš viso	216 438	300 975	129 586	42 597	32 882	722 478

SOVIETINĖS NACIONALINĖS POLITIKOS ATSPINDŽIAI RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE. TAUTŲ SUARTĖJIMO KONCEPCIJA

N. Chruščiovo valdymo laikotarpyje santykinai galima išskirti du etapus: liberalųjį (1953–1959 m.) ir griežtesnės centralizacijos (1960–1964 m.). Apie nacionalinės politikos įgyvendinimą Lietuvoje ir jos raišką Vilniaus krašte pirmajame etape jau rašyta⁸, todėl plačiau jo neaptarsime. Tik pažymėsime, kad iš pradžių lenkų padėtis buvo stiprinama, o vėliau pereita prie didesnio lietuvių teisių respektavimo.

XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje sovietinėje nacionalinėje politikoje buvo pasukta tautų suartėjimo koncepcijos įgyvendinimo link. Propagandiškai buvo teigiama: „Socialistinės nacijos vystosi, ne didinant nacionalinį ribotumą, egoizmą ir užsisklendimą, kaip tai būdinga kapitalizmui, bet, priešingai, toliau joms suartėjant broliškos draugystės ir savitarpio supratimo dvasia. <...> Partinės organizacijos daro viską, kad tarybinių tautų bendradarbiavimo, suartėjimo procesas vyktų ir toliau; ji [komunistų partija. – V. S.] nesiima dirbtinio jo spartinimo, kartu pasisakydama ir prieš jo stabdymą.“⁹ Tautų suartėjimo būtinybę pabrėžė ir Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komitetas. SSKP CK Politinio biuro narys Michailas Suslovas, 1973 m. apsilankęs Vilniuje, pažymėjo, kad komunistų partija vykdo ir ateityje vykdys glaudaus tautų susitelkimo politiką, įtvirtins internacionalinių visų tautybių žmonių bendrumą¹⁰. Tai turėjo padėti suformuoti sovietinės tapatybės susaistytą visuomenę, kurioje etniniai skirtumai būtų tik formalūs, socialiai mažai reikšmingi.

Suartinti tautas turėjo padėti internacionalizmo planas, kurio esmė – glaudesnis įvairių etninių grupių ir sovietinių respu-

blikų bendravimas¹¹. Šiame plane buvo numatyta intensyvinti kaimyninių respublikų ryšius, organizuoti daugiau bendrų renginių, plačiau viešinti kitų sovietinių respublikų gyvenimą ir kt. Vilniaus kraštas dėl savo išskirtinės etninės struktūros, geografinių ir istorinių veiksnių buvo labai palanki vieta internacionalizmo programai įgyvendinti. Į šio plano vykdymą buvo įtrauktos partinės ir administracinės, ūkio, švietimo ir kultūros institucijos. Antai Šalčininkų vidurinėje mokykloje buvo praktikuojami bendri lenkų, rusų ir lietuvių mokinių renginiai (pvz., 1965 m. surengti vakarai, skirti Salomėjos Nėries, Michailo Lermontovo ir Wandos Wasilewskos kūrybai¹²). Tokių pavyzdžių buvo ir kitose Vilniaus krašto mokyklose. Neutrūko ir bendrų su Baltarusijos mokyklomis, kitais kolektyvais renginių. Išlikę dokumentai liudija, kad ryšiai su BSSR iš tiesų buvo glaudūs. Vien tik 1969 m. rugpjūčio–spalio mėn. Eišiškių rajone apsilankė trys delegacijos iš Baltarusijos¹³. Jos atvyko į žemdirbių šventę ar susipažinti su kolūkių ir tarybinių ūkių darbu Lietuvoje. Panašius ryšius plėtojo Švenčionių, Trakų ir kt. rajonai. Pažymėtina, kad ilgainiui Vilniaus krašte susiformavo specifinė padėtis, kai šio krašto gyventojai, dažniau bendraudami su Baltarusijos gyventojais, mažai buvo susipažinę su Lietuvos realijomis. Tokios nuomonės laikėsi Šalčininkų rajono gyventojai lenkai¹⁴.

Tačiau reikia pasakyti, kad tokie iš viršaus primesti, priverstiniai renginiai ne visada pasiekdavo tikslą. Antai po vieno bendro Vilniaus rusų ir lietuvių mokinių renginio lietuvių mokyklos direktoriaus pavaduotojas neslėpė džiaugsmo, kad „neprašyti svečiai“, t. y. rusų mokyklos mokiniai, išvyko ir dabar bus galima linksmintis. Toks jo pasisakymas įvertintas kaip nacionalizmo proveržis ir pasmerktas.

Įgyvendinant sovietinę nacionalinę politiką svarbus vaidmuo teko kalbai. Nors

pasitelkti „tautų draugystės“, „internacionalizmo“ šūkiu suponavo tautų lygiateisiškumo mintį, bet juose slypėjo viešai nedeklaruotas principas – vyraujanti SSRS tauta buvo rusai. Atsižvelgiant į tą principą buvo savaime suprantama, kad sovietinių respublikų komunikacijos priemonė yra rusų kalba. Apie jos vyraujančią padėtį paskelbta dar 1961 m. Komunistų partijos programoje buvo aiškiai pasakyta: „Rusų kalba faktiškai tapo bendravimo ir visų SSRS tautų bendradarbiavimo kalba.“¹⁵ Siekiant gyventojų indoktrinacijos Vilniaus krašte buvo pasinaudota gyventojų daugumos gimtosios kalbos (lenkų) veiksmu. Neatsitiktinai Visuomeninės politinės literatūros (vėliau „Minties“), grožinės literatūros (vėliau „Vagos“) ir pedagoginės literatūros (vėliau „Šviesos“) leidyklose buvo įkurti literatūros lenkų kalba skyriai. Pirmasis jų 1951–1971 m. išleido apie 450, antrasis per beveik trisdešimt metų į skaitytojų rankas atidavė tik 125, trečiasis – 1 937 pavadinimų knygų¹⁶. Literatūros lenkų kalba procentinė išraiška tokia: vadovėlių – 71 proc., visuomeninės politinės literatūros – 23 proc., grožinės literatūros – 6 proc.¹⁷

Atkreiptinas dėmesys, kad sovietų valdžia Rytų ir Pietryčių Lietuvoje ėmėsi priemonių gerinti gyventojų kalbėjimo lygį. Ne kartą įvairiuose susitikimuose ar pasitarimuose buvo pažymėta, kad Vilniaus krašto gyventojų kalba maišyta. Anot įtakingo lenkų laikraščio „Czerwony Sztandar“ atstovų, sovietų valdžia padarė daug, kad supažindintų krašto gyventojus su literatūrine lenkų kalba¹⁸.

Tačiau lenkų kalba neilgai konkuravo su rusų kalba. L. Brežnevui tapus SSKP CK pirmuoju sekretoriumi, rusinimo procesas Lietuvoje įsibėgėjo. Pirmiausia buvo priimta sprendimų, kurie keitė švietimo gimtąja ir rusų kalba santykį. Buvo padidintas rusų kalbos pamokų bendrojo lavinimo mokyklose skaičius, plečiamas rusiškų grupių tinklas

aukštosiose ir specializuotose mokyklose ir kt.¹⁹ Vilniaus krašte rusų kalbos daugėjo mokslo įstaigose, rajonų spauda pradėta dubliuoti rusiškai, padidinti jos tiražai rusų kalba²⁰.

Viename iš daugiausiai lenkų gyventojų turinčių rajonų – Šalčininkų – taip pat įsigalėjo rusų kalba. Daugelyje įstaigų kasdienio bendravimo kalba tapo rusų kalba. Antai užregistruoti santuoką Šalčininkų civilinės metrikacijos skyriuje buvo įmanoma tik rusų kalba. Vienas gyventojas lietuvis, norėjęs registruoti santuoką lietuviškai ir atsisakęs tai daryti rusų kalba, buvo apkaltintas nacionalizmu ir apskustas rajono KGB skyriui²¹.

Kitas rusų kalbos plitimo Rytų ir Pietryčių Lietuvoje būdas – migracija. L. Brežnevo valdymo metais sustiprėjo migracijos srautai į Lietuvą. Industrializacijai vykdyti reikėjo nemažai darbo jėgos. Pvz., 1972 m. vien iš Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos į Lietuvą atvyko ir čia įsikūrė apie 7 200 asmenų, iš jų rusų – apie 1 900, baltarusių – apie 1 300, ukrainiečių – per 700, lenkų – apie 630, kitų tautybių – daugiau kaip 300²². Apie 1 500 atvykėlių įsikūrė Vilniuje. Panašūs srautai išliko ir vėliau. Dažnas atvykėlis bendravo rusų kalba.

Rusų kalba gerokai paveikė Vilniaus krašto gyventojų padėtį. Ypač ryškūs buvo lenkų švietimo pokyčiai. 1964–1965 m. šiame regione veikė 240 lenkiškų mokyklų (178 pradinės, 56 aštuonmetės ir 6 vidurinės), jose mokėsi apie 24 tūkst. vaikų, o devintojo dešimtmečio pradžioje jų nebuvo nė 60, mokinių skaičius sumažėjo perpus²³. Pagrindinė šių pokyčių priežastis – lenkai rinkosi mokslą rusų kalba. Kaip prisiminė ilgametis Šalčininkų rajono švietimo sistemos darbuotojas ir mokytojas Antonis Jankowskis, metais trumpesnis mokslas rusų mokykloje, galimybė mokytis įvairiose SSRS aukštosiose mokyklose siaurino lenkų mokyklų tinklą Lietuvoje²⁴. Be to, įtakos turėjo bendra rusų

ir lenkų kalbų kilmė (slavų kalbos). Daug lenkų tėvų galvojo panašiai kaip viena Švenčionių apskrities kaimo gyventoja: „Niekada neišmokau kalbėti lietuviškai, nes man to nereikėjo. Ko reikėjo darbe, viską supratau. Rusų kalbą išmokau greitai. Kai tik sovietai atėjo, mokytojas organizavo kursus. Mes su broliu paėmėme laikraštį ir ten tik vieną žodį perskaitėme: „mama“. Vėliau, kai išmokau abėcėlę, tai buvo labai puiku. Rusų kalba lengva.“²⁵ Lietuvių švietimas šiame regione panašių pokyčių nepatyrė.

Kaip sėkmingo tautų suartėjimo pavyzdys buvo nurodomas didėjantis mišrių santuokų ir jose gimusių vaikų skaičius. Nagrinėjamo laikotarpio pradžioje apie 10 proc. vaikų buvo gimę mišriose šeimose, o 1973 m. tokių buvo apie 15 proc.²⁶ Daug mišrių šeimų gyveno Vilniuje. Štai 1960 m. čia gimė 5 288 vaikai, iš jų 31 proc. – mišriose šeimose. Pagal etninę kilmę 40 proc. lenkų, 31 proc. rusų, 61 proc. baltarusių, 65 proc. ukrainiečių, 14 proc. lietuvių vaikų tėvų tautybės skyrėsi²⁷. 1973 m. mišrių šeimų vaikų jau buvo apie 39 proc., iš jų 46 proc. lenkų, 56 proc. rusų, 73 proc. baltarusių, 93 proc. ukrainiečių, 18,5 proc. lietuvių buvo gimę mišriose šeimose²⁸. Kaime mišrių šeimų buvo mažiau. Pažymėtina, kad sudaryti etniškai vienalytes santuokas labiausiai buvo linkusios lietuvės ir lenkės. Antai XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje 92,5 proc. lietuvių ir 55,5 proc. lenkių tuokėsi su savo tautybės vyrais²⁹. Dažniausiai mišrias santuokas sudarydavo baltarusės ir ukrainietės (atitinkamai 80,4 ir 83,5 proc.). Tokios šeimos buvo gera erdvė plisti rusų kalbai.

Vietinė Rytų ir Pietryčių Lietuvos valdžia kaip internacionalizmo laimėjimą nurodavo partinių struktūrų sudėtį. Ypač buvo pabrėžiama įvairių pasitarimų, konferencijų, plenumų dalyvių etninė kilmė. Pvz., buvo džiaugiamasi, kad Vilniaus rajono 1980 m. XIX partinėje konferencijoje dalyvavo 140

lenkų, 127 lietuviai, 94 rusai, 36 baltarusiai, 12 ukrainiečių ir 7 kitų tautybių asmenys³⁰.

Tačiau tarp gana aukštas pareigas einančių partijos narių lenkų netrūko tokių, kurie, pasinaudodami sovietine nacionaline politika, bandė stiprinti lenkų pozicijas. 1972 m. pasirodžius Vinco Uždavinio brošiūrai apie Pirčiupių kaimo tragediją, lenkiško laikraščio redaktorius Leonidas Romanovičius apkaltino autorių neteisingai nušvietus Lenkijos nacionalinę politiką Vilniaus krašte tarpukario metais, taip pat tvirtino, kad, paminint lenkų ryšius su naciais okupacijos metais, buvo įžeisti lenkų tautiniai jausmai. Jo nuomone, tai pakenks ideologiniam darbui tarp lenkų tautybės gyventojų³¹. Tačiau leidinio recenzentas atmetė kaltinimus autoriui ir pabrėžė, kad Vilniaus krašte, be lietuvių nacionalizmo, egzistavo ir lenkų. LKP CK gavo ir daugiau nacionalistinio pobūdžio laiškus, kuriuose, apeliuojant į sovietų nacionalinę politiką, buvo tvirtinama, esą ginami lenkų reikalai, pasisakoma prieš lietuvių kalbą apskritai³².

LIETUVIŲ IR LENKŲ SANTYKIŲ RAIŠKA

N. Chruščiovo vykdyta politinė liberalizacija atnešė pokyčių į Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyvenimą. Iš pradžių LSSR partinė administracinė valdžia rėmė suaktyvėjusias regiono gyventojų lenkų pastangas, stiprino lenkiškų mokyklų, kultūros įstaigų padėtį, skyrė lenkus į vadovaujamas pareigas. Bet XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje respublikos valdžios taktika pasikeitė ir buvo labiau atsižvelgiama į gyventojų lietuvių poreikius. Buvo pakoreguotas švietimo įstaigų tinklas, į vadovaujamus postus skiriama daugiau lietuvių ir kt. Bet netrukus Maskva tokią praktiką sustabdė. Mat XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo nacionalinės

politikos pokyčiai ir daugiau dėmesio imta skirti tautų suartėjimui.

Suprantama, kad bet kokia etninė įtampa ar viešai deklaruojamas nepasitenkinimas nesiderino su nacionalinėje politikoje propaguojamu „tautų draugystės“ šūkiu ir trukdė jam. Todėl etninį nepasitenkinimą buvo pasistengta užslopinti ir įšaldyti. Antai 1967 m. grupė lietuvių inteligentų „Kultūros barų“ žurnalo redakcijoje svarstė Vilniaus krašto problemas³³. Jų diskusija viešumoje pasirodė 1967 m. lapkričio mėnesio numeryje. Kaip viena šio krašto atsilikimo priežasčių nurodytas istorinis paveldas (XX a. pirmosios pusės Lenkijos Respublikos politika šiame krašte), taip pat paminėtos problemos, kylančios dėl lietuvių kalbos nemokėjimo³⁴. Vilniaus lenkų visuomenė tai pavadino „išpuoliu prieš lenkų mokyklas ir lenkiškumą“ ir su skundu kreipėsi į LKP CK³⁵. Šis žingsnis turėjo padarinių – diskusijai Vilniaus krašto klausimu buvo neleista išsiplėtoti, LKP CK tokias pastangas užgniauzė. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas Pranas Mišutis pasmerkė kai kuriuos lietuvių inteligentų pasisakymus kaip nacionalistinius ir pareiškė, kad toliau svarstyti šį klausimą spaudoje netikslinga³⁶. Tačiau toks svarbių klausimų ignoravimas turėjo ilgalaikių padarinių – Vilniaus krašto problemos buvo atidėtos ateičiai, lietuvių visuomenėje padėjo formuotis stereotipui, kad sovietų valdžia proteguoja Vilniaus krašto lenkus ir toliau šį kraštą lenkina.

Nors viešai buvo deklaruojami visų tautų bendrumo ir draugystės šūkiu, vis dėlto etninio nepasitenkinimo apraiškų pasitaikė, daugiausia buitiniame lygmenyje (skirtingų tautybių jaunuolių muštynės)³⁷. Tuometę padėtį vaizdžiai iliustruoja vieno lenkų tautybės asmens liudijimas: „Rusai ir lenkai nesimušė, o su lietuviais – taip.“³⁸ Etninės įtampos atvejų kasdieniame gyvenime buvo ir daugiau. Įtampos tarp lietuvių ir lenkų

skatinimu buvo kaltinami kai kurie dėstytojai. Vietinių sovietinio saugumo struktūrų darbuotojai taip pat fiksavo nacionalistines gyventojų nuotaikas. Antai vieni Švenčionių rajono gyventojai užkliuvo dėl to, kad teigiamai vertino Lenkijos praeitį, kiti buvo kaltinami mėginimais įžeibti etninę lietuvių ar lenkų nesantaiką. Didesnio sovietinio saugumo dėmesio dėl galimo nacionalizmo ir antisovietinės veiklos sulaukė kelios Vilniaus mokyklos, tarp kurių buvo lenkų ir rusų vidurinė mokykla.

Galima pritarti istoriko Sauliaus Grybkausko nuomonei, kad daugiatautė aplinka ir neišspręsti socialiniai klausimai buvo palanki dirva etninei įtampai kilti³⁹. Pvz., Naujojoje Vilnioje veikusios „Žalgirio“ staklių gamyklos darbuotojai baltarusis ir žydus atsідūrė milicijoje po konflikto, kai po bendro jų-dviejų susijėjimo restorane pirmasis antrąjį apšaukė įžeidžiamą prasmę turinčiu žodžiu „жид“⁴⁰. Įmonės vadovybei teko gesinti šį ir panašius konfliktus skiriant partines nuobaudas. Tokių atvejų buvo ir daugiau.

Kai kada sovietinis saugumas specialiai kurstė etninę įtampą, siekdamas vieną ar kitą asmenį sukompromituoti. Antai sovietų valdžios represuotas kunigas Kazimieras Pukėnas buvo paskirtas į Trakų rajono Rūdiškių parapiją. Čia jį priešišškai sutiko parapijiečiai lenkai, nes sovietiniam saugumui dirbantys asmenys specialiai paskleidė gandus apie antilenkišką kunigo nusistatymą⁴¹.

LENKIJOS LIAUDIES RESPUBLIKOS IR JOS GYVENTOJŲ ĮTAKA VILNIAUS KRAŠTO LIETUVIŲ IR LENKŲ SANTYKIAMS

N. Chruščiovo pradėta politinės liberalizacijos politika reiškėsi ir tiesioginių ryšių tarp Lietuvos SSR ir Lenkijos mezgimu. Priminsime, kad iki 1955 m. kaimyninės respublikos

bendravo tik per SSRS užsienio reikalų ministeriją. Maskvai sankcionavus tiesioginius Vilniaus ir Varšuvos ryšius, įvyko savotiškas LSSR ir Lenkijos Liaudies Respublikos santykių sprongimas. Šie ryšiai apėmė tiek pačių aukščiausių partinių struktūrų (LKP CK ir Lenkijos jungtinės darbininkų partijos Centro komiteto pirmieji sekretoriai) ir atskirų rajonų, tiek pavienių organizacijų ir asmenų bendravimą. Tikriausiai nesuklysim teigdami, kad tokia galimybe labiausiai džiaugėsi Vilniaus krašto gyventojai lenkai. Priminsime, kad 1944–1947 ir 1955–1959 m. apie 230 tūkst. Vilniaus miesto ir aplinkinių apskričių (vėliau rajonų) lenkų išsikėlė į Lenkiją⁴². Ši pokario migracija lėmė, kad daug Vilniaus krašto lenkų šeimų buvo išblaškytos: dalis jų narių išvyko į Lenkiją, kita dalis liko Lietuvoje, treči nariai buvo represuoti ir atsidūrė SSRS gilumoje. Todėl natūralu, kad giminaičiai ar pažįstami abipus sienos norėjo aplankyti vieni kitus. Ilgai drausti ryšiai pasireiškė savotišku sprongimu. Į Lietuvą, o konkrečiau, į Vilnių ir Vilniaus kraštą, iš pradžių atvykdavo keletas, o vėliau – keliolika tūkstančių Lenkijos gyventojų. Antai 1957 m. Lietuvoje lankėsi apie 6 tūkst. kaimyninės šalies piliečių, o 1980 m. – per 76 tūkst.⁴³ Panašiai didėjo LSSR gyventojų prašymų vykti į socialistines šalis, iš esmės į Lenkiją, skaičius (1973 m. – 12,5 tūkst., 1976 m. – 48,3 tūkst.)⁴⁴.

LSSR valdžiai tokie ryšiai kėlė ir rūpesčių. Mat kai kurie LLR piliečiai Vilniuje skleidė nacionalistines idėjas, aiškino, esą Vilnius turįs priklausyti Lenkijai⁴⁵. Jų dėmesio sulaukdavo ir sovietinė nacionalinė politika. Atvykėlius domino lietuvių ir lenkų santykiai Lietuvoje, lenkų galimybė puoselėti tapatybę, požiūris į lenkų tautybės asmens išrinkimą popiežiumi ir kt.⁴⁶ Tokie asmenys patekdavo į sovietinio saugumo akiratį. Jo darbuotojams taip pat užkliuvo

į Lietuvą iš Lenkijos siunčiamos knygos ir spauda. 1967 m. LSSR KGB vadovybė perspėjo LKP CK dėl patenkančios iš LLR mokslinės literatūros ir periodinės spaudos idėjinio žalingumo⁴⁷, nes istorinė praeitis ir kultūra joje nušviečiama ne iš sovietinės istoriografijos pozicijų.

Bandydama užkirsti kelią nacionalistinėms nuotaikoms iš Lenkijos, LSSR valdžia ėmėsi demonstruoti Lenkijos turistams sovietinės nacionalinės politikos „privalumus“, rengė jų susitikimus su tautiečiais Vilniuje ir aplinkinėse vietovėse. Pvz., 1974 m. Vilniuje buvo surengtas čia besilankančių Lenkijos leidyklų atstovų susitikimas su lenkų laikraščio „Czerwony Sztandar“ redakcijos darbuotojais, kitais atvejais būdavo susitinkama su lenkiškų mokyklų mokytojais ir mokiniais. Ir vėliau lenkams netrūko ne tik partinių administracinių, bet ir sovietinio saugumo struktūrų dėmesio⁴⁸.

Tačiau, baiminantis XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje Lenkijoje prasisiveržusio „Solidarumo“, kurio atstovai reikalavo demokratinių reformų ir reiškė antisovietines nuotaikas, įtakos Lietuvoje, ryšiai su Lenkija buvo smarkiai suvaržyti. Lenkiškųjų Lietuvos rajonų gyventojai sulaukė daugiau vietinių saugumo padalinių darbuotojų dėmesio. Vykdydami LSSR KGB 1980 m. rugpjūčio mėn. nurodymą, jie turėjo užkirsti kelią neigiamai informacijai apie įvykius Lenkijoje plisti⁴⁹. Dėl to saugumui padaugėjo darbo, nes teko sekti atvykėlius iš Lenkijos, kurie veikė vietos gyventojus antisovietinėmis ir apie „Solidarumą“ teigiamai atsiliepiančiomis kalbomis⁵⁰. Kai kurie jų Lenkijos darbininkų pavyzdžiu pradėjo streikuoti, kiti vietos sovietiniams pareigūnams grasino fiziniu susidorojimu⁵¹. Laisvesni abiejų respublikų gyventojų ryšiai atnaujinti tik nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje.

IŠVADOS

Rytų ir Pietryčių Lietuva dėl išskirtinės etninės struktūros (daugiatautiškumo), geografinių ir istorinių veiksnių buvo labai palanki vieta sovietinei nacionalinei politikai įgyvendinti. Remiantis „tautų draugystės“, „internacionalizmo“ šūkiomis nagrinėjamo laikotarpio pradžioje sovietinėje nacionalinėje politikoje pradėta realizuoti tautų suartėjimo koncepcija. Ji reiškėsi glaudesniais įvairių etninių grupių, sovietinių respublikų ir jų gyventojų ryšiais. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo intensyvinami ryšiai ne su kitais respublikos regionais, o su kaimyninėmis respublikomis, pirmiausia Baltarusija. Tai lėmė specifinės padėties susiformavimą Vilniaus krašte. Dalis šio krašto gyventojų dažniau tapatinosi su Baltarusijos gyventojais, menkai nusimanė apie kitų Lietuvos regionų gyvenimą. Tai vedė prie lietuvių ir lenkų bendruomenių skirties, pastarosios uždaramo. Tuometę padėtį taikliai apibūdino dvigubos tapatybės (lietuvių ir lenkų, o gal lenkų ir lietuvių) asmuo: „Šiaip Vilniaus lenkų bendruomenė yra gana hermetiškai užsidariusi savyje, ir nenuostabu, kad lietuviai nedaug žino apie jos gyvenimą bei nuotaikas. Ruošiami įvairūs uždari pobūviai (kaip Naujųjų metų sutikimas ir pan.), kurių metu skamba patriotinės dainos. Lietuviai paprastai nekviečiami į tokius pobūvius ir nieko apie juos nežino.“⁵²

Sovietų valdžia kontroliavo etninius lietuvių ir lenkų santykius, galima etninė

įtampa iš karto buvo slopinama, į viešumą ji beveik neprasiverždavo. Etniniai lietuvių ir lenkų nesutarimai (dėl skirtingo istorinės praeities vertinimo ir kt.) buvo išaldyti kelis dešimtmečius ir į viešumą prasiveržė tik sovietmečio pabaigoje. Regiono gyventojų lenkų padėtį stiprino Lenkijos valdančiųjų sluoksnių ir visuomenės dėmesys bei parama jiems. Tačiau buvo galimi tik sovietinės valdžios sankcionuoti ryšiai. Iš Lenkijos ateinančios nacionalistinės idėjos iš karto buvo užgniauziamos.

Sovietų valdžia, siekdama gyventojus sparčiau indoktrinuoti, Rytų ir Pietryčių Lietuvoje pasitelkė lenkų kalbos veiksnį. Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojams lenkams buvo sudarytos sąlygos gimtąja kalba plėtoti švietimą ir kultūrą, tiesa, kontroliuojamą ir sovietizuotą. Tačiau sovietų valdžios parama lenkams puoselėti savo etninę tapatybę lietuvių visuomenės akyse suformavo stereotipą, kad lenkai šiame krašte proteguojami, vykdomas Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkinimas.

XX a. aštuntajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje įsivyravus pastangoms konsoliduoti visuomenę rusų kalbos ir kultūros pagrindu, Lietuvoje sustiprėjo asimiliacinės pastangos (rusinimas). Šis procesas labai paveikė Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų padėtį (lenkiškos mokyklos virto rusiškomis, daugėjo mišrių šeimų, jose vis dažniau buvo kalbama rusiškai ir pan.). Tai atvedė prie dalies lenkų asimiliacijos.

Nuorodos

¹ A. J. Katsenelinboigen, *The Soviet Union: 1917–1991*, New Brunswick, 2009; R. Suny, „State, Civil Society, and Ethnic Cultural Consolidation in the USSR-roots of the National Question“, *From Union to Commonwealth*, Cambridge, 2001; R. Szporluk, „The National Question“, *After the Soviet Union: From Empire to Nation*, New York, 1992, s. 84–112; R. S. Clem, „The Ethnic Factor in Contemporary

Soviet Society“, *Understanding Soviet Society*, Boston, 1988, p. 3–29; R. L. Rockett, *Ethnic Nationalities in the Soviet Union*, New York, 1981; М. Польшов, *Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940–первая половина 1980-х гг.*, Санкт-Петербург, 2010; А. Шубин, *От „застоя“ к реформам. СССР в 1917–1985 гг.*, Москва, 2001; *Национальная политика России:*

история и современность, Москва, 1997; *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius, 2013; V. Ivanauskas, „Rusų kalbos vaidmuo stiprinant sovietinį tapatumą ir nacionalinę politiką sovietinėje sistemoje 8–9 dešimtmetyje“, *Lietuvos istorijos metraštis 2007–2*, Vilnius, 2008, p. 103–121; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992.

² R. Zizas, „Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais“, *Epochas jungiantis nacionalizmas*, p. 57–129; A. Bubnys, „Niemecka polityka okupacyjna i stosunki etniczne w Wilnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)“, *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939/41–1944/45*, Białystok, 2011, s. 123–147; A. Bubnys, „Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej“, *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn, 1999, s. 118–134; I. Mikłaszewicz, „Geneza mitu o polonizacji Wileńszczyzny w okresie sowieckim“, *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, t. 12, 2013, s. 15–23; V. Stravinskienė, „Lietuvių ir lenkų santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje: 1944 m. antra pusė–1953 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis 2007–2*, Vilnius, 2008, p. 85–102.

³ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001.

⁴ *1959 metų visasąjunginio gyventojų surašymo duomenimis*, Vilnius, 1962; *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1979 года*, т. 1, Вильнюс, 1980.

⁵ L. Gogelis, „Lenkomanas išpažintis“, *Draugas*, 2011, spalio 18 [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.draugas.org/10-18-11gogelis.lenkai.html>>, [žiūrėta 2015-07-10]; L. Gogelis, „Vilniaus lenkai šiandien“, *Akiračiai*, 1985, Nr. 8, p. 10; „Vilnija. Kultūrinio gyvenimo problemos“, *Kultūros barai*, 1967, Nr. 11, p. 11–16; „O dalszy rozwój kultury w strefie wileńskiej“, *Czerwony Sztandar*, 20 marca 1965, s. 3.

⁶ A. E. Jankowski, „Pokolenie upartych“, *Wileńskie korzenie*, Olsztyn, 2012, s. 136–155; Leoncijos Andrukianec prisiminimai [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.polacynawschodzie.pl/index.php?page=tematy&id=41&lang=pl>>, [žr. 2015-09-24]; Władysława Gruzdzio liudijimas [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.polacynawschodzie.pl/index.php?page=tematy&id=41&lang=pl>>, [žr. 2015-09-24].

⁷ Vilniaus rajono valstybinės statistikos inspektoriatas raštelis apie mechaninį judėjimą rajone 1966–1970 m., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 11993, l. nenumeruotas; Gyventojų judėjimo Vilniaus rajone 1974–1975 m. rezultatai, *ibid.*, b. 15438, l. 76–77; b. 16241, l. 87–89.

⁸ V. Stravinskienė, „Tarpetniniai lenkų ir lietuvių santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1953–1959 m.“, *Istorija*, 2010, Nr. 1, p. 42–51.

⁹ *Lenininės nacionalinės politikos keliu*, Vilnius, 1970, p. 12.

¹⁰ LKP CK ir LSSR MT 1973 m. lapkričio 28 d. iškilmingo posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 248, b. 30, l. 14.

¹¹ A. Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1, p. 22.

¹² Šalčininkų vidurinės mokyklos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis pranešimas apie darbą 1965 m., LYA, f. 9247, ap. 1, b. 2, l. 219.

¹³ LKP Eišiškių komiteto sekretoriaus S. Lyčkovskio 1969 m. lapkričio 26 d. sąrašas LKP CK, *ibid.*, f. 3693, ap. 33, b. 14, l. 45.

¹⁴ Šalčininkų vidurinės mokyklos pirminės partinės organizacijos 1968 m. gegužės 5 d. susirinkimo protokolas, *ibid.*, f. 9247, ap. 1, b. 3, l. 170.

¹⁵ М. Ким, *Советский народ – новая историческая общность*, Москва, 1972, с. 235.

¹⁶ „Šviesos“ leidyklos Vadovėlių lenkų kalba skyriaus vedėjo E. Rymarčyko 1980 m. kovo 12 d. pranešimas konferencijoje „35-eri SSRS ir LLR bendradarbiavimo metai“, LYA, f. 17629, ap. 1, b. 765, l. 23, 32, 40.

¹⁷ *Ibid.*, l. 40.

¹⁸ Laikraščio „Czerwony Sztandar“ pirminės partinės organizacijos 1964 m. gegužės 11 d. susirinkimo protokolas, *ibid.*, f. 4629, ap. 3, b. 8, l. 41.

¹⁹ V. Ivanauskas, *op. cit.*, p. 111; 1985 m. LSSR aukštosiose ir specialiosiose vidurinėse mokslo įstaigose veikė apie 190 grupių rusų arba lenkų dėstomąja kalba (pastarųjų skaičius nesiekė 10). Žr. Aukštųjų ir specialiųjų vidurinių mokyklų, kuriose mokomasi rusų (lenkų) k., sąrašai, LYA, f. 1771, ap. 268, b. 236, l. 50–59; LKP CK Mokslo ir mokyimo įstaigų skyriaus vedėjo pavaduotojo S. Imbraso 1985 m. birželio 21 d. raštas LKP CK, *ibid.*, l. 60.

²⁰ J. Szostakowski, „Powstanie i ewolucja prasy polskojęzycznej na Wileńszczyźnie po drugiej wojnie światowej“, *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, t. 13, 2013, s. 10–11. Pažymėtina, kad autorius neteisisu teigdamas, kad LSSR

valdžios sprendimu Trakų rajono laikraštis nebuvo leidžiamas rusų kalba (s. 10). Archyviniai duomenys rodo, kad laikraštis „Spartuolis“ buvo leidžiamas trimis kalbomis. Žr. Trakų rajono 1968 m. vasario 3 d. IX partinės konferencijos protokolas, LYA, f. 5104, ap. 40, b. 17, l. 97.

²¹ Šalčininkų civilinės metrikacijos skyriaus vedėjos L. Lobanovos 1983 m. liepos 29 d. pareiškimas rajono KGB skyriaus viršininkui; R. K. 1983 m. spalio 18 d. paaiškinimas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3161, l. 4, 8.

²² Gyventojų judėjimas Lietuvos SSR 1972 m., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 13680, l. 15–16.

²³ 1962 m. birželio mėn. informacija apie LSSR ir LLR kultūrinius ryšius, LYA, f. 17895, ap. 2, b. 331, l. 22; A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 155.

²⁴ A. Jankowski, *op. cit.*, s. 149.

²⁵ Leoncijos Andrukianec prisiminimai, [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.polacynawschodzie.pl/index.php?page=tematy&id=41&lang=pl>>, [žr. 2015-09-24].

²⁶ Duomenys apie 1962 ir 1973 m. gimusius ir mirusius LSSR asmenis pagal tautybes, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 6082, l. 39 a. p.; b. 14614, l. 42.

²⁷ Duomenys apie 1960 m. Vilniuje gimusius ir mirusius asmenis pagal tautybę, *ibid.*, b. 5306a, l. 93 a. p.

²⁸ Duomenys apie 1973 m. Vilniuje gimusius ir mirusius asmenis pagal tautybę, *ibid.*, b. 14614, l. 86–86 a. p.

²⁹ LSSR CSV viršininko B. Dubasovo 1970 m. rugpjūčio 6 d. tarnybiniam naudojimui skirtas raštelis, *ibid.*, b. 11120, l. 178.

³⁰ Vilniaus rajono XIX partinės konferencijos 1980 m. gruodžio 17 d. protokolas, LYA, f. 3636, ap. 50, b. 2, l. 120.

³¹ V. Uždavinių brošiūros „Pirčiupių kaimo tragedija“ recenzija, *ibid.*, f. 1771, ap. 231, b. 1, l. 79–80.

³² Iš A. Barkausko laiško, *ibid.*, ap. 247, b. 160, l. 23.

³³ P. Mišučio 1978 m. vasario 6 d. informacija dėl medžiagos, paskelbtos „Kultūros baruose“, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 309, l. 18–19. Pažymėtina, kad 1965 m. taip pat vyko diskusija Vilniaus krašto kultūros klausimu. Jos metu išsakytos nuomonės buvo paskelbtos „Czerwony Sztandar“ laikraštyje, bet platesnio atgarsio nesulaukė. „O dalszy rozwój kultury w strefe wileńskiej“, *Czerwony Sztandar*, 20 marca 1965, s. 3.

³⁴ „Vilnija. Kultūrinio gyvenimo problemos“, *Kultūros barai*, 1967, Nr. 11, p. 11–16.

³⁵ L. Gogelis, „Lenkomanos išpažintis“, *Draugas*, 2011, spalio 18 d.

³⁶ P. Mišučio 1978 m. vasario 6 d. informacija dėl medžiagos, paskelbtos „Kultūros baruose“, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 309, l. 18–19.

³⁷ Vilniaus rajono KGB skyriaus viršininko S. Šimkaus 1985 m. gruodžio 19 d. ataskaita apie agentūrinę-operatyvinę darbą, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4497, l. 38.

³⁸ Władysława Gruzdzio liudijimas, [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.polacynawschodzie.pl/index.php?page=tematy&id=41&lang=pl>>, [žr. 2015-09-24]. Nors reikėtų pažymėti, kad archyviniai šaltiniai fiksuoja pavienius lenkų ir rusų muštynių atvejus, žr. „Žalgirio“ gamyklos pirminės partinės organizacijos 1962 m. vasario 7 d. uždaro partinio susirinkimo protokolas Nr. 2, LYA, f. 1126, ap. 2, b. 10, l. 64.

³⁹ S. Grybkas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius, 2011, p. 361.

⁴⁰ „Žalgirio“ gamyklos pirminės partinės organizacijos 1961 m. kovo 22 d. uždaro partinio susirinkimo protokolas Nr. 7, LYA, f. 1126, ap. 2, b. 9, l. 29.

⁴¹ KGB Trakų rajono skyriaus agentūrinio operatyvinio darbo 1960 m. ataskaita, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 274, l. 154.

⁴² V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011, p. 175, 267.

⁴³ *Ibid.*, p. 279; LSSR URM Politinės informacijos ir protokolo skyriaus pažyma apie LSSR tarptautinius ryšius 1980 m., LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 10938, l. 7.

⁴⁴ LKP CK biuro 1977 m. rugpjūčio 15 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 254, b. 92, l. 35.

⁴⁵ LSSR „Inturisto“ skyriaus informacinio propagandinio darbo su užsienio turistais 1974 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 250, b. 277, l. 22.

⁴⁶ LSSR užsienio reikalų ministro V. Zenkevičiaus 1983 m. sausio 20 d. raštas Lietuvos draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijos pirmininkui R. Petrauskui, *ibid.*, f. 17629, ap. 1, b. 907, l. 17–18.

⁴⁷ LSSR KGB pirmininko pareigas einančio J. Petkevičiaus 1967 m. lapkričio 15 d. pranešimo LKP CK kopija, *ibid.*, f. 41, ap. 1, b. 655, l. 62–65.

⁴⁸ LSSR užsienio reikalų ministro V. Zenkevičiaus 1983 m. sausio 20 d. raštas Lietuvos draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijos pirmininkui R. Petrauskui, *ibid.*, f. 17629, ap. 1,

b. 907, l. 16–20; LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio Tamulevičiaus 1976 m. kovo 31 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 461, l. 108–109.

⁴⁹ LSSR KGB Šalčininkų rajono skyriaus viršininko pplk. E. Grigorjevo 1980 m. rugpjūčio 20 d. specialusis pranešimas LSSR KGB, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3174, l. 128–129; Einančiojo LSSR KGB Švenčionių rajono skyriaus viršininko pareigas 1980 m. rugpjūčio 29 d. specialusis pranešimas, *ibid.*, b. 3536, l. 22–24.

⁵⁰ LSSR KGB Šalčininkų rajono skyriaus viršininko pplk. E. Grigorjevo agentūrinio operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1981, 1982 m. ataskaita, *ibid.*, b. 3174, l. 183, 156, [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.kgbveikla.lt/lt/salcininkai>>; LSSR KGB Vilniaus m. skyriaus viršininko plk. V. Neverausko 1983 m. rugsėjo 13 d. pažyma, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 12, l. 52; LSSR KGB Trakų rajono poskyrio viršininko plk. J. Radionovo agentūrinio operatyvinio darbo 1981 m. ataskaita, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3866, l. 74.

⁵¹ LSSR KGB Trakų rajono viršininko plk. J. Radionovo agentūrinio operatyvinio darbo 1981 m. ataskaita, *ibid.*, l. 77.

⁵² L. Gogelis, „Vilniaus lenkai šiandien“, *Akiraičiai*, 1985, Nr. 8, p. 10.

Gauta 2016 04 11
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Vitalija Stravinskienė

ETHNIC RELATIONS BETWEEN LITHUANIANS AND POLES IN THE EASTERN AND SOUTH-EASTERN PART OF LITHUANIA 1960–1985

Summary

The article explores the manifestation of the Soviet national policy in the eastern and south-eastern part of Lithuania during the Khrushchev Thaw period and the Brezhnev Era of stagnation by focusing on the ethnic relations between Lithuanian and Poles who, in terms of numbers, dominated in the region.

The situation in the eastern and south-eastern part of Lithuania (multi-ethnic population, geographical location, historical heritage, etc.) was very favourable for the implementation of the Soviet national policy. Based on the slogans of “friendship between nations” and “internationalism”, the concept of the convergence of the nations was realised. It manifested in closer relations between various ethnic groups, soviet republics and their population. As far as eastern and south-eastern part of Lithuania was concerned, relationships were promoted with neighbouring republics, firstly with Belarus, rather than with other regions of the Republic of Lithuania. Such policy led to the formation of a specific situation in Vilnius region. A certain part of the inhabitants of the region more often identified themselves with the Belarusian population and had a poor understanding of the life of other regions in Lithuania. This determined segregation between the Lithuanian and Polish communities, and alienation of the Poles.

The Soviet authorities controlled ethnic relations between Lithuanians and Poles; any potential ethnic tension was immediately repressed and hardly ever surfaced. Ethnic disagreements between Lithuanians and Poles (due to dif-

ferent interpretation of historical past, etc.) were frozen for several decades and broke out only at time of the decline of the Soviet period. The position of the Polish population in the region was fuelled by attention and support from the Polish authorities and society. However, only relationships sanctioned by the Soviet authorities were allowed. Therefore any nationalist ideas from Poland were immediately stifled.

Seeking faster indoctrination of the population, the Soviet authorities used the Polish language factor in the eastern and south-eastern part of Lithuania. The Polish population in this region was provided an opportunity to develop education and culture in their mother tongue, yet this was controlled and Sovietised. The support for nurturing the Polish ethnic identity by the Soviets formed a stereotype among Lithuanians that Poles were protected and the eastern and south-eastern part of Lithuania was deliberately Polishised.

In the 1970s, when attempts to consolidate the society in the USSR were made on the basis of the Russian language and culture, assimilation efforts (Russification) strengthened in Lithuania. This process particularly affected the position of the Poles in the eastern and south-eastern part of Lithuania (Polish schools became Russian schools, the number of mixed marriages increased, the Russian language was increasingly used for communication, etc.). Such policies led to the assimilation of certain part of the Polish population in the region.

Mantas Šikšnianas

Tarp masės ir individo. Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1945 m.

Remiantis šaltinių ir istoriografijos duomenimis straipsnyje atskleidžiama Vilniaus ypatingojo būrio istorija. Daugiausia susitelkiama į formavimosi eigą, motyvaciją ir narių kasdienybę.

ĮVADAS

Nacisinė Vokietija pasižymėjo išplėtotą represinių struktūrų sistema. Panašūs reicho priešų naikavimo principai buvo taikomi ir okupuotiems kraštams. Suformuoti mobilieji daliniai tapdavo bene pagrindiniu įrankiu įgyvendinant „galutinį sprendimą“. Vienos tokių buvo dar prieš karą su Sovietų Sąjunga suformuotos vadinamosios *Einsatzgruppen*, kurios užsiėmė nuosekliu žmonių, daugiausia žydų tautybės, naikinimu¹. Panašiai buvo ir naciams užėmus Lietuvą, kur dažnai sėkmingas okupantų bendradarbiavimas su vietos administracija leido pasiekti didžiausią, palyginti su kitomis šalimis, sunaikintų žydų procentą². Šiame mechanizme bene pagrindinė vieta tenka įvairioms karinėms formuotėms, tokioms kaip Tilžės operatyvinis būrys, įvairūs policijos batalionai arba „skrajojantis“ Joachimo Hamanno būrys, siejamas su dauguma Lietuvoje įvykdytų „akcijų“³. Be jau minėtų, Lietuvoje veikė ir dar vienas, vadinamasis ypatingasis, bū-

rys, pradėtas formuoti pirmosiomis karo dienomis iš vietos gyventojų ir galiausiai tapęs atsakingas už daugelio Vilniaus krašto gyventojų žūtį.

Šio būrio istorija ir yra pagrindinis straipsnio tyrimo objektas. Jame 1) nagrinėjama ypatingojo būrio formavimosi eiga, kartu bandant nustatyti pagrindinius stojimo į jį motyvus; 2) siekiama atskleisti ypatingojo būrio narių kasdienybės modelį; 3) aptariama, kaip į būrio narius žiūrėjo juos supantys žmonės; 4) apžvelgiamas ypatingojo būrio ir jo narių likimas artėjant frontui ir pasibaigus karui.

Pirmiausia verta aptarti ankstesnius panašios tematikos darbus. Iš užsienio autorių vienas žinomiausių yra Christopherio Browningo tyrimas apie Lenkijoje veikusį 101-ąjį vokiečių rezervinės policijos batalioną. Naudingi ten pateikti jo narių motyvacijos ir pirmųjų šaudymų aprašymai⁴. Taip pat minėtina Izraelio profesoriaus Yitzhako Arado knyga apie Vilniaus getą, kurioje rašoma apie, tikėtina, pirmąjį vokiečių pareigūną, vadovavusį ypatingajam būriui⁵. Lenkų publicistės Helenos Pasierbskos leidinyje „Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna“ yra naudingos informacijos apie ypatingojo būrio nario Jano Borkovskio veiklą po karo⁶.

Iš lietuvių istorikų vienas pirmųjų ypatingojo būrio istoriją savo straipsnyje nagrinėjo

ir esminius jo istorijos bruožus atskleidė Arūnas Bubnys. Šiame straipsnyje remiamasi jo pateiktais būrio struktūros ir jo narių likimų po karo aprašymais⁷. Svarbus ir Alfredo Rukšėno tyrimas „Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija“, kuriame rašoma ir apie kai kuriuos ypatingojo būrio narius, pavyzdžiui, Juozą Šidlauską⁸.

Straipsnyje remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo šaltinių duomenimis. Tai teisminės Konstantino Čičelio, Stasio Livčino, brolių Antano ir Justo Martišių ir Vinco Sausaičio bylos⁹. Ypač svarbi pastarojo byla – ją galima laikyti savotišku daugelio būrio narių apklausos protokolų rinkiniu. Svarbios ir literinės bylos – jose užfiksuota unikalių faktų, kuriuos papasakojo liudytojai arba būrio nariai¹⁰. Daugiausia panaudoti apklausos protokolai, iš kurių vertingiausi – būrio narių, teistų Lenkijoje, nes tie dokumentai, priešingai nei sovietiniai, pasižymi detaliu gausa. Jų svarba ypač akcentuotina aptariant ypatingojo būrio narių kasdienybę. Beje, šis kasdienybės aspektas nacių okupacijos metu gali atrodyti nenatūraliai arba net kaip nelabai tirtinas, nes ši tematika paprastai suvokiama kaip senosios istorijos tyrimų objektas. Tačiau gana gausi šaltinių bazė leidžia atskleisti ypatingojo būrio istoriją remiantis mikroistorijos tyrimo principais¹¹.

YPATINGOJO BŪRIO SU(SI)FORMAVIMAS

Maždaug tuo pat metu, kai Vilnių užėmė vokiečių kariniai daliniai, prasidėjo ir ypatingojo būrio istorija. Pirmąja būsimų jo narių susibūrimo vieta tapo Klaipėdos gatvės pastatas, kuriame iki karo veikė rezervinė policija¹². Ten susirinko gana negausi grupelė – apie 30 vyrų¹³, kurių veikla iš pradžių apsiribojo budėjimu prie įvairių saugotinių

objektų¹⁴. Ši formuotė iš pradžių dar nebuvo oficialiai vadinama ypatinguoju būriu, nes turėjo pagalbinės policijos statusą. Netrukus ji persikėlė į dabartinį Vidaus reikalų ministerijos pastatą netoli Katedros aikštės¹⁵. Kadangi būsimų užduočių pobūdis reikalavo kitaip save įvardyti, būrys buvo pavadintas ypatinguoju¹⁶. Už šį gana spontaniškai besiklostantį būrio formavimosi procesą iš pradžių buvo atsakingi jaun. ltn. Petras Jakubka, Mečys Butkus¹⁷ ir J. Šidlauskas¹⁸. Besiformuojantis būrys pradėjo ir pirmąsias savo „akcijas“. Beje, naikavimo procesui veikiausiai tik pradėjus įsibėgėti, vienas iš narių kolegoms pareiškė, kad „ypatingajam būriui tenka didelė, garbinga misija padėti vokiečių tautai išvalyti pasaulį nuo <...> žydų.“¹⁹

Pagrindinės buvo šios trys būrio veiklos kryptys: 1) kratos ir suėmimai, sulaikytų asmenų pristatymas į Lukiškių kalėjimą, 2) aukų gabenimas į Panerius ir 3) egzekucijų vykdymas²⁰. Funkcijų pasidalijimas būryje buvo labiau formalus, nei reikė realią konkrečioms asmenims priskirtiną veiklos apibrėžtį. Įsikūręs Vilniaus g. 12, ypatingasis būrys tapo daugmaž vientisu junginiu²¹, o ne atskirų grupių deriniu. Į pastatą prie Katedros aikštės būdavo susirenkama tik rytais, o Vilniaus gatvėje neturintiems kur apsistoti atsirado galimybė ir apsigyventi²². Po kurio laiko įvyko ir vidinės ypatingojo būrio struktūros pokyčių – P. Jakubką pakeitė J. Šidlauskas²³. Vieni tvirtino šį asmenį atvažiavus kartu su vokiečiais, kiti manė, kad vokiečiai jį nuleido parašutu²⁴. Anot būrio nario V. Sausaičio, J. Šidlausko visi „<...> labai bijojo, nes jis visus klausimus sprendavo grasindamas pistoletu“²⁵.

Besiformuojančio būrio sudėtis nuolat kito. Kaip vėliau užsiminė buvęs ypatingojo būrio narys Stasys Zalepūga, vieni ateidavo, kiti išeidavo²⁶. Šį ypatumą iliustruoja ir gana trumpas 1-osios amatų mokyklos auklėtinių pasirodymas būryje, matyt, daliai jų

susidomėjus galimybe per vasaros atostogas greitai pagerinti savo finansinę padėtį. Vienas tokių buvo Vladas Paulaitis, kuriam anksčiau nelabai sekėsi uždarbiauti maisto prekių parduotuvėje²⁷. Draugui užsiminus apie gerą vietą, kur galima neblogai užsidirbti, jis nuėjo į minėtąjį Vilniaus gatvės pastatą ketindamas įsidarbinti. Užpildęs reikiamus dokumentus, V. Paulaitis gavo pažymėjimą, kad yra ypatingojo būrio narys. Tuo pat metu ten jis atpažino kelis savo mokyklos draugus, kurie apie galimybę įsidarbinti veikiausiai sužinojo anksčiau už jį²⁸.

Po kiek laiko kai kuriems mokiniams ėmusis naujosios veiklos, draugai pastebėjo gana keistą jų elgesį: jie kažkur išeidavo ir grįždavo vėlai vakare, kartais neblaivūs. Be to, pareidami netrukus pradėjo parsinešinėti drabužių, laikrodžių ar pinigų. Galima numanyti, kad aplinkiniams toks elgesys kėlė nemažai klausimų, nes apie savo veiklą jie niekam nesipasakojo. Kartą vienas iš jų, J. Krasauskas, išgėręs prisitarė, kad dirba ypatingajame būryje, bet tuoj pat buvo sudraustas nelepėti²⁹. Vis dėlto netrukus mokiniams paaiškėjo, kaip jie „uždarbiauja“ iš tikrųjų. V. Stavaras buvęs paklaustas, kaip jis galės šaudyti į žmones. Jis atsakęs, kad „<...> iš pradžių buvo sunku, bet paskui, kada pripratau šaudyti į žmones, tapo tas pats kaip į medžius.“³⁰ Tačiau amatų mokyklos mokiniai ginklus turėjo gana trumpai, nes netrukus vasara baigėsi ir dauguma jų, palikę ypatingąjį būrį, grįžo į mokyklos suolą³¹.

Prasidėjęs ruduo ženklino naują Vilniaus žydų gyvenimo tarpsnį. Įkūrus getą, naikavimo mechanizmas buvo geriau suderintas, pamažu ir pats ypatingasis būrys įgavo daugiau formalių bruožų. Pavyzdžiui, iš pradžių įstojus į jį pasižadėjimo rašyti nereikėjo, o vėliau į būrį ateinantys nauji nariai turėjo pildyti nustatytus dokumentus³².

Šį procesą galima pailiustruoti J. Borkovskio stojimo į būrį pavyzdžiu. Prieš

tapdamas būrio nariu, jis su žmona gyveno dviejų kambarių bute kartu su žmonos tėvais. Tai rodytų, kad jo materialinė padėtis tuo metu buvo ne iš geriausių. Neturintis darbo J. Borkovskis apie tai pasipasakojo žmonos tėvų pažįstamui Jonui Dolgovui, ir šis sutiko pagelbėti. Susitarę abu iš ryto atėjo į Vilniaus gatvėje įsikūrusią ypatingojo būrio būstinę. Pats J. Borkovskis nelabai numanė, kur eina, o J. Dolgovas, paklaustas, koks tai bus darbas, atsakė, kad viską paaiškins vietoje. Pirmame būstinės aukšte J. Borkovskis pamatė keletą paprastai apsirengusių vyrų. Ten J. Dolgovas, kaip tikėtina, su vienu iš ypatingojo būrio narių, Aleksu Barausku, tarėsi dėl būsimo kolegės J. Borkovskio tarnybos ir netrukus pranešė, kad šis yra priimtas ir turės saugoti valstybinės svarbos objektus³³.

Vėliau pats A. Barauskas užpildė J. Borkovskio anketą ir šis tą pačią dieną gavo pažymėjimą, kad yra ypatingojo būrio narys ir turi teisę vaikščioti su ginklu. Tačiau tuo jo įforminimas nesibaigė. Maždaug po dviejų savaitių J. Borkovskis turėjo pasirašyti, kad sutinka neskleisti informacijos apie būrio veiklą. Tada jam buvo išduotas pasą primenantis dokumentas. Jo viršelyje buvo Vyčio ženklas, kartotekoje užregistruotas tarnybinis numeris ir įrašas „Ypatingasis būrys“. Vidinėje dokumento dalyje buvo pagrindiniai asmens duomenys (vardas, pavardė, gimimo vieta), nuotrauka, įrašas „Ypatingasis būrys“ ir vado parašas. Šis pažymėjimas netrukus buvo pakeistas vokišku – su nacių ereliu, laikančiu naguose svastiką. „Ypatingojo būrio“ pavadinimas tame dokumente įgavo *Sonderkommando* formą. Dokumento turinys mažai kuo tesiskyrė, tik atsirado tekstas, suteikiantis teisę visą parą vaikščioti po miestą³⁴. J. Borkovskis užsimena, kad naujieji pažymėjimai buvo išduoti 1941 m. rudenį, bet neatmestina, kad tai įvyko 1942 m.

1941 m. rudenį toliau keitėsi būrio vadovaujantys pareigūnai. Nebeliko J. Šidlausko,

kurio daugelis bijojo. Tikėtina, kad jį iš ypatingojo būrio atleido, nes esama nepatvirtintų užuominų, kad jis vokiečių buvęs suimtas už žmogžudystę. Be to, esama informacijos, kad jam pakrikę nervai³⁵. Po J. Šidlausko būriui ėmėsi vadovauti Balys Norvaiša³⁶. Jo būrio vyrai taip nesibijojo³⁷. Tikėtina, kad iš pradžių nesibaimino ir Martino Weisso – netgi juokdavosi, kad jiems įsakinėja eilinis³⁸. Netrukus M. Weissas tapo puskarininkiu, vėliau – viršila³⁹. Greičiausiai po kurio laiko įsitvirtino ir jo autoritetas. M. Weissas nebuvo pirmasis nacių pareigūnas, vadovavęs ypatingajam būriui. Tikėtina, kad iš pradžių jam vadovavo Franzas Schauschützas. Jis pakoregavo naikinimo eigą – uždraudė šaudyti iš kulkosvaidžių, nes likdavo nemažai sužeistųjų, ir liepė naudoti karabinius. Tai įgalino per trumpesnę laiką sušaudyti daugiau žmonių, tai yra maždaug šimtą per valandą⁴⁰.

Būryje galima išvelgti tam tikrą narių pasiskirstymą pareigomis. Pavyzdžiui, ūkvedžiu dirbo S. Zalepūga. Jis būrio nariams išdavinėjo degtinę ir muilą, kurį laiką buvo raštininkas, mokėdavo atlyginimus, išduodavo iš sandėlio virtuvei maisto produktus⁴¹, mat būrys turėjo valgyklą, kurioje triskart per dieną jo nariai gaudavo valgyti. Valgykla buvo prie pat būstinės – kitoje gatvės pusėje priešais Vilniaus g. 12 pastatą (persikėlus į Gedimino g. 36, kartu persikėlė ir valgykla⁴²). Ten iš pradžių dirbo kelios merginos, viena jų – kulinarė Marcijona Bžozovskytė. Į šį darbą ji atėjo pasiūlyta draugų ir susidūrė su nemažu krūviu, nes būryje buvo nemažai vyrų. Maždaug po mėnesio ji perėjo dirbti raštininke. Naujojoje darbo vietoje vadas B. Norvaiša jai duodavo žydų pavardžių sąrašus, o ji turėdavo žydų asmens duomenis (pavarde, vardą, tėvavardį, gimimo vietą ir metus) užrašyti ant atskirų kortelių. Išrašiusi kokią šimtą kortelių, M. Bžozovskytė ir šį darbą metė⁴³.

Maždaug tuo metu, kai B. Norvaiša pakeitė J. Šidlauską, būrio narių sumažėjo iki

40–50 asmenų⁴⁴. Vienas esminių ypatingojo būrio bruožų, praplėtusių jo gretas, buvo tas, kad gana nemažai vyrų į jį ateidavo per pažinčių tinklą. Kartais tam pakakdavo atsitiktinės situacijos. Antai Pranas Šmaukšta kartą sutiko J. Šidlauską, kurį pažinojo nuo 1930 m., ir šis paklausė, ką P. Šmaukšta veikia. Sužinojęs, kad šis dirba Antakalnyje skalbykloje, pasiūlė ateiti į būrį⁴⁵. Būryje P. Šmaukšta sutiko dar vieną pažįstamą, minėtąjį B. Norvaišą, kuris kartu su juo mokėsi mokykloje, tik žemesnėje klasėje. S. Zalepūgą ir Joną Tumą P. Šmaukšta taip pat pažinojo iš anksčiau⁴⁶. Šie asmenys buvo pažįstami dar iš prieškario laikų, nes kartu tarnavo 1-ajame Ukmergės pėstininkų pulke. Iš tarnybos kariuomenėje vienas kitą pažinojo Zigmąs Sinkevičius, Antanas Granickas, S. Livčinas, kiti būrio nariai⁴⁷. Pažįstami buvo ir keletas Vilniaus centrinio pašto darbuotojų. Esama užuominų, kad kai kurie jų netgi bandė derinti darbą pašte ir tarnybą ypatingajame būryje⁴⁸. Vėliau, veikiausiai pamačius, kad naujasis „darbas“ garantuoja daug gausesnes pajamas, nuspręsta rinktis ypatingąjį būrį, todėl galiausiai Dionizas Golcas, Stasys Čeponis ir Vladas Dervojedaitis išėjo iš darbo Vilniaus centriniame pašte⁴⁹.

Tarp būrio narių pasitaikė ir giminių. Antai Justas Martišius, susirūpinęs, kad bedarbis brolis Antanas nebūtų išvežtas į Vokietiją, pasiūlė jam stoti į ypatingąjį būrį ir paaiškino jo paskirtį. Iš pradžių A. Martišius baiminosi, kad reikės šaudyti žmones, bet brolis nuramino, kad tai daro tik savanoriai, ir nusivedė jį į būstinę⁵⁰. Povilas Untulis įsidarbino tėvo pastangomis. Šis apie 15 metų vaikas greičiausiai išvengė šaudymo į žmones, nes jo darbas buvo sujungti telefono abonentus⁵¹.

Šį atsitiktinių situacijų procesą, kurio metu ateidavo vis naujų narių, galima laikyti vienu iš stojimo į būrį motyvacijos

komponentų. Jį galima apibūdinti kaip motyvuojančių ryšių įtaką. Perėjus prie asmeninio apsisprendimo momento, viskas būdavo gana paprasta, kaip ir padedant įstoti kitiems. Pavyzdžiui, K. Čičelis ir jo draugas Vladas Kliukas, vieni iš pirmųjų į būrį atėjusių vyrų, paprasčiausiai išgirdo iš studentų, kad organizuojamo pagalbinės policijos būrio nariai yra nemokamai maitinami⁵². Greičiausiai tai ir patraukė jų dėmesį. K. Čičelis, apibendrinamas, kas jį privertė dirbti naciams, sakė: „<...> vienintelė priežastis to, kad ašėjau į tarnybą gestapui, buvo ta, kad aš tuo metu materialiai gyvenau prastai – pusiau badaudamas, todėl gelbėdamas savo gyvybę nusprendžiau stoti į tarnybą vokiečiams į gestapą, nes ten gyvenimo sąlygos buvo daug geresnės“⁵³; „<...> aš žinojau, kad išduodu tėvynę, bet paskaičiavau, kad jei eisiu tarnauti vokiečiams, tai gyvensiu laisvai ir materialiai gerai.“⁵⁴

Paklaustas, kas atvedė į nusikalstamą kelią, J. Martišius po karo ne kartą užsiminė: „<...> kokių nors antisovietinių nusistatymų nebuvo, ir kada stojau tarnybon į sonderkomandą, tai man nebuvo žinoma, kokias funkcijas ji vykdo, o tiesiog norėjau apsirūpinti darbu“⁵⁵; „Dėl materialinių sunkumų man reikėjo kur nors dirbti, kad pramaitinčiau save ir žmoną.“⁵⁶ Panašiai savo motyvus apibūdino Viktoras Galvanauskas: „Į policiją aš stojau tik dėl to, jog tuo metu buvo sunku rasti darbą.“⁵⁷ Po pirmųjų šaudymų pasijutęs labai prastai, jis norėjo išeiti iš būrio, bet B. Norvaiša pasakė, kad apie tai negali būti nė kalbos⁵⁸.

Dar viena stojimo į ypatingą būrį priežasčių – baimė atsidurti fronte. Pavyzdžiui, Vladas Butkūnas, jau žinodamas, kas tai yra, bijojo žūti. Pasiprašęs nesiūsti į frontą, priėmė pasiūlymą dirbti gestapui. Tokį pat sprendimą priėmė ir pora jo kolegų iš 2-ojo geležinkelių apsaugos būrio, bet galiausiai, padauginę svaigalų, jie laiku nesusitvarkė

dokumentų ir atsidūrė fronte. B. Norvaiša priimdamas V. Butkūną pasakė: „Turėsi šaudyti žydus.“ Iš pradžių V. Butkūnas bandė atsisakyti, bet, B. Norvaišos perkalbėtas, likosi būryje⁵⁹.

Šios ypatingojo būrio narių motyvaciją nusakančios priežastys yra tik keli fragmen-tai iš apsisprendimą ateiti į būrį lėmusių veiksnių ir vidinių motyvų. Tikėtina, kad tarp įvairių galimų įtakų bene daugiausia lėmė materialinis aspektas. Čia galima pasiremti 101-ojo rezervinės policijos bataliono, kuris naikinimo procesą Lenkijoje pradėjo maždaug metais vėliau už Vilniaus ypatingą būrį, narių gyvenimo pavyzdžiu. Tarp jų buvo asmenų, kurie atsisakė dalyvauti šaudymuose ir šį pasirinkimą grindė tuo, kad karjera jiems nėra labai svarbi, nes jau yra susikūrę materialinį gyvenimo pagrindą. Aišku, galima abejoti, ar turtas buvo vienintelė priežastis, lėmusi rezervinės policijos narių apsisprendimą, bet šio aspekto svarbą patvirtina vien pats jo paminėjimas⁶⁰.

Galčiausiai reikia aptarti, ką jautė būrio nariai jau laikydami rankose ginklą, nukreiptą į aukas. Šį momentą apibūdinančių duomenų išlikę vos keletas fragmentų. V. Sausaitis užsiminė: „<...> aš nesivadovavau jokiais motyvais ir neturėjau jokių priežasčių jų neapkęsti. Aš juos šaudžiau vykdydamas ypatingojo būrio vadų įsakymus, nes bijojau, kad už atsisakymą gali mane patį sušaudyti.“⁶¹ Nuo tokios asmeninės pozicijos galima pereiti prie bendresnių frazių: anot S. Livčino, apie „<...> tikslus ir motyvus žydų visuomenės išnaikinimo mums nieko nekalbėjo ir, už ką šaudė žydų gyventojus, aš nežinau, bet laikau, kad visuotinis ir visų vietovių žydų gyventojų išnaikinimas įėjo į fašistinių vokiečių okupantų planus“⁶². Kiek šiais žodžiais galima tikėti, sunku pasakyti, mat S. Livčinas minimas tarp itin aktyvių ypatingojo būrio narių, kurie „<...> labai aktyviai šaudė, jautė lyg kokią ir malonumą

ir stengėsi gauti degtinės, nes po šaudymo būrio nariai plėšė sušaudytųjų turtą, jį pardavinėdavo ir paskiau girtuokliaudavo⁶³.

Taip diena po dienos įvairių motyvų vedamiems asmenims stojant į būrį ar ateinant vietoj pasitraukusiųjų iš jo, keičiantis vidinei būrio sandarai ir vadovaujantiems pareigūnams, vyko gana chaotiškas ypatingojo būrio susidarymo procesas. Ilgainiui ypatingasis būrys tapo išoriškai panašus į represinę funkciją atliekančią vokišką struktūrą. Jo nariai dažniausiai buvo apsirengę paprastais civiliniais drabužiais arba Lietuvos kariuomenės uniformomis. Bet kai 1942 m. būrio būstinė buvo perkelta į Gedimino g. 36, jiems buvo išduotos nacistinės Vokietijos uniformos.

Kai ltn. B. Norvaiša ir Balys Lukošius 1943 m. perėjo tarnauti į lietuvių savisaugos batalioną, būrio vadu tapo viršila J. Tumas⁶⁴. Esama užuominų, kad jis labai didžiavosi ypatingojo būrio vado pareigomis⁶⁵. 1943 m. Fiedleris pakeitė M. Weissą, kuris perėjo vadovauti Rusų g. 2 veikusiai savotiškai darbo stovyklai, tiksliau, vokiečių saugumo policijos ūkiui. Ten veikė įvairios dirbtuvės, buvo auginamos daržovės, dirbo įvairūs specialistai. Dalis ypatingojo būrio narių čia dirbo sargybiniais. Jų vyresnysis buvo V. Dervojedaitis⁶⁶. Beje, vadinamosios bazės, kurioje buvo vykdomos naikinimo „akcijos“, tema ir čia neišnyko, pavyzdžiui, kartą V. Galvanauskas su A. Granicku eidami sargybą kalbėjo, kad šaudymai Paneriuose yra kažkas nenatūralaus ir nenormalaus, svarstė, „prie ko tai prives“⁶⁷.

Tai vieni paskutinių, ryškiausiai matomų ypatingojo būrio formavimosi pokyčių. Paprasti ypatingojo būrio vyrai galiausiai tapo visaverčiais naujosios „profesijos“ atstovais. Bet galima numanyti, jog prieiti prie to, kad diena po dienos aidintys šūviai taptų rutina, o žmogaus mirtis – eiliniu įvykiu, reikėjo laiko.

TARNYBOS KASDIENYBĖ

Siekiant atkurti kasdienę ypatingojo būrio narių gyvenimą, pirmiausia reikia pradėti nuo jų gyvenamosios aplinkos, kurią keletas iš jų, pasinaudodami nacių okupacijos atmosfera, susikūrė patys. Atsidūrę, pavyzdžiui, J. Basanavičiaus g. 15 namo kieme ankstų rudens rytą, apie penktą valandą, būtume išgirdę triukšmą ir beldimą į duris tų butų, kuriuose gyveno žydai, ir šauksmus išeiti lauk. Tai padaryti turėjo apie 10 šio namo žydų tautybės gyventojų, tarp jų ir pats jo savininkas Gelibteris. Šiam įsakymui jie veikiausiai turėjo paklusti 1941 m. rugsėjo 6 d., kai Vilniuje pradėtas kurti getas⁶⁸.

Aplinkiniams išvarytų kaimynų daugiau neteko sutikti. Vietoj jų atsikraustė kiti, tokie kaip ypatingojo būrio narys V. Butkūnas ir jo bendrai, kurie dalyvavo iškraustant žydus iš jų būstų. Gyventi šalia šių naujųjų kaimynų nebuvo ramu. Antai viena iš senųjų gyventojų Juzefa Kolendo, kartą netoliese išgirdusi šūvį, nubėgo pažiūrėti, kas atsitiko, ir pamatė nušautą savo katę. Ji paklausė V. Butkūno, kodėl taip padaręs, o šis atsakė, kad panašiai ir su ja pačia pasielgs. Išsigandusi J. Kolendo nuskubėjo į savo butą, užsirakino ir palindo po lova, o V. Butkūnas, kažką šūkaudamas, kurį laiką dar bandė išlaužti jos duris. Beje, šaudydavo jis ne tik į kates, bet ir į išrikuiotus kieme butelius. Moteriai iš kitos kaimynės pavyko sužinoti, kad V. Butkūnas taip praktikuojasi šaudyti į žmones⁶⁹.

Matyt, V. Butkūnas buvo jau ne kartą lankęsis Paneriuose, bet kai kuriems kitiems ypatingojo būrio nariams pirmąją darbo dieną panašių pratybų, tikėtina, dar neprireikdavo, nes tarp jų buvo ir nelabai žinančių, kas tie Paneriai. Štai minėtasis J. Borkovskis kartu su jam pagelbėjusiu įstoti į ypatingąjį būrį J. Dolgovu netrukus turėjo vykti į vadinamąją bazę. Prie vartų jiedu pakeitė kitus porą sargybinių ir nuėjo link

netoliese buvusių barakų. Ten J. Borkovskis, kaip galima manyti, nieko vertinga, ką reikėtų saugoti, nepastebėjo – aplinkui mėtėsi tik įvairios statybinės medžiagos. Galbūt vienas iš labiausiai jo dėmesį atkreipusių dalykų buvo barakuose stovinčios dėžės su šoviniai. J. Dolgovo paklauses, kam čia tiek šovinių, J. Borkovskis išgirdęs, kad juos paliko sovietų kariuomenė⁷⁰.

Toks paaiškinimas jam veikiausiai pasirodė įtikinamas, todėl abu su draugu toliau ėjo sargybą atsisėdę ant suoliuko priešais baraką ir gerdami degtinę. Staiga, jau spėjus išgerti apie pusę litro, vartų pusėje pasigirdo minios triukšmas. Naujasis būrio narys J. Dolgovo vėl paklausė, ir jam buvo paaiškinta, kad tai vedami sušaudyti žydai. Šie žodžiai pasitvirtino, nes, kolonai pro barakus nuėjus duobių link, netrukus pasigirdo šūviai ir šauksmai, kurių J. Borkovskis negalėjo net klausyti, o J. Dolgovas, uždėjęs jam ant peties ranką, pasakė: „Priprasi.“

Egzekucija truko apie porą valandų, ir tik kai aukas atvedę vyrai pasitraukė, abu nuėjo prie duobių pasižvalgyti, nes šaudymo eigos nematė. Atsistojęs ant duobės krašto, J. Borkovskis pamatė vieną ant kitos gulinčias aukas ir šalia duobės besimėtančius daiktus (drabužius, lagaminus). Kaip tvirtino jis pats, nieko nepaėmė, abu grįžo į baraką. Po kurio laiko J. Dolgovas išėjo ir po pusvalandžio grįžo su pora litrų degtinės ir užkanda. Taip jie toliau ėjo sargybą iki ryto. Paneriuose jie dar liko su atvažiauvusiais kitais ypatingojo būrio nariais rūšiuoti aukų daiktų. J. Dolgovas perspėjo kolegą nieko nepasisavinti, nes už tai gali būti nubaustas. J. Borkovskis tvirtino tą dieną nieko neradęs, kad ir atidžiai ieškojęs, tik matęs, kaip kiti aptinka aukišnių daiktų ar pinigų. Visa tai reikėjo dėti į lagaminą, kuris vėliau buvo paimtas, kaip ir geriausi drabužiai, tik likę prastesni buvo sudeginti. Paskui kartu su kitais būrio nariais J. Borkovskis autobusu grįžo į būrio būstinę

Vilniaus gatvėje ir, sunešęs atvežtus daiktus į rūsį, galiausiai nuėjo namo pietauti⁷¹. Toks buvo jo pirmasis apsilankymas Paneriuose. Viską dar tik stebint iš šalies, galbūt buvo nelabai numanoma, kokia pagrindinė ypatingojo būrio paskirtis. Laikui bėgant būrio nariai gaudavo naują užduotį – ginklą, iki tol naudotą sargybai, nukreipti į aukas.

Kartą Juozas Mekišius apie 8 val. ryto atėjo į tarnybos vietą Vilniaus gatvėje. Po maždaug valandos ypatingojo būrio nariai gavo įsakymą su ginklais ir šoviniai eiti prie kalėjimo. Paėmęs pirmą po ranka pasitaikiusį šautuvą bei iš dėžės prisikrovęs kišenės šovinių, jis nuėjo drauge su kitais⁷². Maždaug po 15 min. kalėjimo aikštelėje J. Mekišius pastebėjo apie 180 sėdinčių ant žemės žmonių. Iš pradžių jis nelabai numanė, kas su jais bus, bet užsiminė: „Aš jaučiau, jog jie bus sušaudyti, tuo labiau kad šalia stovėjo dengti sunkvežimiai.“⁷³ Galima manyti, jog tai buvo pirmoji jo matyta „akcija“, bet tokie pareigūnai kaip J. Šidlauskas, tikėtina, ten buvo lankęsi ne kartą. Kartais J. Šidlauskas dar kameroje arba kieme nušaudavo keletą aukų; jei suimtieji žiūrėdavo pro langus, paleisdavo šūvių ir į juos⁷⁴.

Taigi aukos, arba, anot ypatingojo būrio narių, nuteistieji⁷⁵, kartais būdavo išvedamos į kalėjimo aikštelę jau iš anksto, tad netrukus jas buvo galima laipinti į minėtus dengtus sunkvežimius. Taip pat įlipdavo 5–6 būrio nariai. Du iš jų stovėdavo iš kraštų, o kiti gale. Galiausiai sunkvežimių kolonos su pasmerktaisiais, kurie dažnai manydavo, kad yra vežami į darbus, pajudėdavo Panerių link⁷⁶.

Panašiai manė ir tie, kurie į Panerius iš Vilniaus geto arba kalėjimo buvo varomi pėsti, dėl to dažnai pasiimdavo su savimi daiktus. Pirmiausia visus kieme išrikiuodavo eilėmis, tada atsidarydavo kalėjimo vartai ir pasmerktųjų kolona pradėdavo kelionę į Panerius. Už vartų kartais juos pasitikdavo 1-ojo policijos bataliono policininkai,

kuriems priklausė saugoti gatvę priešais kalėjimo vartus ir padėti varyti žmones į Panerius⁷⁷. Po kelių dešimtmečių apklausias ypatingojo būrio narys P. Černiauskas prisiminė: „Iš kalėjimo pėsčius varėme Sierakausko gatve į kalną, pro alaus gamyklą, o paskiau į Basanavičiaus gatvę.“⁷⁸ Vienas iš šios gatvės gyventojų sakė tokios kolonos pirmoje eilėje pastebėjęs savo gimnazijos draugę. Jis tvirtino, kad pasmerktieji ėjo ramūs, atrodė, kad jie nežino, kur vedami⁷⁹.

Paskui kolona judėdavo plentu ir keliu, vedančiu į Gardiną, o perėjus geležinkelio pervažą jau visai arti būdavo kelionės tikslas – vadinamosios bazės teritorija su dar pirmuoju sovietmečiu iškastomis duobėmis ir kanalais. Taigi „[k]ai pirmoji eisenos eilė priartėjo prie pervažos, buvo lygiai 8.52 val., o kai praėjo paskutinė eilė, buvo 9.17 val.! Voros ėjo gana lėtai, veiduose matėsi siaubingas nuovargis <...>. Pasmerktosios pradėjo jaudintis. Viena jų kreipėsi į stovintį šalia būdelės Vysockį: „Kokia čia vietovė?“ Anas, nepaisydamas, kad už kalbėjimąsi su pasmerktaisiais grėsė mirtis, <...> susijaudinusi balsu atsakė skiemenuodamas: Paneriai. Eilėse pasigirdo verksmas. Žydės ėmė trauktis atatupstos.“⁸⁰ Šių žodžių autorius užsimena, kad, prieš pasirodant šiai kolonai, šūviai Paneriuose tądien aidėjo ir anksčiau, nes aukos sunkvežimiais buvo atvežtos iš Lukiškių kalėjimo⁸¹. Taigi pasitaikydavo, kad tą pačią dieną vadinamąją bazę pasiekdavo tiek pėsčiomis, tiek atgabentos transportu aukos. Kelyje žmonės dažnai eidavo nesipriešindami, o prie vartų kartais kildavo sumaištis. Aišku, visos jų pastangos būdavo veltui, nes atsidūrus spygliuota viela aptvertoje, ypatingojo būrio vyrų saugomoje teritorijoje galimybės išgyventi beveik nebelikdavo.

Vėliau aukas reikėdavo sutelkti vienoje vietoje, kad būtų lengviau suvaldyti minią. Tam kartais būdavo pasirenkama viena iš duobių. Ten buvo atimami visi vertingesni

daiktai, be to, kartais aukos būdavo surašomos. M. Butkus užsimena sėdėjęs prie stalo, pastatyto prie duobės, ir sudarinėjęs iš duobės vedamų šaudyti aukų sąrašą⁸² – užrašydavęs pavardę, vardą ir gimimo metus⁸³. Ko gero, tokie sąrašai buvo tik pavieniai – pasmerktųjų vardai buvo nereikalingi. Paskui „<...> jiems užrišdavo akis rankšluosčiais, marškiniais ar kitais drabužiais. Vienam iš pasmerktųjų duodavo į rankas lazda, o kiti turėdavo įsikibti vienas į kitą ir eiti iš paskos.“⁸⁴ Greičiausiai šitaip buvo daroma irgi tik naikinimo akcijų pradžioje. Vėliau viskas supaprastėjo. Kai vertingesni daiktai jau būdavo atimti, „juos nuveddavo toliau, liepdavo nusiauti avalynę ir nusiimti viršutinius drabužius <...>, vesdavo į šaudymo duobę arba statydavo ant duobės krašto“⁸⁵.

Atvestus pasmerktuosius išrikiuodavo į vieną eilę, dažniausiai veidais į priekį. Už jų būdavo „ugnies linija“, t. y. šaudytojai. Daugeliui ypatingojo būrio narių šaudyti buvo ne naujiena, bet kai kurie ten pakliūdavo pirmą kartą. Taip galiausiai ir J. Borkovskis, kažkada tik girdėjęs šūvius ir matęs pro šalį vedamas aukas, J. Šidlausko palieptas, atsidūrė tarp šaudytojų. Vykdydamas įsakymą, jis atsistojo tarp kitų, pirmas ar antras iš kairės. Neilgai trukus tą saulėtą ir šiltą dieną⁸⁶ užsitašęs karabiną prieš save jis pamatė vidutinio amžiaus vyrą ir nusitaikė. Tuo metu tarp šaudytojų turėjo tvyroti visiška tyla, kad jie galėtų išsirinkti, kas į ką šaus⁸⁷. Netrukus pasigirdavo komanda: „Nusitaikyt, dėmesio, šaut!“⁸⁸ Ir štai J. Borkovskis šovė. Pajuto stiprų smūgį į petį ir pamatė, kad priekyje stovėjęs vyras parkrito kartu su kitais. Toliau, kaip prisiminė, jis perbalo ir daugiau šaudyti nebegalėjo. Priėjęs prie J. Šidlausko pasakė, kad jo silpni nervai. Jam buvę pasakyta, kad tai jo neatleidžia nuo priklausymo ypatingajam būriui. Tąkart J. Borkovskį pakeitė kitas būrio narys. J. Borkovskis prisiminė, kad po jo pirmojo šūvio prie J. Šidlausko priėję

pora būrio vyrų kažką kalbėdami rodė jo link, kai kurie iš jo juokėsi, o Jonas Jakštas mėgino palaikyti kolegą, kad tas nesijaudintų ir nesukeltų J. Šidlausko pykčio⁸⁹.

Pirmasis šūvis, manytina, buvo bene sunkiausiai peržengiama riba, kurią įveikus ne tik žūdavo priešais stovinti auka, bet ir kažkas įvykdavo šūvį paleidusio asmens viduje. Po kiek laiko būrio nariai priprasdavo prie šauksmų ir šūvių, bet tam tikri moraliniai barjerai išlikdavo ir vėliau. Pavyzdžiui, prireikus šauti į motiną su vaiku ant rankų, vienas iš būrio narių, A. Granickas, moterį nušovė, o vaiko nušauti neįstengė⁹⁰. Ką jis tada mąstė, neaišku. O štai paieškoję analogų 101-ojo rezervinės policijos bataliono veikloje pastebėtume gana įdomų kitokio pasirinkimo – šaudyti tik į vaikus – motyvą. Šio dalinio narys prisiminė: „<...> aš mažčiau, kad po viso to vaikai negalės išgyventi be motinų.“ Tai jam tapo savotišku pasiteisinimu⁹¹. O štai B. Norvaiša atsisakė šauti į žydų tautybės vyrą, buvusį atsargos karininką, todėl už jį tai padarė M. Weissas⁹². Šis kartais pats paimdavo iš kurio nors ypatingojo būrio nario ginklą ir šaudydavo kartu su visais⁹³ ar pribaginėdavo sužeistuosius. J. Mekišius prisimena antrą savo dalyvavimą šaudyme ir kad M. Weissas buvęs juo nepatenkintas. Mat, prasčiau matydamas dešine akimi ir dėl to šaudydamas nuo kairio peties, be to, stipriai jaudindamasis, jis ne visada tiksliai pataikydavo į aukas iš pirmo karto⁹⁴.

Nors ir kildavo panašių nesklaidumų, žmonės buvo varomi šaudyti ir toliau, o šūvių garsai maišydavosi su aukų šauksmais ar giesmėmis⁹⁵. Beje, anot būrio narių, būdavo atvejų, kai šaudant tvyrodamo visiška tyla⁹⁶. Kartais Panerių pušyne skambančių šūvių monotonijoje pasitaikydavo ir neįprastų momentų. Antai viena moteris, prieš pat sušaudoma, priėjusi prie K. Čičelio, paprašė paimti ją už rankos ir nuvesti į duobę. Jis taip ir padarė ir stebėjo, kas bus toliau. Nuaidėjus

šūviams, visi parkrito, tik toji moteris liko stovėti ir buvo nušauta iš antro karto⁹⁷. Sykį K. Čičelį, anksčiau dirbusį universitete sargu, Paneriuose atpažino žydų tautybės mergina, buvusi studentė. Ji prašė pagalbos, kalbėjo, kad vos prieš dvejus metus baigė universitetą, o dabar turi mirti. Į tai K. Čičelis atsakęs, kad už pagalbą jam pačiam reikėtų stoti į jos vietą; taigi merginos gyvenimas baigėsi Paneriuose⁹⁸. Tokie momentai, iškrinantys iš įprastų naikinimo mechanizmo rėmų, giliausiai įsirėždavo į ypatingojo būrio narių atmintį.

Šūviai Paneriuose aidėdavo tol, kol nebelikdavo tą dieną atvestų ar atvežtų aukų. Kartais dar reikėdavo užpilti lavonus smėliu, o paskui ypatingojo būrio nariai, susėdę į 12 numerio autobusą, kurį greičiausiai vairuodavo Julius Ožinskas⁹⁹, būdavo vežami atgal į Vilnių¹⁰⁰.

Paskui visi išsiskirstydavo į namus. Kai kuriems grįžti į gyvenamąją vietą pavykdavo ne itin sklandžiai. Pavyzdžiui, kartą prie minėtojo J. Basanavičiaus g. 15 namo privažiavo V. Butkūnas, V. Kliukas ir J. Vėlyvis. Vežikui paprašius užsimokėti, V. Butkūnas išsitraukė pistoletą ir ėmė jį mušti. O jo bendrai sakė: „Duok jam daugiau.“ Tą kartą prie V. Butkūno priėjo jo mamos, kuri gyveno Novikų kaime, kaimynė Stanislava. Mama kaimynės buvo prašiusi perduoti sūnui laišką, ką ši ir padarė. V. Butkūnas, būdamas gerokai išgėręs, kalbėjo: „Prakeiktas darbas, labai pavargau nuo jo.“ Paklaustas, koks tai darbas, V. Butkūnas atsakęs: „Sunkus mūsų darbas.“¹⁰¹

Užėjus į jo būstą, pirmiausia į akis būtų kritęs gana neįprastas vaizdas, pavyzdžiui, ant sienos kabėjo A. Hitlerio portretas paausiuotais rėmais, gautais iš moterų vienuolyno Rasų gatvėje. Lygiai taip įrėminti kabėjo ir pačių V. Butkūno, V. Kliuko ir J. Vėlyvio portretai¹⁰². Metus žvilgsnį aukštyn, lubose būtų buvę galima įžiūrėti skylių, mat neblaivūs ypatingojo būrio nariai į jas

pašaudydavo¹⁰³. Veikiausiai kur nors būtume pamatę ir reples, kuriomis, pasak V. Kliuko, „iš žydų traukėme auksinius dantis“¹⁰⁴. Galima numanyti, kad jų būste buvo įvairiausių prisigrobtų daiktų ir drabužių.

Grįžus į savo būstą, ne visiems po dienos įvykių pavykdavo lengvai užmigti. Antai B. Norvaiša Jokūbai Gensui užsiminė: „Žinai, Jokūbai, aš negaliu miegoti. Atsigulu į lovą, prie lovos stovi naktinis staliukas, tai atsidaro to staliuko durelės ir pradeda eiti visokiausi kraujuoti, be galvų, be akių, be veidų, ir tik eina, eina.“¹⁰⁵ Esama duomenų, kad šis ypatingojo būrio narys buvo nepatenkintas tarnyba, todėl daug gėrė¹⁰⁶.

Pora ypatingojo būrio narių likdavo budėti Paneriuose ir naktį. Kartą, kai buvo sušaudyta apie tūkstantis žmonių, sargybą ėjo J. Borkovskis su J. Jakštu. Tuo metu „bazėje“ šūviai jau būdavo aprimę, bet vienas kitas kartais dar pasigirdavo, mat sargybiniai, kad tarnybos metu nebūtų taip nuobodu, kai kada pašaudydavo į varnas arba tiesiog į orą. Bet kai kada, ypač jei į Panerius būdavo atgabenama daug žmonių, „akcija“ užtrukdavo. Taip buvo ir tą naktį, kai J. Borkovskis su J. Jakštu ėjo sargybą. Buvo aiški mėnesiena ir viskas gana gerai matyti. Abu sargybiniai išėję pasižvalgyti pastebėjo iš žuvusiųjų krūvos išlindusį žmogų. J. Borkovskio žodžiais, jis pasisakė esantis stiklius iš Vilniaus. Netrukus paaikšėjo, kad išgyveno ir dar vienas žmogus, jis buvo sužeistas ir negalėjo atsistoti. Prie jų priėjo J. Jakštas, išsitraukė pistoletą ir dukart iššovė. J. Borkovskis užsimena, kad galbūt jie būtų paleidę gyvus likusius žmones, bet nepasitikėjo vienas kitu ir savimi¹⁰⁷.

Tai vienas paskutinių etapų, atskleidžiančių įprastą ypatingojo būrio narių gyvenimos ritmą ir įvairialypę santykių dinamiką. Iš šios istorijos matyti, kad ypatingojo būrio nariai buvo susiskirstę atskiromis grupelėmis. Pavyzdžiui, J. Borkovskis ėjo sargybą ne su kuo kitu, o su J. Jakštu, kuris jį palaikė

išgyvenantį po pirmojo šūvio. Drauge laikėsi V. Butkūnas, V. Kliukas ir J. Vėlyvis, galbūt ir kiti. Esama informacijos, kad draugavo Z. Sinkevičius, kuris, beje, nešiojo akinius auksiniais rėmeliais, ir godumu pasižymėjęs¹⁰⁸ S. Zalepūga¹⁰⁹. Rašoma, kad draugai buvo B. Želvys ir C. Paulauskas¹¹⁰, pravarde Julečka¹¹¹. Pravardžių turėjo ir daugiau būrio narių, pavyzdžiui, D. Golcas buvo vadinamas Džoniu¹¹². Ypatingojo būrio narys A. Kuršys dažnai buvo kitų pajuokos objektas¹¹³.

Rekonstruota ypatingojo būrio narių dienos įvykių eiga yra ne griežtas šablonas, bet veikiau iš atskirų fragmentų sudėliotas pavyzdys. Pasitaikydavo, kad ypatingojo būrio nariai, atėję į būstinę, negaudavo jokios užduoties, todėl išsiskirstydavo kas sau ir girtuokliavo. Po vienu tokių išgertuvių Hubertą Dieninį ir V. Sausaitį buvo suėmę vokiečiai ir girtus atgabenę į būstinę. V. Sausaitis prisiminė, kad „ypatingasis būrys, kuriame aš tarnavau, nebuvo karinis junginys. Jis buvo palaida banda“¹¹⁴; „Būdavo, kad kai kurie būrio nariai neateidavo į būstinę po savaitę laiko, ir niekas iš vadovybės į tai nekreipdavo dėmesio.“¹¹⁵ Todėl tikėtina, kad būrys tik išoriškai priminė griežtą karinę formuotę. Beje, kad gautų atostogų, ypatingojo būrio nariai turėdavo ištarnauti metus¹¹⁶.

ŠAULIAI

Toliau mėginama apžvelgti, kaip į ypatingojo būrio vyrus žiūrėjo šalia jų esantys žmonės. Vienos iš artimiausių jiems buvo žmonos. Iš pradžių jos, ko gero, nesuvokė tikrosios padėties. Pavyzdžiui, J. Borkovskis, grįžęs namo po to, kai pirmąkart nušovė žmogų, žmonai Klaudijai nieko nepasipasakojo¹¹⁷. Arba D. Golcas uniformos nešiojimą mėgino teisinti darbu pašte, karinių siuntų skyriuje. Kartais jis sakydavo, kad vyksta į komandiruotę, nors grįždavo tą pačią dieną. Vėliau jis

su žmona persikėlė į kitą būstą ir kartais pargrįždavo namo su vokiška uniforma. Tada jo žmona suprato, „kad jis dirba ne pašte, kur tai kitur, bet kur, nežinojau. Jis man tik paaiškino, kad yra prapuolęs žmogus, ir daugiau nieko neaiškino.“¹¹⁸ Galima numanyti, kad po tam tikro laiko viskas paaiškėdavo, nes J. Borkovskis parsinešdavo daiktų ne tik sau. Žmonai jis parnešė batus, kailinius, šiek tiek pinigų; gavo daiktų ir žmonos seserį¹¹⁹. Buvusi V. Kliuko draugė tvirtino, kad ypatingojo būrio nariai patys girdavosi, jog „šaudė žydų tautybės piliečius Paneriuose“. Be to, ji dar paminėjo girtuokliavimą S. Čeponio bute, tarpusavio muštynes ir šaudymą iš pistoletų¹²⁰.

Artimųjų pateiktoje informacijoje esama nemažai reikšmingų detalių, bet vienas svarbiausių šaltinių, leidžiančių plačiausiai atskleisti ypatingojo būrio narių portretus, yra Panerių apylinkių gyventojų liudijimai. Gyventojai būrio narius vadino žodžiu „szaulisy“, t. y. šauliai¹²¹. Kadangi dažnai lankėsi „bazėje“ ir apskritai šiose apylinkėse, po kiek laiko šie vyrai tapo savotiška neatskiriama Panerių gyvenvietės dalimi. Jie užėmė pas netoliese gyvenančius žmones kad ir nusiplauti kruvinų rankų ar drabužių¹²². Elena Okunevič prisiminė, kad jos mamai vienas iš, anot jos, policininkų liepęs paruošti 24 asmenims vakarienę, bet ši atsakiusi, kad neturinti tiek produktų. Tada vienas iš tų vyrų pasakęs, kad pakaks ir arbatos. Ji minėjo, kad būrio vyrai pas juos jausdavęsi kaip namie, mat jos tėvas buvęs nužudytas (mirties aplinkybės liudijime neatsiskleidžia) ir ji gyvenusi tik su mama. Atsinešę degtinės, būrio nariai gerdavę, kartais ir į lubas pašaudydavę¹²³. Pati E. Okunevič nuo vieno iš būrio vyrų slėpdavusis spintoje¹²⁴. Dėl dažno ypatingojo būrio vyrų lankymosi išgyvensiems žmonėms sunkiai pavykdavo rasti jos namuose prieglobstį. Kartą po šaudymų pas juos atbėgęs vyras ir paprašęs valgyti, bet

maždaug tuo pat metu užėjęs ir V. Kliukas. Pamatęs tą žmogų, jis pašaukęs savo bendrą sakydamas, kad „yra darbo“¹²⁵.

Būrio nariai neretai būdavo sutinkami ten, kur buvo prekiaujama alkoholiniais gėrimais. Vieną tokių atvejų prisiminė I. Ivanovskis. Į Olševskos namus užėjęs J. Borkovskis pareikalavo degtinės ir užmokėjo netgi daugiau, nei buvo įprasta juodojoje rinkoje. Be to, J. Borkovskis esą ten pasakojo, jog „<...> vaiką geriausia pagauti už kojų ir taip trenkti į medį, kad...“ Tada šaulys dar išsitraukęs pistoletą, šovęs į viršų ir nusišypsojęs patraukęs atgal į „bazę“¹²⁶. I. Ivanovskis mini, kad ypatingąjį būrį vietiniai gyventojai vadino mirties brigada, o patį J. Borkovskį laikė mirties simboliu. Toks apibūdinimas iš tiesų galėjo būti tikras, nes esama užuominų, kad šis būrio narys tarp vietinių buvo žymi, išsiskirianti iš kitų asmenybė¹²⁷.

Galbūt ne visi tiek jį, tiek kitus ypatingojo būrio vyrus tokiais laikė, nes tarp vietinių buvo ir tokių, kurie iš tam tikrų ryšių su jais turėjo materialinės naudos. Toks, pavyzdžiui, buvo Petras Jankovskis¹²⁸, dirbęs visai šalia „bazės“ geležinkelio pervažos būdelėje. Galima numanyti, kad jis gana gerai pažinojo kai kuriuos būrio narius; jie atskleisdavo P. Jankovskiui kai kuriuos įvykių „bazėje“ momentus. Vieną tokių kartą atėjęs po šaudymų 1941 m. jam papasakojęs K. Čičelis. Jis sakė, kad nervai daugiau neatlaikys. Mat po vienos iš „akcijų“ „bazėje“ jis aptikęs apie trejų metų vaiką ir norėjęs jį perduoti vietos gyventojams, bet kitas iš, anot P. Jankovskio, šaulių tai pastebėjęs ir įmetęs vaiką į duobę¹²⁹. Beje, K. Čičelis ne tik lankydavosi pas P. Jankovskį, bet kartais ir nakvodavo jo namuose, nes bijodavo pasilikti „bazėje“. Yra užuominų, jog jis labai išgyveno ir verkė, kad patekęs į būrį¹³⁰.

Apie mažą vaiką savo užrašuose užsimena ir Kazimierz Sasowiczius: „Antrą dieną miške, netoli duobės, rado smėlyje žaidžiantį

mažą vaiką, ėmetė duobėn ir nušovė (Jankovskis).¹³¹ Pavardė skliaustuose liudija, kas K. Sakowiczui suteikė šią informaciją. Šis žmogus iš visų aplinkinių gyventojų yra bene ryškiausia asmenybė. Pirmiausia dėl savo dienoraščio, kuriame chronologiškai užfiksavo Panerių įvykius. Vietiniai jį prisiminė kaip labai įdomų pasakotoją¹³². Jo užrašuose ypatingojo būrio nariai aprašomi gana fragmentiškai, dažniausiai vartojami žodžiai „lietuviai“ arba „šauliai“. Tik epizodiškai dienoraštyje minimi atskiri asmenys. Pavyzdžiui: „Netrukus geležinkelio būdelėje pasirodo lietuvis Vladislavas Kliukas, įgudęs žudikas. Pasakoja apie savo rūpesčius; rankose laiko batus (lenkiškuosius „išminuotojų“) – nori 4 tūkstančių rublių. Batai dar šilti.“¹³³ Tiek iš šios ištraukos, tiek iš vietos gyventojų asmeninės patirties ryškėja ypatingojo būrio narių portretas, įvairios jo detalės. Atsimenama, kad D. Golcas visada vilkėdavęs odinį paltą¹³⁴. J. Jakštas buvęs labai linksmas, mėgęs triukšmauti¹³⁵ ir dainuodavęs ikikarines lenkiškas dainas¹³⁶. Dainuodavęs ir J. Dolgovas, tik rusiškai¹³⁷, be to, jis nuolat nešiodavęsis fotoaparata ir sakydavęs, jog ateis laikas, kai už nuotraukas, darytas šaudymo vietoje, mokės didžiulius pinigus¹³⁸.

Galiausiai lieka aptarti, kaip į ypatingąjį būrį žiūrėjo kitų formuočių, prisidėjusių prie žmonių varymo į Panerius ir šaudymo, nariai. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad tarpusavio santykių aspektu tarp jų ir ypatingojo būrio narių neturėjo būti jokio atstumo. Tačiau iš apklausos protokolų aiškiai matyti, kad buvo brėžiama riba tarp „jų“ ir „mūsų“, netgi pasitaikė tarpusavio konfliktų. Jonas Matuzas (tiksliai nenurodyta, kokiam daliniui jis priklausė, bet, tikėtina, vienam iš savisaugos batalionų) užsimena: „Kuomet buvo sušaudyta pirmoji grupė, tai į šaudymo vietą Paneriuose su keleiviniu autobusu atvažiavo apie trisdešimt, o gal ir daugiau, skaičiaus nežinau, civiliai apsiren-

gusių vyrų <...>. Tarp jų ir mūsų kareivių kilo ginčas dėl to, kad jie reiskė pretenzijas, kodėl be jų buvo pradėtas šaudymas. Tuomet aš išgirdau, kad jie yra iš kokio tai „Ypatingo būrio“ prie vokiečių šaudymo policijos, nes jie tuomet minėjo, kad jų būrys yra „ypatingas“ ir jiems pavesta naikinti žydų tautybės piliečius, ir be jų žinios niekas negali pradėti šaudymų Paneriuose. <...> Kai atvažiavo to būrio nariai, tai operaciją perėmė į savo rankas ir likusius žydų tautybės piliečius sušaudė jie patys.“¹³⁹ Tam tikrą atstumą liudija ir šie 3-iojo savisaugos bataliono nario žodžiai¹⁴⁰: „Pas vieną civilį šaudytoją aš paklausiau, kaip jis gali šaudyti žmones, tai jis man atsakė, kad gerai išgeri degtinės ir visai nebaisu tai daryti. Jis man buvo nepažįstamas.“¹⁴¹ Žodis „civilis“ bene taikliausiai apibūdina, kaip kitų formuočių nariai suvokė ypatingojo būrio narius, nes tuo metu dalis jų dar buvo be uniformų.

PASKUTINIAI ŠŪVIAI IR YPATINGOJO BŪRIO ATSTITRAUKIMAS

Kai kurie ypatingojo būrio nariai tarnybą ir gyvenimą baigė anksčiau už tuos, kurie vėliau pasitraukė iš Lietuvos. Yra duomenų, kad Julius Ivinskas šovė sau į pilvą ir vėliau ligoninėje mirė¹⁴². Kitais duomenimis, tai įvykę paprasčiausiai jam valant ginklą¹⁴³, nors neatmestina ir savizudybės versija, nes esama duomenų, kad tai jis padaręs iš pavydo¹⁴⁴. Stasys Grikštas buvo rastas gatvėje nudurtas peiliu, Justas Paukštys aptiktas nušautas prie Vilniaus geto¹⁴⁵, beje, būrio nariai dalyvavo jo laidotuvėse¹⁴⁶.

Vienas ypatingojo būrio narys buvo nubaustas mirties bausme ir atvežtas į Panerius sušaudyti. Jis kartu su vertėja ir Lukiškių kalėjimo prižiūrėtoju, atrakinę kameras, grobė iš žydų vertingus daiktus. Šie jų veiksmai neliko nepastebėti vokiečių¹⁴⁷.

Česlavas Okunevičius užsimena apie Paneriuose rastą priešmirtinį laišką, kurį, anot jo, parašė vienas iš policininkų, nušautas „bazėje“ už drausmės nesilaikymą. Tame raštelyje buvę tokie žodžiai: „Šaudžiau aš žydus, o dabar ginklas pasisuko prieš mane“¹⁴⁸, bet ar jo autorius buvo ypatingojo būrio narys, galima tik spėti.

1944 m. artėjant frontui, ginklai atsisuko prieš ypatingojo būrio narius. Paleidęs karo belaisvius vyrus, o moteris paraginęs trauktis į Vokietiją, M. Weissas paliko patalpas Rasų gatvėje. Bet ten dirbę žydai buvo susodinti į porą sunkvežimių ir išvežti į Kauną, kur išlaidinti Vytauto prospekte, vokiečių saugumo policijos pastato kieme. Naktį grįžę į Vilnių, ypatingojo būrio nariai matė, kaip vokiečių saugumo policijos ir SD darbuotojai kieme degina dokumentus. Netrukus buvo įsakyta surinkti ypatingojo būrio narių šeimas; susodintos į keleivinius autobusus, jos išvežtos Kauno link. Vėliau būrio nariai prisivijo artimuosius. Kai kurie savo giminaičius iš Kauno išsiuntė kitur. Pavyzdžiui, Petras Černiauskas artimuosius išsiuntė į savo tėviškę Virbalį, o pats su kitais būrio nariais tąakt pernakvojo kluone ant šieno netoli IX forto¹⁴⁹.

Čia jie maždaug savaitę saugojo kalėjimą. Buvo ir savavališkai pasitraukusiųjų iš tarnybos, pavyzdžiui, viršila J. Tumas. V. Dervojedaitis įskundė vokiečiams, kad ir kai kurie kiti būrio vyrai, pavyzdžiui, S. Zalepūga, taip pat rengiasi bėgti, todėl pastarasis buvo uždarytas į forto kamerą¹⁵⁰. Tarp būrio narių tvyrojo įtampa. Galiausiai jie paėmė po dešimt forte buvusių žmonių ir juos sušaudė įprastu būdu sustatę prie griovio veidais į priekį. Baigus šaudyti dar liko apie keturi žydai vyrai – jie turėjo sudėti lavonus į krūvas, nes palaikus reikėjo sudeginti¹⁵¹.

„Maždaug po dviejų dienų mes palikome IX fortą tuščią ir paėmę iš aplinkinių gyventojų arklius ir vežimus išvažiavome link Raudondvario. <...> Traukėme pro Vilkiją, o

ties Seredžiumi pervažiavome per Nemuną tiltu ir po to traukėmės link Vokietijos.“ Tada jie pasiekė Tilžę, o iš ten traukiniu atsidadė Štuthofio koncentracijos stovykloje. Tik „<...> ten buvome trumpai, nes būriui davė apie 1 200 žydų tautybės moterų, kurios buvo laikomos toje koncentracijos stovykloje, ir traukiniu išvežėme jas į Torūnės miestą.“ Vėliau moterys buvo nuvarytos į 10–11 km nuo ten nutolusią stovyklą, kur būrio nariai jas saugojo. Maždaug iki 1945 m. balandžio pradžios moterys turėjo apylinkėse kasti prieštankinius griovius, „<...> o paskiau artėjant frontui tas moteris varėme Bydgoščiaus miesto link. Ten pervarėme per Vyslos tiltą ir, kai tik tiltą perėjome, jis vokiečių buvo susprogdintas. Tuojuo mes tas moteris palikome ir likusieji būrio nariai išsibėgijome...“¹⁵²

YPATINGOJO BŪRIO NARIAI PO KARO

Taip ypatingojo būrio istorija baigėsi, o jo nariai bandė pradėti gyventi iš naujo. V. Galvanauskas, nebūdamas tikras dėl žmonos likimo, bet manydamas, kad ji žuvusi, vedė antrąkart. Naujojoje santuokoje apie tarnybą ypatingajame būryje jis nesipasakojo¹⁵³. Kitą šeimą sukūrė ir J. Borkovskis. Jis iš būrio išėjo nelaukdamas karo pabaigos. Oficialiai neišsiskyres su žmona, vedė kitą moterį¹⁵⁴. Įsidarbino Varšuvos didžiajame teatre muzikantu¹⁵⁵. Nemaža dalis ypatingojo būrio narių, jausdami grėsmę būti nuteisti, pasitraukė į kitas šalis, daugiausia į Didžiąją Britaniją, Jungtines Amerikos Valstijas ir Australiją. Kaip klostėsi jų gyvenimas tose šalyse, galima tik spėti¹⁵⁶.

Apie dvi dešimtys ypatingojo būrio narių buvo nuteisti mirties arba laisvės atėmimo bausmėmis¹⁵⁷. Minėtasis J. Borkovskis 1974 m. rugsėjo 7 d. nuteistas 25

metus kalėti¹⁵⁸. Iš to galima spręsti, kad kai kuriems to būrio nariams pavyko gana ilgai išlikti nepastebėtiems. Vėliausiai – 1978 m. vasario 16 d. – mirties bausme buvo nuteistas V. Sausaitis¹⁵⁹. Kad ir kiek laiko buvo praėję nuo Panerių įvykių, patys ypatingojo būrio nariai jų greičiausiai niekada nepamiršo. Antai V. Sausaitis aprašo vieną iš savo sapnų: „<...> pamačiau didelį ąžuolą, sakau, pažiūrėsiu, ar yra gilių <...>, o Vytautas šaukė manęs, sako, karas, eik greičiau, sakau, greit ateisiu, prabudau.“¹⁶⁰

Pavienių duomenų apie kai kurių ypatingojo būrio narių likimus išlikę dokumentuose. Būrio narį Michailą Nikitiną kaimynas atsitiktinai nušovė iš medžioklinio ginklo¹⁶¹. Vaclovas Leniauskas, kaip galima spėti iš fragmentinių įrašų, buvo pakartas „banditų“ (t. y. partizanų). Prie H. Dieninio ir J. Jakšto pavardžių dokumente prirašyta: „Užmuštas gaujoje.“¹⁶² Kitame šaltinyje apie pastarąjį rašoma: „1952 metais nušautas kaip ginkluotos gaujos narys.“¹⁶³

Visą ypatingojo būrio narių istoriją galima apibendrinti šiomis eilutėmis: „Jei jie sako: „Eime su mumis tykoti kraujo ir ruošti pasalą nekaltam žmogui. <...> Mes rasime daug turto ir pripildysime grobiu savo namus. Su mumis mesi dalybų burtą, mūsų pinigai bus bendri“ <...>, neik su jais <...>. Jie tykoja savo pačių kraujo, pasalą ruošia savo gyvybei.“¹⁶⁴

Nuorodos

¹ *Encyclopedia of the Holocaust*, Chicago–London, 2000, p. 201–202.

² *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, Vilnius, 2012, p. 470.

³ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, p. 6–11.

⁴ R. Ch. Browning, *Ordinary Man. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1998, p. 73, 75.

⁵ Y. Arad, *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, Jerusalem, 1980, p. 75–76.

IŠVADOS

Ypatingojo būrio formavimosi procesą, viena vertus, inicijavo nacių administracija, kita vertus, nulėmė jau anksčiau į būrį įstoję jo nariai. Bene svarbiausias motyvas stoti į būrį buvo materialinė nauda. Nors šią formuotę nuolat papildydavo atskiri asmenys, jo narių skaičius niekada nebuvo pastovus. Šio būrio negalima laikyti griežtai apibrėžtu kariniu junginiu, nes vidinė drausmė nebuvo stipri.

Iš šaltinių galima spręsti, kad egzistavo tam tikras vidinis būrio narių pasidalijimas tarpusavio santykių aspektu. Iš būrio narių liudijimų gana aiškiai matyti, kad iš vadamosios tarnybinės kasdienybės geriausiai atmintyje išliko išskirtiniai, rutinos rėmus peržengiantys momentai – pirmieji šūviai į žmogų ar specifiniai šaudymo atvejai. Atmintyje išliko net smulkios tokių įvykių detalės. Panašiu bruožu apibūdinant būrio narius pasizymi ir liudininkų atmintis.

Lietuvos teritorijoje ypatingojo būrio istorija baigėsi 1944 m., bet kaip vientisas junginys jis dar gyvavo iki 1945 m., kol galiausiai artinantis sovietams būrio nariai išsibėgiojo. Po karo jų likimai susiklostė labai įvairiai. Apie 20 ypatingojo būrio narių buvo nuteisti laisvės atėmimo ar mirties bausmėmis, kiti pasitraukė daugiausia į Didžiąją Britaniją, JAV, Australiją ir kitur.

⁶ H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna*, Warszawa, 1993, s. 29. Leidinyje jis įvardytas kaip J. Barkauskas.

⁷ A. Bubnys, „Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos“, in K. Sakowicz, *Panerių dienoraštis. 1941–1943*, Vilnius, 2012.

⁸ A. Rukšėnas, *Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija* (daktaro disertacija), Klaipėda–Vilnius, 2013, p. 133.

⁹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 8890/3, 20046/3, 36138/3, 47746/3.

- ¹⁰ Ibid., ap. 46, b. 4907, 4909–4911, 4913–4916.
- ¹¹ Žr. R. Trimonienė, *Mikroistorija. Studijų knyga*, Šiauliai, 2008, p. 6.
- ¹² V. Korsako 1967 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 22–23.
- ¹³ K. Čičelio 1969 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 107.
- ¹⁴ V. Korsako 1967 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 22–23.
- ¹⁵ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 21. Iš šio dokumento galima spręsti, kad ypatingą būrį sudarė jau apie 100 narių.
- ¹⁶ M. Butkaus 1977 m. rugpjūčio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 30.
- ¹⁷ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ¹⁸ Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veiklai nustatyti, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4914, l. 2.
- ¹⁹ V. Korsako 1967 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 24.
- ²⁰ K. Čičelio 1969 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 111.
- ²¹ P. Černiausko 1960 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 222.
- ²² V. Korsako 1969 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 255–256; P. Černiausko 1969 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 200–201.
- ²³ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ²⁴ P. Šmaukštos 1965 m. liepos 30 d. paaiškinimas KGB Joniškiio r. įgaliotiniui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, l. 171.
- ²⁵ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 242.
- ²⁶ 1977 m. gegužės 27 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas S. Zalepūga), *ibid.*, t. 4, l. 105.
- ²⁷ V. Paulaičio 1970 m. gegužės 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 215.
- ²⁸ V. Paulaičio 1970 m. gegužės 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 20046/3, l. 85–85.
- ²⁹ B. Lavrinovič 1969 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4914, l. 227.
- ³⁰ I. Valeiko 1956 m. vasario 28 d. pareiškimas, *ibid.*, l. 230.
- ³¹ B. Lavrinovič 1969 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 227.
- ³² A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ³³ J. Borkovskio 1973 m. sausio 29 d. apklausos protokolo kopija, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4915, l. 63–64.
- ³⁴ Ibid., l. 65.
- ³⁵ A. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 133.
- ³⁶ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ³⁷ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 242.
- ³⁸ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 181.
- ³⁹ J. Martišiaus 1969 m. lapkričio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 224.
- ⁴⁰ Y. Arad, *op. cit.*, p. 75–76; Г. Аграновский, И. Гузенберг, *Вильнюс: по следам Литовского Иерусалима: памятные места еврейской истории и культуры: путеводитель*, Вильнюс, 2011, c. 584–585.
- ⁴¹ S. Zalepūgos 1977 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 291–292; J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 107.
- ⁴² O. Juzėnaitė-Miliauskienė 1977 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 42.
- ⁴³ M. Dogelienė-Bžozovskytė 1977 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 38–40.
- ⁴⁴ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 8.
- ⁴⁵ P. Šmaukštos 1965 m. liepos 30 d. paaiškinimas KGB Joniškiio r. įgaliotiniui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4913, l. 171.
- ⁴⁶ Ibid. l. 172.
- ⁴⁷ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 2.
- ⁴⁸ B. Ambrazo 1969 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4910, l. 191–192.
- ⁴⁹ A. Lūžio 1977 m. gegužės 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 296–297.
- ⁵⁰ J. Martišiaus 1952 m. sausio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 20046/3, l. 82–83. A. Martišiaus tapimo ypatingojo būrio nariu aplinkybės gana painios, nes, pasak jo apklausos protokolo, įsidarinti jam padėjęs P. Černiauskas, žr. A. Martišiaus 1952 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 139–140.
- ⁵¹ J. Martišiaus 1969 m. lapkričio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47746/3, t. 1, l. 229; S. Zalepūgos 1977 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 295; P. Untulio 1977 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 42.
- ⁵² K. Čičelio 1969 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 264.
- ⁵³ K. Čičelio 1946 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8890/3, l. 19–20.

⁵⁴ K. Čičelio 1946 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 22.

⁵⁵ J. Martišiaus 1951 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 20046/3, l. 40–41.

⁵⁶ J. Martišiaus 1952 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 91.

⁵⁷ 1977 m. gegužės 11 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Gilvinskis (Galvanauskas), *ibid.*, b. 47746/3, t. 4, l. 92.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 166.

⁶⁰ R. Ch. Browning, *op. cit.*, p. 75.

⁶¹ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 254.

⁶² S. Livčino 1951 m. liepos 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 36138/3, l. 47–48.

⁶³ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 15–16.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 8.

⁶⁵ O. Juzėnaitės-Miliauskienės 1977 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 46.

⁶⁶ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 216.

⁶⁷ V. Gilvinskio (Galvanausko) 1976 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 289.

⁶⁸ J. Koldos 1948 m. gegužės 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 38.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 38–39.

⁷⁰ J. Borkovskio 1973 m. sausio 29 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 66.

⁷¹ *Ibid.*, l. 66–67.

⁷² J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, l. 95.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ P. Šmaukštos 1965 m. liepos 30 d. paaiškinimas KGB Jonišio r. įgaliotiniui, *ibid.*, b. 4913, l. 171.

⁷⁵ 1977 m. gegužės 25 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas J. Martišius), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 254.

⁷⁶ J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 95–96.

⁷⁷ S. Griciaus 1969 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4910, l. 84–85.

⁷⁸ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 210–211.

⁷⁹ 1977 m. gegužės 20 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas K. Vislouch), *ibid.*, t. 3, l. 239.

⁸⁰ K. Sakowicz, *Panerių dienoraštis. 1941–1944*, p. 53.

⁸¹ *Ibid.*, p. 52.

⁸² M. Butkaus 1977 m. rugpjūčio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 37.

⁸³ M. Butkaus 1976 m. liepos 13 d. paaiškinimas Valstybės saugumo komitetui prie LTSR Ministrų Tarybos, *ibid.*, ap. 46, b. 4916, l. 152.

⁸⁴ J. Užkuraičio 1970 m. birželio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4910, l. 217.

⁸⁵ V. Sausaičio 1977 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 204.

⁸⁶ J. Borkovskio 1973 m. vasario 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 81.

⁸⁷ V. Galvanausko (Gilvinskio) 1976 m. spalio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 58.

⁸⁸ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 8.

⁸⁹ J. Borkovskio 1973 m. vasario 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 79–80.

⁹⁰ O. Juzėnaitės-Miliauskienės 1977 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 44.

⁹¹ R. Ch. Browning, *op. cit.*, p. 73.

⁹² V. Korsako 1969 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 258.

⁹³ V. Sausaičio 1977 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 205.

⁹⁴ J. Mekiš (Mekišiaus) 1972 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 105–106.

⁹⁵ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 21 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, l. 150.

⁹⁶ J. Borkovskio 1973 m. sausio 30 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, l. 53.

⁹⁷ K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 72; K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8890/3, l. 24.

⁹⁸ K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, b. 47746/3, t. 2, l. 71–72; K. Čičelio 1946 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8890/3, l. 23–24.

⁹⁹ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47746/3, t. 2, l. 5.

¹⁰⁰ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 15 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 137.

¹⁰¹ S. Laibčinės (Лаибчине) 1948 m. gegužės 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 43.

- ¹⁰² Ibid.
- ¹⁰³ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 244.
- ¹⁰⁴ S. Laibčinės 1948 m. gegužės 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 44.
- ¹⁰⁵ „Su Ana Gensaite-Ustijanauskiene kalbėjosi Jonas Morkus. Keli prisiminimai apie Jokūbą Gensą“, *Šiaurės Atėnai*, 1991, lapkričio 7, Nr. 40 (434), p. 3.
- ¹⁰⁶ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4909, l. 104.
- ¹⁰⁷ J. Borkovskio 1973 m. vasario 12 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, b. 4915, l. 90.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*, l. 101.
- ¹⁰⁹ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), *ibid.*, b. 4909, l. 107.
- ¹¹⁰ *Ibid.*, l. 100.
- ¹¹¹ *Ibid.*, l. 104.
- ¹¹² S. Poškos 1977 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 28.
- ¹¹³ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), *ibid.*, ap. 46, b. 4909, l. 103.
- ¹¹⁴ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 242–243.
- ¹¹⁵ V. Sausaičio 1977 m. liepos 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 220.
- ¹¹⁶ V. Butkūno 1972 m. rugpjūčio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 163–164.
- ¹¹⁷ J. Borkovskio 1973 m. vasario 2 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 81.
- ¹¹⁸ B. Kuklienės 1970 m. birželio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4914, l. 129–130.
- ¹¹⁹ J. Borkovskio 1973 m. sausio 1 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, b. 4915, l. 53.
- ¹²⁰ V. Lisovskos-Adomėnaitės 1970 m. birželio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4914, l. 126.
- ¹²¹ 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 33. Dokumente žodis „šauliai“ užrašytas rusiškai – „шаулису“, bet kadangi dauguma Panerių apylinkių gyventojų buvo lenkai, tekste vartojama lenkiškai perrašyta šio žodžio forma.
- ¹²² 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, l. 34.
- ¹²³ 1962 m. sausio 12 d. Č. Okunevičiaus pareiškimas, *ibid.*, ap. 46, b. 4907, l. 116.
- ¹²⁴ *Ibid.*, l. 115.
- ¹²⁵ *Ibid.*, l. 116.
- ¹²⁶ 1977 m. gegužės 17 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Ivanovskis), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, l. 207.
- ¹²⁷ 1977 m. gegužės 19 d. teismo posėdžio protokolas (liudytoja S. Seniuc (Сенюць), *ibid.*, l. 226.
- ¹²⁸ 1977 m. birželio 2 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas M. Rovčenka), *ibid.*, l. 189.
- ¹²⁹ P. Jankovskio 1961 m. rugsėjo 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 4907, l. 208.
- ¹³⁰ 1961 m. kovo 21 d. pažyma apie pokalbį su E. Kupyreva (Купырева), *ibid.*, l. 348–349.
- ¹³¹ K. Sakowicz, *op. cit.*, p. 49.
- ¹³² 1961 m. rugpjūčio 4 d. pažyma apie pokalbį su J. Bartasevič, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4907, l. 299.
- ¹³³ K. Sakowicz, *op. cit.*, p. 78–79.
- ¹³⁴ 1961 m. liepos 21 d. pažyma apie pokalbį su Č. Okunevičiumi ir E. Okunevič, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4907, l. 289.
- ¹³⁵ *Ibid.*, l. 292.
- ¹³⁶ 1962 m. sausio 12 d. Č. Okunevičiaus pareiškimas, *ibid.*, l. 113.
- ¹³⁷ *Ibid.*, l. 112.
- ¹³⁸ 1961 m. liepos 21 d. pažyma apie pokalbį su Č. Okunevičiumi ir E. Okunevič, *ibid.*, l. 289–290.
- ¹³⁹ J. Matuzo 1970 m. liepos 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4910, l. 227.
- ¹⁴⁰ J. Užkuraičio 1970 m. birželio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 215.
- ¹⁴¹ *Ibid.*, l. 218.
- ¹⁴² 1977 m. gegužės 11 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Gilvinskis (Galvanauskas), *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 93.
- ¹⁴³ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 5.
- ¹⁴⁴ Pažyma apie pokalbį su Vasiliene-Otilija (agente Irena), *ibid.*, ap. 46, b. 4909, l. 102.
- ¹⁴⁵ J. Tumo 1977 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, l. 5. Esama užuominų, kad šis būrio narys buvo nušautas Armijos Krajovos karių, žr. 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, t. 4, l. 35.
- ¹⁴⁶ V. Sausaičio 1977 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 249.
- ¹⁴⁷ J. Tumo 1977 m. balandžio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 12–13.
- ¹⁴⁸ 1977 m. gegužės 18 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas Č. Okunevičius), *ibid.*, t. 4, l. 35.
- ¹⁴⁹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 217.
- ¹⁵⁰ S. Zalėpūgos 1977 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 295.
- ¹⁵¹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 217–218.

¹⁵² Ibid., l. 218–219.

¹⁵³ 1977 m. gegužės 11 d. teismo posėdžio protokolas (liudytojas V. Gilvinskis (Galvanauskas), *ibid.*, t. 4, l. 89, 92.

¹⁵⁴ J. Borkovskio 1973 m. sausio 31 d. apklausos protokolo kopija, *ibid.*, ap. 46, b. 4915, l. 18.

¹⁵⁵ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 29.

¹⁵⁶ Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veikai nustatyti. Nuteisti būrio nariai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4914, l. 2–5.

¹⁵⁷ Ibid., l. 10–11. Šiame dokumente išvardyta 16 nuteistų būrio narių (nenurodyti J. Borkovskis, V. Butkūnas, V. Galvanauskas (Gilvinskis) ir J. Mekišius). Manoma, kad „įvairiomis baudmėmis sovietų ir komunistinės Lenkijos valdžia yra nubaudusi ne mažiau kaip 27 buvusius ypatingojo būrio narius“, žr. A. Bubnys, *op. cit.*, p. 20; plačiau apie ypatingojo būrio narių likimą po karo žr. *ibid.*, p. 20–22.

¹⁵⁸ Ibid., p. 20.

¹⁵⁹ Ibid., p. 21.

¹⁶⁰ V. Sausaičio 1977–1978 m. kalinio asmens byla. Priešmirtiniai sapnai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, KAB, l. 98–59.

¹⁶¹ KGB prie LSSR Ministrų Tarybos 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo 1970 m. sausio 8 d. raštas plk. Vukolovui, *ibid.*, ap. 46, b. 4916, l. 286. Šiame dokumente, teigiant, kad M. Nikitinas buvęs atsitiktinai nušautas kaimyno, prirašytas (greičiausiai ranka) žodis „якобы“ („tariamai“).

¹⁶² Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veikai nustatyti, *ibid.*, b. 4914, l. 5.

¹⁶³ 1977 m. gruodžio 21 d. pažyma apie *Sonderkommando* dalyvius, *ibid.*, b. 4916, l. 200.

¹⁶⁴ Senasis Testamentas, *Patarlių knyga*, 1; 11, 13–15, 18, žr. <<http://biblijos.lt/bible/3/PRO/1>>.

Gauta 2016 04 18

Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus,
Naugarduko g. 2, Vilnius

Mantas Šikšnianas

BETWEEN MASS AND INDIVIDUAL. VILNIUS SPECIAL SQUAD 1941–1945

Summary

The subject of the article is Vilnius special squad (*Sonderkommando*), one of the main formations, which carried out mass extermination of people in Vilnius and Vilnius region during the Nazi occupation. The process of its formation is revealed together with the motivation of its members (it is likely that those who joined the squad did it predominantly because of material gain). One of the specific features of the formation of the squad was connections of its members (new members were often recruited by the existing members of the squad).

One of the most important parts of the research was to reconstruct the day-to-day activities of the squad. Consequently, the likely model of the daily routine of the squad was

reconstructed from a string of episodes: standing on guard at the “base”, the first night shot, standing on guard at night in Paneriai, and other moments are described. The article also reveals the people’s attitudes towards the members of the special squad.

Finally, the article discusses the withdrawal of the special squad from Lithuania and the fates of its members after the war. The squad left Lithuania in 1944 and in 1945 operated in Poland as a formation. With the approach of the Soviet Army, its members fled. After the war, around 20 members of the special squad were either sentenced to imprisonment or to death, other members fled mainly to Great Britain, the United States of America and Australia.

**Aleksandras Vitkus
Chaimas Bargmanas**

1941 m. žydų žudynių Gargžduose paslaptis dar galutinai neatskleista

Gargždų miestelis įsikūręs dešiniajame Minijos krante, 17 km į rytus nuo Klaipėdos, 23 km į pietryčius nuo Kretingos. XIX a. Gargždai buvo klestintis pasienio miestelis, plėtojantis prekybą ir amatus. Kartu tai buvo kultūrinis ir religinis centras. Pirmojo pasaulinio karo metais beveik visas miestelio centras sudegė¹. Tarpukariu Gargžduose vėl suklestėjo prekyba ir smulkieji verslai.

Apie 50 proc. miestelio gyventojų buvo žydai. 1928 m. žydai pasistatė mūrinę sinagogą. 1923 m. iš 2 127 gyventojų 1 049 (49 proc.), o 1939 m. iš 3 100 – daugiau kaip 1 000 (30 proc.) buvo žydai².

PIRMOSIOS ŽYDŲ ŽUDYNĖS EUROPOJE

Apie Gargždų žydų likimą plačiau rašoma knygoje „Justiz und NS-Verbrechen“³, „Lietuvos žydų bendruomenių enciklopedijoje“ („Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania“)⁴ ir Arūno Bubnio straipsnyje „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais“⁵.

Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, dauguma Gargždų žydų ir kai kurie lietuviai pasislėpė miestelio alaus daryklos rūsyje. Keletas žydų žuvo artilerijai apšaudant miestą.

Vokiečiai pareiškė, kad, iš Mėmelio (Klaipėdos) pusės kirtę sieną, jie susidūrė su gargždiškių pasipriešinimu⁶. Gargždai buvo užimti tik 1941 m. birželio 22 d. po pietų, po apie 15 val. trukusių įnirtingų kautynių. A operatyvinės grupės vadas Franzas Walteris Stahleckeris davė įsakymą Tilžės gestapo vadui SS šturmbanfiureriui Hansui Joachimui Böhmei 25 km Lietuvos pasienio ruože vykdyti komunistų ir žydų žudynes. Be to, buvo paskleisti gandai, esą Gargžduose civiliai gyventojai priešinasi vokiečių kariuomenei.

Kaip nurodo „Justiz und NS-Verbrechen“⁷ ir interneto šaltiniai⁸, 1941 m. birželio 22 d. nacių Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, prasidėjo žydų žudynės. Jas suplanavo minėtasis H. J. Böhme, o vadovavo, vykdydamas F. W. Stahleckerio įsakymą, Tilžės SD vadas SS brigadenfiureris Kerneris Hersmannas. Ankstų 1941 m. birželio 23 d. rytą šį nurodymą Berlyne patvirtino ir Vyriausioji reicho saugumo valdyba (RSHA)⁹. 1941 m. birželio 24 d. naciai Gargžduose įvykdė pirmąjį Europoje masinį žydų naikinimą.

Vyrų žudynės. 1941 m. birželio 23 d. Klaipėdos pasienio policijos komisariato gestapininkai, vadovaujami Ericho Frohwanno, atvyko į Gargždus¹⁰. Miestelio gyventojai buvo

suburti turgaus aikštėje. Žydai ir komunistai buvo atskirti nuo kitų gyventojų ir suimti. Iš viso suimta apie 200 asmenų. Suimti vyrai buvo nuvežti prie Vokietijos sienos ir laikomi pievoje po atviru dangumi. Ten juos saugojo sargybiniai iš Laugalių pasienio policijos.

Karo išvakarėse Klaipėdoje suformuotas specialusis greitojo reagavimo policijos būrys (*Alarmzug*) 1941 m. birželio 23 d. vakarą gavo Klaipėdos policijos vadovybės nurodymą pasiruošti kitą dieną įvyksiančiai Gargždų žydų egzekucijai.

Žudynių išvakarėse naciai su beprasmišku žiaurumu privertė žydus vyrus palaidoti žuvusius rusų kareivius ir pagilinti priešankinį griovį šalia muitinės, prie sienos su Vokietija. Vokiečiai buvo ypač žiaurūs žydams, kurie sovietmečiu ėjo svarbesnes pareigas. Štai gydytojas Oksmanas buvo nužudytas, nes atėjęs sovietams dirbo rajono gydytoju. Žiauriai buvo elgiamasi ir su rabinu R. Mejeriu Levinu.

1941 m. birželio 24 d. į Gargždus atvyko 16 (20?) Tilžės gestapo vyrų, vadovaujамų H. J. Böhme's, 10 Tilžės SD vyrų, vadovaujамų K. Hersmanno, ir 20–25 vyrai iš Mėmelio apsaugos policijos, vadovaujami Wernerio Schmidto-Hammerio.

Vokiečių kareiviams buvo pasakyta, kad jie šaudys komunistus partizanus, bet tai buvo nekaltos civilės aukos. Prie iškasto prieštankinio griovio krašto buvo vedami arba priverčiami bėgti po dešimt žydų. Jie buvo statomi veidais į priešais stovinčius išsirikiavusius vokiečių kareivius ir Mėmelio apsaugos policininkus ir pagal ltn. W. Schmidto-Hammerio komandą šaudomi. Kiekvienam žudikui teko po auką, šaudyta iš 20 m atstumo. Kiekvienos naujos grupės aukos pirmiau turėjo įstumti į duobę jau sušaudytus žmones. Žudynių metu žydai nesipriešino – vieni meldėsi, kiti verkė. Sužeistuosius pistoletų šūviais pribaidavo pats W. Schmidtas-Hammeris ir gestapinin-

kai. Tarp sušaudytųjų buvo ir iš Klaipėdos į Gargždus 1939 m. pabėgusių žydų.

Kai kurie žudikai nepakėlė įtampos, todėl juos teko pakeisti. W. Schmidtas-Hammeris ir SS oberfiureris Bernardas Fischeris-Schwederis šaudė kartu su visais. Tą dieną buvo nužudyta 200 žydų vyrų ir 1 moteris (sovietinio komisaro žmona). Visi buvo priversti palikti savo daiktus ir nusirengti. Yra žinoma, kad tarp aukų buvo gyvulių pirkliai Funkas ir Šeras, trys broliai Kofmanai, pramonininkai Bernšteinas ir Taueris, muilo fabriko savininkas Fainšteinas ir kt. Tarp nužudytųjų buvo ir keletas lietuvių komunistų.

Lietuvos centrinio valstybės archyvo byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje. Kretingos apskritis“ (toliau – „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“) yra tokie liudytojo Alekso Rimkaus žodžiai apie Gargždų vyrų sušaudymą: „Šiuo pažymiu, kad aš, žemiau pasirašęs Rimkus Aleksas, mačiau, kaip vokiečių kareiviai drauge su karininkais suėmė šaudymui žmones žydų tautybės apie 400, ir mačiau juos šaudant Klaipėdos gatvės gale, kairiajame plento šone. Ir girdėjau tikrai, kad likusias žydų moteris ir vaikus sušaudė apie Perkūno kaimą miške.“¹¹

Kad sušaudyta apie 400 vyrų, tvirtina ir kitas liudytojas, Justinas Gedvilas: „1941 m. birželio 24 ar 25 d. esant okupacijai Lietuvos SSR Klaipėdos valsčiuje Gargžduose visus taikius gyventojus suvarė į sodą. Po kurio laiko lietuviams buvo leista eiti namo, o žydus per prievartą pasiliko ir padalijo į dvi grupes. Vienoje grupėje buvo vyrai nuo 14 metų amžiaus ir vyresni, o antroje grupėje buvo visokio amžiaus moterys ir vaikai iki 14 metų. Pirmoje grupėje esančius vokiečiai vakare išvežė už Klaipėdos gatvės ir apie 400 sušaudė.“

Gargžduose vyrus šaudė vokiečių kariai, vadovaujami SS. Buvo ten ir karininkų;

pavardžių ir dalinių pavadinimų aš nežinau. Apie sušaudymą taikių tarybinių piliečių kalbėjo, kad tai buvo specialiai išskirti vadovaujantieji šaudymui, todėl jiems buvo duotas įsakymas apie šaudymą žmonių dar iki karo pradžios. Šaudant buvo klaikus riksmas, tačiau, nežiūrint į maldavimus, buvo šaudoma be gailės iš automatų ir šautuvų. Duobė buvo išplatinta, labai didelė, ir ji buvo pripildyta nekaltų žmonių lavonais.¹²

Kaip minėta, šias pirmąsias žydų žudynes įvykdė jungtinis operatyvinis būrys, kurį sudarė vermachto kareiviai, Klaipėdos pasienio policininkai ir Tilžės gestapininkai¹³.

Moterų ir vaikų žudynės. 1941 m. birželio 23 d. apie 100 suimtų žydžių moterų ir vaikų buvo nuvaryti prie Minijos upės rytinėje Gargždų pusėje¹⁴, į tuščius Aneliškių dvaro

sandėlius¹⁵, kur jie išbuvo greičiausiai iki 1941 m. rugsėjo ar spalio mėn.¹⁶ Ten buvo laikoma 250–300 žydžių¹⁷, tikriausiai suvarytų iš aplinkinių vietovių. Moterys buvo priverstos dirbti pas ūkininkus.

1941 m. spalio mėn. Aneliškių dvare laikytos žydės nuvarytos į Vėžaitynės mišką, 11 km nuo Gargždų, ir sušaudytos dviejose vietose: 6-ajame ir 7-ajame Vėžaičių–Plungės kelio kilometre. Straipsnyje „Gargzdai and the Holocaust“¹⁸ nurodoma, kad moterys ir vaikai buvo žudomi rugsėjo 14 ir 16 d. Ten rašoma, kad 1941 m. rugsėjo 14 d. naciai atrinko jaunas darbingas moteris, nuvarė į Kalniškės kaimą, o iš ten – į Vėžaitynės mišką ir nužudė. Byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“ randame Niunevos Zenon liudijimą, kad 1941 m. rugsėjo viduryje į

Gargždai. Paminklas sušaudytiems Gargždų žydams atminti

Vėžaičių mišką atvežė apie 90 žydžių ir sušaudė. Anot liudytojos, „šita masinė žudynė išimtinai buvo tik jaunų merginų“¹⁹.

Miške buvo iškastos dvi duobės. Šaudymui vadovavo Ildefonsas Lukauskas. Prieš šaudymą jis įsakė moterims nusivilkti viršutinius drabužius. Vėliau žydės grupėmis po 8–10 buvo vedamos prie duobės ir šaudomos. Po žudynių patys budeliai užkasė duobes ir, susikrovę aukų drabužius, grįžo į Gargždus. Šiose žudynėse dalyvavo ne tik Gargždų, bet ir Kulių policininkai ir baltaraiščiai.

Liudytojas Jonas Aleksejus²⁰, Vėžaičių klebonas, pasakoja: „1941 metų rudenį, tiklesnės datos neprisimenu, važiauvau dviračiu iš Gargždų miestelio į Vėžaičius. Pakeliui pavijau žydus, kurie sargybos buvo varomi. Sargyba varė moteris ir vaikus, kurie ėmė manęs prašyti, kad eičiau su jais. Su tuo, kaip kunigas, aš sutikau. Sargybos lydimus, juos atvarė į mišką, apie 7 kilometrus nuo Vėžaičių ir apie 2 kilometrus nuo Perkūno kaimo. Miške buvo iškasta duobė, pločio apie 3 metrus, ilgio 15 metrų ir gylio apie 3 metrus. Aš, kaip kunigas, prašiau, kad nešaudytų ir neišsirenginėtų, tačiau jie į mano prašymus nekreipė dėmesio. Prieš sušaudant jiems buvo įsakyta nuogai išsirengti, bet, man prašant, jiems buvo palikti apatiniai baltiniai, ir partijomis po 8–10 žmonių jie buvo vedami prie duobės ir šaudomi. Moterys, kurios turėjo daugiau vaikų, laikė juos prie savęs, o kūdikius ant rankų. Iš viso buvo sušaudyta apie 300 žmonių. Moterys ir vaikai nuo 10 metų ir jaunesnio amžiaus, pagyvenusios moterys į žudymo vietą buvo vežami vežimais. Žudymui vadovavo Ildefonsas Lukauskas, lietuvis, tarnavęs gestape. 1944 m., neaišku kieno, buvo užmuštas.“²¹

Liudytojas Justinas Gedvilas²² teigia, kad 1941 m. rugsėjį miške, prie Perkūno kaimo, buvo sušaudytos žydės moterys. „Lietuvos žydų bendruomenių enciklopedijoje“

taip pat nurodoma, kad 1941 m. rudenį Vėžaičiuose buvo žudomi žydai²³. Byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“ prie nužudytųjų skaičiaus yra priedas, kad, Perkūno kaime atliekant ekshumaciją, nustatyta, jog 82 žmonės buvo užmušti bukais daiktais, o 17 – užkasti gyvi.

1941 m. rugsėjo 16 d. visos kitos moterys ir vaikai buvo nužudyti tame pat Vėžaitynės miške, tik kitose duobėse. Šaudė Gargždų policininkai ir baltaraiščiai. Vienu liudytojų parodymu, žudynėms vadovavo policijos viršininkas Mackus, kitų – I. Lukauskas. N. Zenon liudija, kad „antrosios masinės moterų ir vaikų žudynės vyko 1941 m. rugsėjo 18 d., sušaudė tame pačiame [Vėžaičių. – *Aut. past.*] miške 100 žmonių“²⁴. Liudytojos nuomone, žudynėms vadovavo Gargždų valsčiaus seniūnas Petras Lengvenas.

Byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“ Povilas Truška liudija, kad 1941 m. spalio mėn. netoli Perkūno kaimo į mišką buvo atvežta apie 300 žydų moterų ir vaikų: „Moterų buvo apie 220 įvairaus amžiaus, o vaikų buvo apie 80 nuo 14 metų amžiaus iki kūdikių. Miške buvo paruošta duobė ir sušaudė.“²⁵ Tai antrosios žydų žudynės. Liudytojas čia sumaišė tik jų datą.

Per žudynes tik viena moteris, Rachelė Yomi²⁶, išsigelbėjo apsimesdama mirusi. Ją išslapstė mokytojas Gricius; po karo jie sukūrė šeimą.

VĖŽAIČIŲ ŽYDŲ ŽUDYNĖS

Vėžaičių dvaras ir bažnytkaimis yra tarp dviejų trumpučių Minijos intakų – Skinijos ir Gerdaujos, 5 km nuo Gargždų. Tarpukaryje Vėžaičiai priklausė Gargždų valsčiui. Juose buvo mokykla, paštas, lėntpjūvė, 3 parduotuvės. 1923 m. gyveno 378 žmonės²⁷. Yra manoma, kad žydai Vėžaičiuose gyveno tik nuo 1930 m.²⁸ To paties šaltinio teigi-

mu, laikinasis getas moterims ir vaikams žydams buvo įsteigtas kaime iki 1941 m. rudens. Kadangi laikinajame gete buvo laikomos tik moterys ir vaikai, žydai vyrai, matyt, jau buvo išgabenti į Gargždus ir ten su kitais nužudyti.

1941 m. rugsėjo mėn. Vėžaičių žydės moterys ir vaikai nužudyti kartu su Gargždu žydėmis Vėžaitynės miške, netoli Gargždų.

NUŽUDYTŲJŲ SKAIČIUS

Gargždų žydai nužudyti trijose vietose: pačiuose Gargžduose ir dviejose Vėžaitynės miško vietose.

Gargžduose 1941 m. birželio 24 d. įvykdytų žydų žudynių aukų skaičius įvairiuose šaltiniuose įvairuoja. A. Bubnys²⁹ rašo, kad liudininkai mini 100–300 žydų moterų ir vaikų. Broniaus Kviklio „Mūsų Lietuva“³⁰ ir „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija“³¹ nurodo, kad Gargžduose naciai nužudė apie 750 žydų (dar 37 gyventojus deportavo į Vokietiją dirbti darbų), o „Visuotinė lietuvių enciklopedija“³² tvirtina, kad 1941 m. birželio 24–25 d. Tilžės gestapo operatyvinis būrys nužudė 384 Gargždų gyventojus (daugiausia žydus). Angliškame Gargždų žydų žudynių³³ aprašyme tvirtinama, kad nužudyta apie 500 asmenų: birželio 24 d. – 200 vyrų, o rugsėjo 14 ir 16 d. – 300 moterų ir vaikų.

Panagrinėkime Gargžduose nužudytų žydų skaičių.

1. 1941 m. birželio 24 d. vokiečių saugumo policija ir SD būrys iš Tilžės kartu su Klaipėdos miesto policija (*Schutzpolizei*) įvykdė pirmąsias masines žydų žudynes Sovietų Sąjungoje – sušaudė 201 Gargždų žydą. Tai oficialūs, visur cituojami ir niekieno neginčijami duomenys³⁴.

Tačiau byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“³⁵ kai kurie liudytojai nurodo, kad tada sušaudyta apie 400 žydų vyrų.

2. Atsiverskime sovietinių laikų knygoje „Hitleriniai žudikai Kretingoje“³⁶ skelbiamą lentelę, kurioje nurodyta, kad nacių nusi-kaltimus 1945 m. tyrusi Kretingos apskrities komisija nustatė, jog vokiečių okupacijos metais Gargžduose sušaudytas 751 žmogus³⁷. Tai Rusijos Federacijos valstybinio archyvo bylos duomenys³⁸.

Atsiverskime dar vieną lentelę, esančią byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“³⁹, kurioje nurodyta, kad Gargžduose buvo sušaudyta 850 žmonių: 396 – pačiuose Gargžduose ir 454 – Perkūno kaime.

Toje pačioje byloje yra 1945 m. vasario 11 d. ekshumacijos aktas: „Gargždų miesto pakraštyje, 20 m nuo Mėmelio gatvės, aptiktas 44 m ilgio, 3 m pločio kapas. Nukasus paviršinių žemės sluoksnį, metro gylyje rasta vyrų lavonų. Suskaičiavus nustatyti 396 nužudyti tarybiniai žmonės. Smulkiau apžiūrint lavonus nustatyta, kad žmonės nužudyti šaunamaisiais ginklais.

Gargždų valsčiaus Vėžaičių miške, netoli Perkūno kaimo, 45 m atstumu nuo kelio, aptikta 14 m ilgio, 2,5 m pločio kapo duobė. Nukasus paviršinių žemės sluoksnį, 70 cm gylyje aptikti 107 nužudytų merginų lavonai. Taikūs tarybiniai žmonės buvo nužudyti šaunamaisiais ginklais, taip pat, sprendžiant iš sulaužytų ir kitaip pažeistų kaulų, naudojant bukus daiktus.

Tame pačiame miške, 700 m nuo kelio, kilometro atstumu nuo aprašytosios kapo duobės, rastas antras 3,5 m ilgio ir 3 m pločio kapas. Nukasus paviršinių žemės sluoksnį, 80 cm gylyje rasta moterų ir vaikų lavonų. Remiantis skaičiavimais ir liudijimais, nustatyta, kad ten užkasti 347 žmonės.

Žudyta šaunamaisiais ginklais ir bukais daiktais (remiantis kaulų sužalojimais – vaikai). Šaunamaisiais ginklais šaudyta chaotiškai, į įvairias kūno vietas. Tarp lavonų rastas 2,5 m ilgio, 9 cm pločio beržinis kuolas su kraujo žymėmis. Galima spėti, kad buvo žudoma ir

Vėžaičiai. Rodyklė į žydų žudynių vietą

kitomis priemonėmis. Tarp lavonų aptikti 7 žmonės (vaikai) be kūno sužalojimų. Manytina, kad jie buvo užkasti gyvi.⁴⁰

Kyla klausimas, kurie duomenys teisingi? Galbūt Kretingos apskrities komisijos akto duomenys tikslesni už ekshumacijos akto, todėl jis ir buvo išsiųstas į Maskvą?

3. Kaip nurodo „Lietuvos žydų bendruomenių enciklopedija“⁴¹, 21 Gargždų žydas buvo nužudytas Kauno gete, keli pateko į Estijos koncentracijos stovyklas.

4. Telieta ateities istorikams pateikti klausimus, į kuriuos šiandien nėra aiškaus atsakymo:

a) jei iš 400 žydų vyrų vokiečiai sušaudė 200, tai kur buvo sušaudyti dar 200 vyrų?

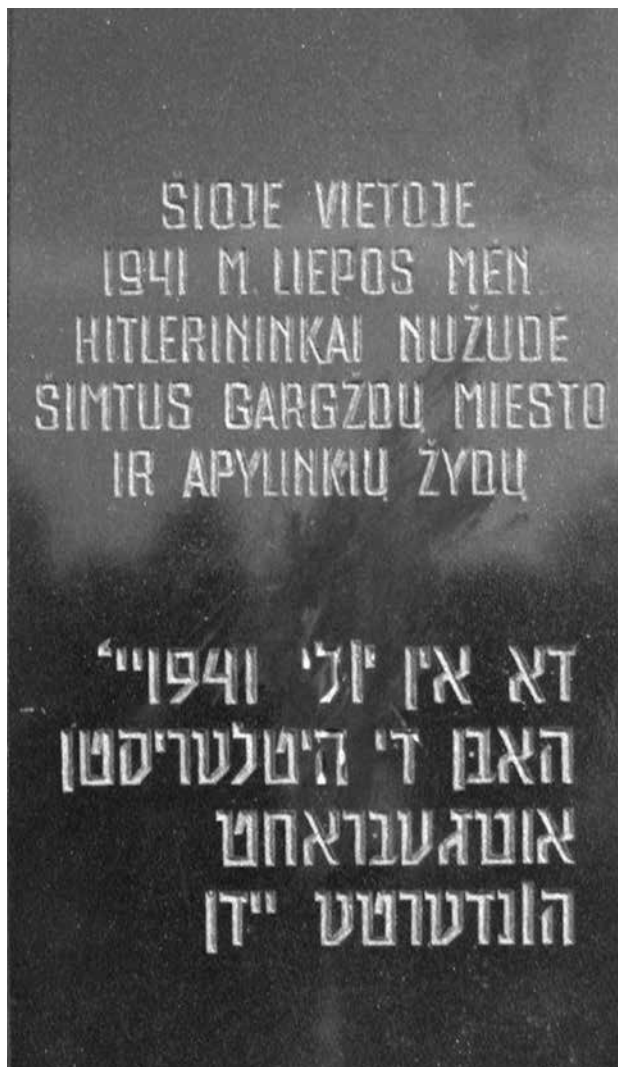
b) byloje „Dokumentai apie apskaitą piktadarybių...“ pateiktame akte nurodytas

bendras nužudytųjų skaičius – 850 žmonių. Kodėl dokumente Maskvai nurodytas mažesnis nužudytųjų skaičius?

5. Tad kiek žmonių nužudyta Gargžduose? Pagrindas yra sudarytasis aktas ir liudytojų parodymai. Taigi trijose vietose nužudyta 850 žmonių: 396 žydai vyrai, 107 merginos, 220 moterų ir 127 vaikai. Tiesa, kaip minėta, 1939 m. Gargžduose gyveno 3 100 žmonių, iš jų daugiau kaip 1 000 (30 proc.) – žydų. Jei 1941 m. Gargžduose nužudyta apie 850 žydų, kyla klausimas, kur dingo dar apie 150, neskaitant tų 20-ies, kurie, kaip nurodo „Lietuvos žydų bendruomenių enciklopedija“⁴², pateko į Kauno getą. Šis klausimas kol kas neatsakytas. Galbūt nurodytas netikslus Gargždų gyventojų skaičius?

PAMINKLAI

Vyrų žudynių vieta. Gargžduose, Klaipėdos gatvės gale, kairėje pusėje važiuojant nuo Kauno, stovi 1989 m. gruodžio 17 d. pastatytas raudono akmens paminklas su užrašu: „Šioje vietoje 1941 m. liepos mėn. hitlerininkai nužudė šimtus Gargždų miesto ir apylinkių žydų.“ Priešas skelbia: „Čia Lietuvos žemės neužgyjanti žaizda.“

Paminklo žuvusiems Gargždų žydams užrašas

Moterų ir vaikų žudynių vietos. Kelio Gargždai–Plungė 6-ajame kilometre yra rodyklė į žydų žudynių vietą. Paėję ar pavažiavę 250 m gilyn į mišką, pasiekiame kryžkele, kur stovi sunkiai įžiūrimas, žole apaugęs Džanerio stulpas, nurodantis, kad už 700 m dešinėje yra dar vienas Džanerio stulpas. Jis skelbia, kad už 50 m yra žudynių vieta. Ten stovi paminklas su vandalų apniokotu užrašu lietuvių ir hebrajų kalbomis: „Praeivi, prisimink 1941 m. aukas, nekaltai mirštančius vaikus, motinas ir senelius, kurie buvo žudomi hitlerinių budelių už tai, kad buvo žydai.“ Hebrajiškame (ivrito kalba) tekste dar pažymėta, kad žuvę vaikai ir moterys yra iš Gargždų.

Antroji vieta važiuojant plentu yra apie 500 m nuo pirmosios (7-ajame Gargždų–Plungės kelio kilometre) ir 400 m gilyn į mišką. Aplinka čia gana gerai sutvarkyta, stovi stačiakampis betoninis paminklas su užrašu lietuvių ir žydų (jidiš, idiš) kalbomis: „Čia, tyliame Žemaitijos kampelio miške, 1941 metų spalio mėnesį aidėjo šūviai, susimaišę su moterų aimanomis, vaikų klyksmu. Čia vokiškieji fašistiniai budeliai sušaudė apie 300 Gargžduose gyvenusių žydų tautybės žmonių. Nužudytieji visada liks atmintyje kaip grėsmingas kaltinimas fašizmui“; memorialinės lentos priešas skelbia: „Būkit, žmogžudžiai, prakeikti rytmetėlį ankstų... S. Nėris.“ Žemiau jo, nulipus laipteliais, žuvimo vietoje yra paminklinis akmuo. Jo tekstas toks pat kaip ir pirmojoje žudynių vietoje.

Antroji vieta važiuojant plentu yra apie 500 m nuo pirmosios (7-ajame Gargždų–Plungės kelio kilometre) ir 400 m gilyn į mišką. Aplinka čia gana gerai sutvarkyta, stovi stačiakampis betoninis paminklas su užrašu lietuvių ir žydų (jidiš, idiš) kalbomis: „Čia, tyliame Žemaitijos kampelio miške, 1941 metų spalio mėnesį aidėjo šūviai, susimaišę su moterų aimanomis, vaikų klyksmu. Čia vokiškieji fašistiniai budeliai sušaudė apie 300 Gargžduose gyvenusių žydų tautybės žmonių. Nužudytieji visada liks atmintyje kaip grėsmingas kaltinimas fašizmui“; memorialinės lentos priešas skelbia: „Būkit, žmogžudžiai, prakeikti rytmetėlį ankstų... S. Nėris.“ Žemiau jo, nulipus laipteliais, žuvimo vietoje yra paminklinis akmuo. Jo tekstas toks pat kaip ir pirmojoje žudynių vietoje.

Vėžaičiai. Paminklo žuvusiems Gargždų ir Vėžaičių žydams užrašas

Nuorodos

¹ B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, t. 4, Vilnius, 1991, p. 354.

² „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“, *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania*, prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00187.html>.

³ I. Sagel-Grande, F. Baner, *Justiz und NS-Verbrechen*, Amsterdam, 1976 (Bd. 15, case No. 465). Žr. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, p. 79.

⁴ „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“.

⁵ A. Bubnys, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais“, p. 52–55, prieiga internete: <http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/Naciu%20okupacija/Holokaustas%20Lietuvos%20provincijoje/Zydu%20persekiojimas/Pirmosios%20Karo%20dienos/A.Bubnio%20mokslinis%20darbas%20%28lietuviu%20k.%29.pdf>.

⁶ J. Petronytė, „Muziejuje prikelta Gargždų krašto istorija“, *Vakarų ekspresas*, 2013, rugpjūčio 10.

⁷ I. Sagel-Grande, F. Baner, *Justiz und NS-Verbrechen*.

⁸ Žr. <<http://lt.wikipedia.org/wiki/Holokaustas>>; „Gargzdai and the Holocaust“, <<http://kehilalinks.jewishgen.org/gargzdai/holocaust.html>>.

⁹ A. Bubnys, op. cit.

¹⁰ I. Sagel-Grande, F. Baner, *Justiz und NS-Verbrechen*.

¹¹ Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje. Kretingos apskritis, LCVA, f. M-1, b. 18, l. 50.

¹² Ibid., l. 54.

¹³ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, „Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį“, *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje*, t. 3, Vilnius, 2006, p. 66.

¹⁴ I. Sagel-Grande, F. Baner, *Justiz und NS-Verbrechen*.

¹⁵ „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ I. Sagel-Grande, F. Baner, *Justiz und NS-Verbrechen*.

¹⁸ R. M. Spector, *World Without Civilization: Mass Murder and the Holocaust. History and Analysis*, t. 1, 338, prieiga internete: <<http://www.amazon.com/World-Without-Civilization-Holocaust-Analysis/dp/0761829636>>.

¹⁹ Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskritis, LCVA, f. M-1, b. 18, l. 52–53.

²⁰ *Hitleriniai žudikai Kretingoje. Archyviniai dokumentai*, Vilnius, 1960, p. 40–41.

²¹ Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskritis, LCVA, f. M-1, b. 18, l. 55.

²² *Ibid.*, l. 54.

²³ „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“.

²⁴ Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskritis, LCVA, f. M-1, b. 18, l. 55.

²⁵ *Ibid.*, l. 56.

²⁶ „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“.

²⁷ B. Kviklys, op. cit., p. 354.

²⁸ „Pinkas Hakehillot Lita: Vezaiciai – JewishGen“, *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania*, prieiga internete <http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00229c.html>.

²⁹ A. Bubnys, op. cit.

³⁰ B. Kviklys, op. cit., p. 351.

³¹ „Gargzdai“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 2006, p. 527.

³² „Gargzdai“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6, Vilnius, 2004, p. 427.

³³ R. M. Spector, op. cit.

³⁴ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, op. cit., p. 66; *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 79; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 395.

³⁵ Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskritis, LCVA, f. M-1, b. 18, l. 54.

³⁶ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 10.

³⁷ *Ibid.*; A. Bubnys, op. cit.

³⁸ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, f. 7021, Nr. 422, ap. 94, l. 4.

³⁹ Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskritis, LCVA, f. M-1, b. 18, l. 59.

⁴⁰ *Ibid.*, l. 57.

⁴¹ „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“; R. M. Spector, op. cit.

⁴² „Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai – JewishGen“.

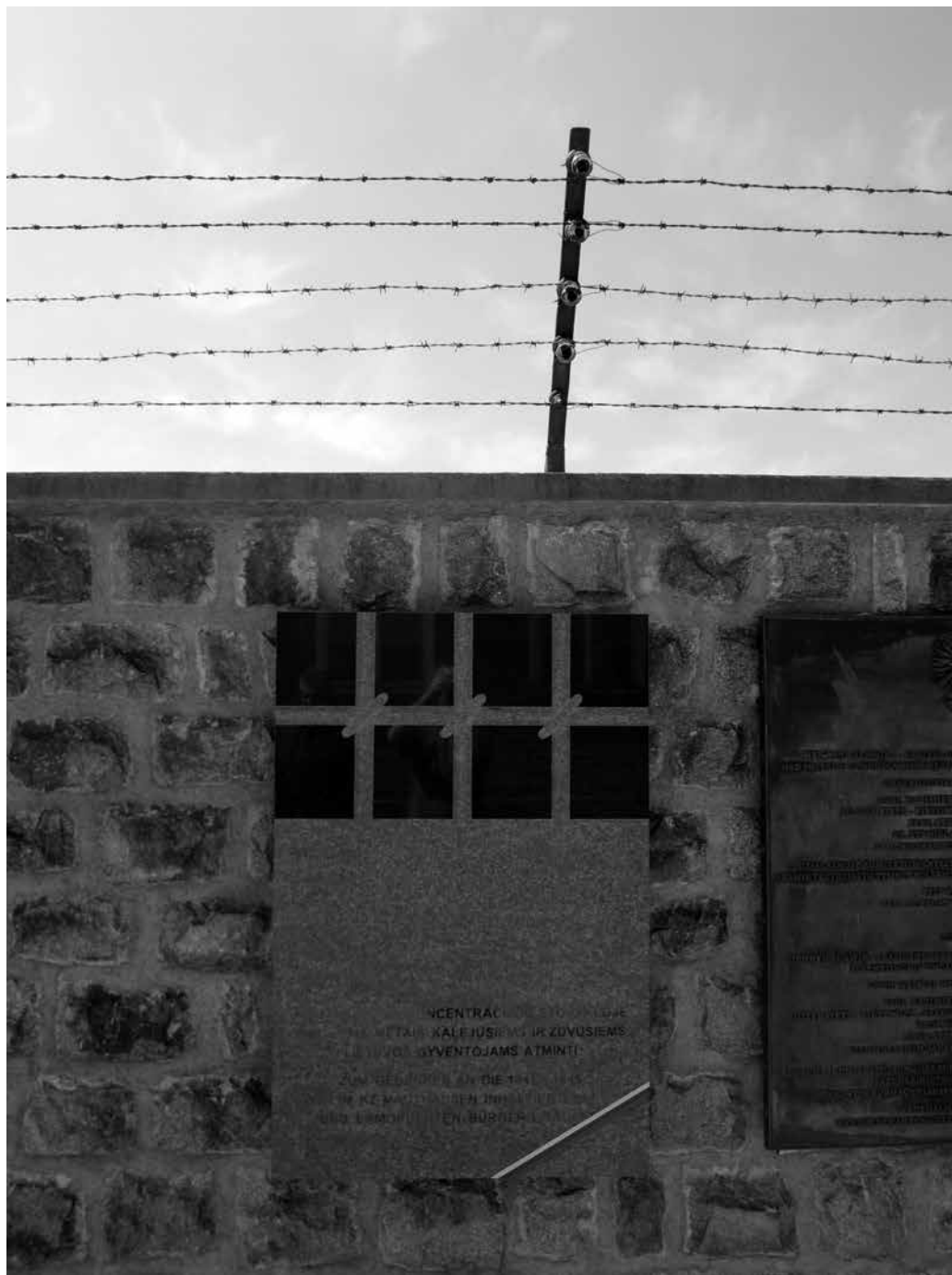
Atminimo lenta Mauthauzeno koncentracijos stovykloje

2015 m. gegužės 8 d., minint Antrojo pasaulinio karo pabaigos 70-ąsias metines, Mauthauzeno (Austrija) koncentracijos stovykloje įrengtame memoriale buvo atidengta atminimo lenta, skirta ten kalėjusiems ir žuvusiems Lietuvos gyventojams atminti. Negalutiniais duomenimis, 1941–1945 m. šioje koncentracijos stovykloje kalėjo de-

vyniasdešimt Lietuvos piliečių – lietuvių, žydų, rusų. Kai kuriems pavyko išgyventi. Memorialinės lentos įrengimą inicijavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC), bendradarbiaudamas su Lietuvos Respublikos ambasada Austrijoje ir Mauthauzeno memorialo administracija.

Buvusi Mauthauzeno koncentracijos stovykla

Mauthauzeno memoriale atidengta atminimo lenta, skirta ten kalėjusiems ir žuvusiems Lietuvos gyventojams atminti

Prie atidengtos atminimo lentos pirmas iš kairės – skulptorius Jonas Jagėla, antra – LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, trečia – ambasadorė Austrijoje Loreta Zakarevičienė

Iškilmingame renginyje dalyvavo Lietuvos Respublikos ambasadorė Austrijoje Loreta Zakarevičienė ir LGGRTC delegacija, vadovaujama generalinės direktorės Teresės Birutės Burauskaitės. Mintis įrengti atminimo lentą Mauthauzeno koncentracijos stovykloje kalėjusiems Lietuvos gyventojams kilo 2013 m., po LGGRTC darbuotojų apsilankymo Mauthauzeno memoriale.

Memorialinės lentos projektą sukūrė LGGRTC vyriausiasis specialistas skulptorius Jonas Jagėla, o reikiamų lėšų jai pagaminti skyrė Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija.

Nacių koncentracijos stovykla Mauthauzeno miestelyje buvo įsteigta 1938 m. rugpjūčio mėn. Vieta stovyklai buvo pasirinkta

neatsitiktinai – šalia Mauthauzeno miestelio plytėjo dideli granito karjerai, o kaliniai buvo išnaudojami kaip pigi darbo jėga.

Iš pradžių Mauthauzeno koncentracijos stovykloje buvo kalinami politiniai ir ideologiniai nacizmo priešinkai. Kaliniai būdavo mirtinai sumušami, pakariami, numarinami badu, uždusinami dujų kameroje, nužudomi suleidžiant mirtiną nuodų injekciją arba sušaudomi.

1943 m. smarkiai išaugus Vokietijos ginkluotės poreikiui, daugelis Mauthauzeno kalinių buvo įdarbinti ginklų pramonėje. Stovykla buvo išlaisvinta JAV kariuomenės 1945 m. gegužės 5 d.

Mauthauzeno stovykloje 1938–1945 m. kalėjo apie 200 tūkst. žmonių beveik iš visų

Europos šalių. Stovykloje buvo kalinami ne tik karo belaisviai, bet ir asmenys, nuteisti dėl savo politinių, religinių, rasistinių įsitikinimų, ir homoseksualai. Mauthauzeno koncentracijos stovykla, kaip ir daugelis kitų nacių koncentracijos stovyklų, tapo pačių baisiausių nusikaltimų žmonijos istorijoje nebylia liudininke.

1949 m. buvusi Mauthauzeno koncentracijos stovykla buvo paskelbta Austrijos nacionaline atminimo vieta. Čia buvo atidengtas sarkofago formos paminklas, skirtas Mauthauzeno stovyklos aukoms. Ant sarkofago lotynų kalba buvo iškalti žodžiai: „Tegul gyvieji mokosi iš mirusiųjų likimo.“ Tų pačių metų rudenį Prancūzija tapo

Dejonių siena su paminklinėmis lentomis skirtingų tautybių Mauthauzeno kaliniams atminti

pirmąją valstybę Mauthauzeno memoriale atidengusia atminimo paminklą, skirtą šioje vietoje kalėjusiems ir žuvusiems savo šalies piliečiams. Vėliau Prancūzijos pavyzdžiu pasekė daugelis kitų Europos valstybių,

kaip antai Belgija, Graikija, Italija, Albanija, Ukraina, Nyderlandai, Izraelis, Rumunija ir Lietuva. Turime kalbėti apie tragiškus praeities įvykius ir neleisti jiems nugrimzti į istorinę užmarštį.

Ramona Staveckaitė-Notari

Dokumentai ant beržo tošies – į UNESCO Pasaulio paveldo registrą

2015 m. gegužės 21 d. į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Lietuvos nacionalinį registrą buvo įrašyti septyni nauji objektai, saugomi skirtingose Lietuvos kultūros ir mokslo institucijose. Vienas jų – dokumentai ant beržo tošies (Sibiro tremtinių laišakai), saugomi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejuje: 1941 metų politinio kalinio Kazimiero Šiliūno laiškas-vokas ant beržo tošies, rašytas 1942 m. iš Rešotų (Nižnij Ingašo r., Krasnojarsko kr.) į Altajaus krašto Pankrušichos rajoną ištremtai šeimai, 1941 metų politinio kalinio Antano Baniulio laiškas-vokas ant beržo tošies, rašytas 1943 m. iš Rešotų (Krasnojarsko kr., Nižnij Ingašo r.) į Romansyrą (Ust Janos r., Jakutijos ASSR) ištremtai dukrai Danutei Baniulytei, 1941 metų politinio kalinio Juozo Meškausko laiškas-vokas ant beržo tošies, rašytas 1944 m. gruodžio 22 d. iš Rešotų (Krasnojarsko kr., Nižnij Ingašo r.) į Lietuvą broliui Jonui Meškauskui ir draugui Juozui Račkauskui, 1941 metų politinio kalinio Benedikto Šumskio laiškas-vokas ant beržo tošies, rašytas apie 1945–1946 m. iš Kansko (Kansko r., Krasnojarsko kr.) artimiesiems į Lietuvą. Taip pat muziejuje saugomas 1947 metų tremtinės Anelės Karpavičiūtės atvirukas ant beržo tošies, siųstas 1948 m. gruodžio 15 d. iš Veližanų rajono (Tiumenės sr.) šv. Kalėdų proga seseriai tremtinei Salomėjai Karpavičiūtei, ir 1950 metų politinės kalinės Onos Abariūtės albumas iš beržo tošies, padarytas apie 1952 m. politinių kalinių persiuntimo kalėjime Krasnojarsko krašte.

Iškilmingas renginys, kuriame dalyvavo LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Memorialinio departamento

direktoriaus pavaduotojas ir Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis ir Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė, vyko Lietuvos Respublikos Prezidentūros Kolonų salėje. Jo metu buvo paskelbti visi nauji į registrą įrašyti dokumentinio paveldo objektai, iš kurių keturi – nacionalinės, trys – regioninės reikšmės. Juos saugančių atminties institucijų atstovai trumpai pristatė objektus, papasakojo apie jų išskirtinumą, reikšmę ir sukūrimo aplinkybes.

Genocido aukų muziejuje saugomus dokumentus ant beržo tošies pristatė E. Peikštenis. Pasak jo, ant beržo tošies rašyti Sibiro tremtinių laišakai – gyvi atskirų žmonių, o per jų patirtį – ir visos lietuvių tautos likimo liudininkai. Juose atsispindi ne tik sunkios tremtinių ar lageriuose įkalintų žmonių gyvenimo sąlygos, bet ir jų puoselėtos vertybės.

Šventinę ceremonijos nuotaiką kūrė Valstybinio Vilniaus kvarteto atliekama muzika, ceremonijos dalyvius sveikino Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos generalinė sekretorė dr. Marija Drėmaitė, Lietuvos Respublikos Prezidentės vyriausioji patarėja dr. Rūta Kačkutė, kultūros viceministras dr. Romas Jarockis, Latvijos nacionalinės UNESCO komisijos generalinė sekretorė Dagnija Baltina, Nacionalinio komiteto „Pasaulio atmintis“ pirmininkė Jolita Steponaitienė.

2015 m. gegužės 22 d. Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos būstinėje vyko Lietuvos, Latvijos ir Estijos nacionalinių UNESCO komisijų atstovų susitikimas. Jo metu buvo nutarta rengti bendrą trijų Baltijos valstybių paraišką dėl dokumentų ant beržo tošies įtraukimo į UNESCO Pasaulio paveldo registrą. Į paraišką reikėjo įtraukti

Iškilmingo renginio dalyviai Lietuvos Respublikos Prezidentūros Kolonų salėje

kuo daugiau institucijų, kuriose saugomi dokumentai ant beržo tošies, susiję su sovietinės okupacijos laikotarpiu.

2015 m. spalio 29–30 d. Rygoje ir Tukumė (Latvija) vyko antrasis trijų Baltijos valstybių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos – darbo grupių susitikimas paraiškai dėl dokumentų ant beržo tošies įtraukimo į UNESCO Pasaulio paveldo registrą rengti. Lietuvos darbo grupėje buvo Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos Nacionalinio komiteto „Pasaulio atmintis“ pirmininkė J. Steponaitienė, Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos sekretoriato Komunikacijos programų vadovė Miglė Mašanauskienė, LGGRTC Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja R. Driaučiušaitė ir vyriausioji specialistė Milda Ramanauskaitė. Paraiškos rengimo darbo grupės susitiko Latvijos nacionalinėje bibliotekoje. Prieš darbinį susitikimą Latvijos nacionalinės bibliotekos direktorius, Latvi-

jos nacionalinės UNESCO komisijos Žinių visuomenės programų tarybos vadovas ir komiteto „Pasaulio atmintis“ pirmininkas Andris Vilkas pravedė ekskursiją ir supažindino su biblioteka. Po ekskursijos vyko susitikimas ir diskusija su Latvijos nacionalinės UNESCO komisijos Žinių visuomenės tarybos nariais ir ekspertais, Latvijos muziejų atstovais dėl paraiškos rengimo. Diskusijai vadovavo A. Vilkas ir Latvijos nacionalinės UNESCO komisijos generalinė sekretorė Dagnija Baltina. Susitikimo metu Tukumė muziejaus direktorė Agrita Ozola, LGGRTC Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vyriausioji specialistė M. Ramanauskaitė ir Estijos okupacijų muziejaus kuratorius Martinas Andrelleris ekspertams pristatė dokumentus ant beržo tošies, įtrauktus į rengiamą paraišką. Estijos atstovai į paraišką įtraukė 33, Latvijos – 43, Lietuvos – 32 dokumentus ant beržo tošies (iš LGGRTC Genocido

Lietuvos, Latvijos ir Estijos darbo grupių nariai Tukume

aukų, Šiaulių „Aušros“, Biržų „Sėlos“, Utenos kraštotyros, Panevėžio kraštotyros, Gargždų krašto Laisvės kovų ir tremties istorijos, Marijampolės Tauro apygardos ir tremties, Salomėjos Nėries memorialinio, Valstybinio Kernavės archeologijos ir istorijos muziejų rinkinių, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos, Lietuvos ypatingojo archyvų ir J. Sajausko kolekcijos). Iš viso į paraišką įtraukta 108 dokumentai ant beržo tošies.

Po pristatymų vyko diskusija, kurios metu buvo išsakyta daug vertingų patarimų dėl paraiškos rengimo. Spalio 30 d. netoli Tukumo esančiuose Durbės dvaro rūmuose vyko Lietuvos, Latvijos ir Estijos darbo grupių susirinkimas ir parengtos paraiškos analizavimas.

Trečiasis darbo grupių susitikimas turėtų vykti Taline (Estija).

*Ramunė Driaučiūnaitė,
Milda Ramanauskaitė*

Pažintinis partizaninio karo takas Daugėliškių miške

Raseinių rajone, Ariogalos seniūnijoje, Prisikėlimo apygardos partizanų vadavietė buvo atstatyta 2010 m., minint 60-ąsias bunkerio likvidavimo metines. Šioje vietoje 2000 m. buvo pastatytas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) atminimo ženklas 1950 m. liepos 22 d. vadavietėje žuvusiems Prisikėlimo apygardos partizanams. Vienas iš

žuvusiųjų – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras Leonardas Vilhelmas Grigonis-Užpalis.

2014 m. lapkričio mėn. Raseinių r. Ariogalos gimnazijos jaunieji šauliai, tvarkydami atstatyto Lietuvos partizanų Prisikėlimo apygardos štabo bunkerio Daugėliškių miške aplinką, rado metalinę kapsulę su

Informacinis stendas apie 1950 m. liepos 22 d. miške vykusias kautynes

Prisikėlimo apygardos štabo dokumentais. Talkoje dalyvavę jaunieji šauliai tapo istorinio įvykio liudininkais. Unikalus radinys buvo atvežtas į Genocido aukų muziejų, o vėliau perduotas Lietuvos ypatingajam archyviui. Šiuo metu rasti dokumentai restauruojami.

Siekdama įamžinti šias su partizaniniu karu susijusias istorines vietas, 2015 m. Ariogalos gimnazija įgyvendino projektą „Pažintinis partizaninio karo maršrutas Daugėliškių miške“. Daugiau nei 4 km pažintiniame take galima aplankyti Prisikėlimo apygardos štabo bunkerį, partizanų archyvo radimvietę, ryšininko Albino Kęstučio Bersėno sodybą ir Antano Jaugelio būrio

žūties vietą. LGGRTC, bendradarbiaudamas su pažintinio tako rengėjais, pastatė Daugėliškių miške atminimo ženklą 1945 m. liepos 27 d. žuvusiems Antano Jaugelio būrio partizanams ir padėjo parengti tekstus informaciniams stendams – apie A. Jaugelio partizanų būrį ir A. K. Bersėno tėviškę.

Gavus reikiamų lėšų iš JAV lietuvių Tautos fondo, LR krašto apsaugos ministerijos, ir Raseinių rajono savivaldybės, buvo pradėti pažintinio tako įrengimo darbai: suformuoti takai nuo vieno objekto iki kito, pastatyti informaciniai stendai, tipinis LGGRTC atminimo ženklas ir iškeltos Lietuvos vėliavos, kad istorinėse vietose plevėsuotų mūsų tautos simbolis – trispalvė.

Kryžius, tipinis atminimo ženklas ir informacinis stendas 1945 m. liepos 27 d. žuvusiems Antano Jaugelio būrio partizanams

Informacinis stendas apie išlikusią partizanų ryšininko Albino Kęstučio Bersėno sodybą

Atstatyta partizanų vadavietė yra išskirtinė istorinė turistinė vieta visame Raseinių r. ir Lietuvoje. Ji gausiai lankoma, čia vyksta įvairūs edukaciniai užsiėmimai.

Labai džiugu, kad mūsų tautos didvyrių kovų vieta įamžinta. Ji ateities kartoms primins Laisvės kainą, kurią turėjo sumokėti partizanai dėl Lietuvos nepriklausomybės.

Partizanų vadavietės ir pažintinio tako Daugėliškių miške įrengimo iniciatorius, Ariogalos gimnazijos istorijos mokytojas Andrius Bautronis ir Dalia Urbonienė

Paminklas Leodardui Vilhelmui Grigoniui-Užpaliui

2010 m. lapkričio 22 d. Radviliškio r. Grinkiškio sen. Minaičių k. buvo atidengtas memorialas partizanų ryšininkų Miknių sodyboje įrengtame bunkeryje, kuriame 1949 m. vasario 10–20 d. vyko visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas. Jo metu įkurtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (toliau – LLKS), paskelbta 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos Deklaracija, kurią pasirašė Jonas Žemaitis-Vytautas, Aleksandras Grybinas-Faustas, Vytautas Gužas-Kardas, Juozas Šibaila-Merainis, Bronius Liesis-Nak-

tis, Leonardas Vilhelmas Grigonis-Užpalis, Adolfas Ramanauskas-Vanagas ir Petras Bartkus-Žadgaila.

Jau tada Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinio departamento Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus darbuotojams kilo mintis tipiniu paminklu įamžinti visus 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarus jų gimtinėse. Skulptorius Jonas Jagėla parengė projektinį paminklo pasiūlymą. Eglės silueto kompozicijoje galima įžvelgti Vyčio kryžių –

Paminklas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui Leonardui Vilhelmui Grigoniui-Užpaliui

Prie paminklo stovi LGGRTC Memorialinio departamento darbuotojai. Iš dešinės: Memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas Eugenijus Peikštenis, skulptorius Jonas Jagėla, Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus vedėja Violeta Kolonaitienė, skyriaus vyriausioji specialistė Dalia Urbonienė ir Atminimo programų skyriaus vyriausioji programų specialistė Rūta Trimonienė

partizanų kovos simbolį. Ši transformuoto Vyčio kryžiaus kompozicija pabrėžia lietuvių partizaninio karo paslaptį. Idėja pradėta įgyvendinti 2015 m., Lietuvos Respublikos Vyriausybei pagal Istorinės atminties puoselėjimo programos priemonių planą skyrus dalinį finansavimą pradėti LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarų įamžinimą jų gimtinėse.

Pirmasis tipinis paminklas buvo atidengtas 2016 m. vasario 16 d. Rokiškio r. Rokiškio kaimiškosios sen. Sėlynės k. signatarui

L. V. Grigoniui-Užpaliui. Nors signataras gimė Pužonių k., paminklas pastatytas Sėlynėje. Ši vieta, bendradarbiaujant su Rokiškio r. savivaldybe ir Sėlynės k. bendruomene, pasirinkta neatsitiktinai. L. V. Grigonio iniciatyva Litviniškio k. pavadinimas buvo sulietuvinintas ir pervadintas į Sėlynę. Čia būsimasis partizanas pastatė mokyklą, kurioje mokytojavo ir patriotine dvasia auklėjo moksleivius, vadovavo kaimo Lietuvos šaulių sąjungos nariams.

Dalia Urbonienė

Partizanų kovų įamžinimas

2015 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) pastatė septynis informacinius stendus laisvės kovotojams atminti.

Siekiant supažindinti Lietuvos visuomenę ir atvykusius svečius su ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo istorija Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto tėvūnijoje, Varėnos miškų urėdijos Zervynų ir Perlojos girininkijose (Varėnos rajone) įrengtas pažintinis maršrutas „Dainavos apygardos partizanų kovų takais“. Keliaujant beveik 12,5 km ilgio pažintiniu maršrutu galima aplankyti vietas, kuriose buvo įrengtos Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto tėvūnijos vadavietės. 1948 m. pavasarį–1949 m. žiemą viena jų buvo Palkabalio miške (Zervynų girininkijoje) Merkio būrio bunkeryje. 1949 m. sausį šiame bunkeryje žuvo tėvūnijos vadas Adolfas Baublys-Merkys ir dar devyni partizanai. Prie buvusios vadavietės yra įrengtas informacinis stendas, kuriame pateikiama informacija apie vadavietėje žuvusius partizanus ir laisvės kovotojų nuotraukos. Naujojo tėvūnijos vado Vinco Kalantos-Nemuno vadavietė buvo Jakulių miške (Perlojos girininkijoje) įrengtame bunkeryje. 1949 m. birželį vadavietės vieta buvo išduota, o tėvūnijos vadas su dviem bendražygiais žuvo. Bunkerio vieta atrasta tik 2013 m., o 2014 m. pastatytas paminklinis žymuo. Prie buvusios vadavietės pastatytas informacinis stendas, kuriame pateikiama išsami informacija apie tėvūnijos vado V. Kalantos-Nemuno ir jo bendražygių veiklą, tėvūnijos vado ir jo bendražygių nuotraukos. Paskutinis maršruto objektas – Genio būrio partizanų bunkerio vieta Palkabalio miške (Zervynų girininkijoje). Šiame bunkeryje

1952 m. gegužę žuvo bene paskutiniai tėvūnijos partizanai. Informacinis stendas prie buvusio bunkerio vietos pastatytas 2014 m. Kad lankytojams būtų lengviau surasti objektus, pastatytos skulptoriaus Jono Jagėlos sukurtos maršruto kryptį nurodančios rodyklės. Pažintinis maršrutas įrengtas bendradarbiaujant LGGRTC, Varėnos rajono savivaldybei ir Varėnos miškų urėdijai.

2015 m. Žaliamiškio miške įrengtas informacinis stendas žymiam Dainavos apygardos vadui Lionginui Baliukevičiui Dzūkui atminti. Informacinis stendas apie Dainavos apygardos vadą pastatytas aikštelėje prie miško greta žuvusiems partizanams atminti LGGRTC pastatyto atminimo ženklo (Druskininkų sav., Leipalingio sen., Dubraviškės k.). Nuo informacinio stendo iki buvusio bunkerio, kuriame 1950 m. birželio 24-osios naktį žuvo L. Baliukevičius-Dzūkas su bendražygiais, reikia eiti 600 m miško keliu. Stende pateikiama partizanų vado biografija, nuotraukos ir kartoschema, kurioje nurodyta, kaip pasiekti buvusio bunkerio vietą.

Tekstus pažintinio maršruto „Dainavos apygardos partizanų kovos takais“ informaciniams stendams ir stendui, skirtam Dainavos apygardos vadui L. Baliukevičiui Dzūkui, parengė istorikas, laisvės kovų tyrinėtojas, Varėnos rajono meras Algis Kašėta.

Nuo 2015 m. LGGRTC pradėjo įamžinti 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos Deklaracijos signatarų atminimą. Numatyta kiekvieno signataro gimtinėje pastatyti tipinį paminklą ir informacinį stendą. Pirmasis informacinis stendas ir tipinis paminklas buvo pastatyti Sėlynėje (Rokiškio rajone) signatarui Leonardui Vilhelmui Grigoniui-Užpaliui atminti. Šį projektą įgyvendino LGGRTC kartu su

Rokiškio rajono savivaldybe ir Rokiškio krašto muziejumi.

Paskutinis stendas pastatytas prie Partizanų kalvos, kuri yra už kelių kilometrų nuo Salako miestelio (Zarasų rajone). Šioje vietoje 1944–1952 m. saugumiečiai ir sribai užkasdavo Salako valsčiuje žuvusių partizanų kūnus. Ilgainiui šią vietą žmonės pradėjo vadinti Partizanų kalva. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, Partizanų kalvoje buvo įamžintas laisvės kovotojų atminimas – pastatytas kryžius ir antkapiniai paminklai.

Informaciniam stendui tekstą apie partizanų pasipriešinimą Salako krašte ir Partizanų kalvos atsiradimo istoriją parengė istorikas Laimonas Abarius. Stende eksponuojamos Salako krašto partizanų nuotraukos.

Visuose informaciniuose stenduose yra taškiniai QR kodai, kuriuos nuskaičius mobiliaisiais telefonais su kamera galima prisijungti prie LGGRTC interneto svetainės puslapio ir pasiskaityti išsamesnę informaciją apie lankomą objektą.

Remigijus Černius

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

2015 m. lapkričio 1-ąją ir 2-ąją Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo paminėtos Visų Šventųjų diena ir Vėlinės. Lankytojai galėjo aplankyti koplyčią-kolumbariumą ir pagerbti žuvusiuosius už Lietuvos laisvę. Komplekse apsilankė 150 žmonių.

2015 m. gruodžio 3 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko žurnalisto Mindaugo Milinio knygos „Partizanas“ pristatymas. Knygą

išleido leidykla „Briedis“. Renginyje dalyvavo daug garbių svečių. Vakarą dalyviams pasveikino Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) generalinio direktoriaus pavaduotojas ūkio reikalams Vytautas Lukšys, įžanginę kalbą pasakė Seimo nariai Arvydas Anušauskas ir Naglis Puteikis. Vėliau savo mintimis dalijosi ir į svečių klausimus atsakinėjo knygos autorius M. Milinis. Renginiui pasibaigus visi

Kalba knygos „Partizanas“ autorius Mindaugas Milinis

norintieji galėjo gauti autoriaus autografą. Knygos pristatyme apsilankė daugiau kaip 40 žmonių.

2015 m. gruodžio 16 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko leidinių serijos „Sibiro Alma Mater“ šeštojo tomo „Žmogus gyvena ne sau, o tėvynei“ sutiktuvės. Joje pateikti neįkainojami tremtinių ir laisvės kovų dalyvių, jų vaikų prisiminimai, šių dienų pamąstymai, pasakojimai apie sutiktus ar pažinotus žmones.

Į knygos pristatymą Konferencijų salėje susirinko buvę politiniai kaliniai, tremtiniai ir istorijai neabejingi žmonės. Renginį pradėjo Vilniaus Balio Dvariono dešimtmetės muzikos mokyklos auklėtiniai. Susirinkusius svečius ir knygos sudarytoją Romualdą

Baltutį pasveikino LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Sveikinimo žodį taip pat tarė Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos (LPKTB) Valdybos pirmininkas Vytautas Miliauskas, Lietuvos švietimo ir mokslo ministerijos atstovas Rimantas Jokimaitis, LPKTB Tarybos narys, Lapteviečių brolijos pirmininko pavaduotojas Jonas Rytis Puodžius, Labdaros ir paramos fondo „Jauniems“, organizuojančio projektą „Misija Sibiras“, direktorius Ignas Rusilas, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos Tarybos narė ir serijos „Sibiro Alma Mater“ šeštojo tomo „Žmogus gyvena ne sau, o tėvynei“ bendraautorė Rastutė Peslekienė ir svečias iš Rusijos – Altajaus krašto lietuvių kultūros bendruomenės narys Eduardas Čerčenko. Jie ragino knygos

Į knygos pristatymą susirinkę svečiai Konferencijų salėje

Muzikinę kūrinį atlieka Vilniaus Balio Dvariono dešimtmetės muzikos mokyklos auklėtiniai

sudarytoją nesustoti ir tęsti darbus, vertino knygų išliekamąją vertę ir reikšmę istorijos mokslui, švietimo sistemai, jaunimo patriotiniam ugdymui.

Knygos sudarytojas šiaurietis tremtinys R. Baltutis pasidalijo prisiminimais apie Altajaus kraštą, tremtyje patirtus išgyvenimus, kuriuos norėjo sudėti į šią ir ankstesnes serijos „Sibiro Alma Mater“ knygas. Jis kartu su Šiaulių universiteto docente dr. Irena Ramaneckiene, „Sibiro Alma Mater“ knygų redaktore, aptarė visų šešių tomų tematiką ir knygų viršelių pasirinkimo motyvą.

Renginio pabaigoje LGGRTC vyriausioji viešųjų ryšių specialistė Vilma Juozevičiūtė R. Baltučiui įteikė atminimo dovanėlę ir

pakvietė visus susirinkusius svečius pabendrauti su knygos sudarytoju.

Renginiui pasibaigus buvo galima įsigyti visų „Sibiro Alma Mater“ serijos leidinių, kuriuos išleido Šiaulių universiteto leidykla.

2016 m. kovo 9 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko dokumentinio filmo „Misija Sibiras'15: keturiolika nežinomybės dienų, arba kaip mes gėrėme kavą su bobute“ premjera. Renginyje dalyvavo režisierė Julija Ciurupa ir filmo herojai – projekto „Misija Sibiras'15“ dalyviai. Filmo pristatyme apsilankė daugiau nei 90 žmonių.

2016 m. kovo 11-ąją Tuskulėnų rimties parko memorialinis kompleksas kvietė kartu paminėti Lietuvos nepriklausomybės

Kalba knygos „Sibiro Alma Mater“ sudarytojas Romualdas Baltutis

Kalba filmo režisierė Julija Ciurupa

Kovo 11-osios ekskursijos dalyviai klausosi gidės pasakojimo apie koplyčią-kolumbariumą

Komplekso lankytojai apžiūri parodą „Niekas ir nei vienas nėra užmirštas“

atkūrimo dieną. Vilniečiai ir miesto svečiai galėjo apsilankyti ekspozicijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčioje-kolumbariume ir Konferencijų salėje eksponuojamoje Laisvės kovų ir tremties istorijos muziejaus kilnojamoje parodoje „Niekas ir nei vienas nėra užmirštas“. Atvirų durų dienos renginiai prasidėjo šeimos popietė, kurios metu vaikai galėjo pasidaryti Gedimino pilies

bokštą, kartu spalvinti Tuskulėnų dvaro rūmus. Vėliau muziejaus darbuotojai kvietė dalyvauti ekskursijoje po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą ir pažiūrėti režisieriaus Justino Lingio dokumentinį filmą „Žibutė – Rozalija Preibytė“. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse tą dieną apsilankė apie 450 lankytojų.

Beata Butkevičiūtė

Genocido aukų muziejaus lankytojai

Genocido aukų muziejų per metus vidutiniškai aplanko apie 60 tūkst. lankytojų. Jis įsikūręs buvusiam KGB kalėjime. Muziejaus ekspozicijos supažindina su XX a. Lietuvos okupacijų istorija: ginkluotuoju ir neginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu, sovietų ir nacių vykdytomis represijomis prieš Lietuvos gyventojus. 2012 m. Genocido aukų muziejus buvo įtrauktas į knygą „The New Your Times 36 valandos: 125 savaitgaliai Europoje“. Tais pačiais metais muziejus Vilniaus turistų buvo įvertintas kaip vienas iš įdomiausių objektų Vilniuje ir apdovanotas *Certificate of excellence*. Muziejus yra antras lankomiausių Vilniaus miesto objektų sąrašė po Vilniaus senamiesčio. Atsižvelgiant į tai, kad turistai gerai įvertino Genocido aukų muziejų, galima daryti išvadą, kad muziejaus ekspozicijos ištis rado kelią į žmonių širdis ir protus.

Šiame straipsnyje aptariama, kaip Genocido aukų muziejaus lankytojai – lietuviai ir užsienio svečiai – reaguoja į XX a. Lietuvos okupacijų istoriją. Straipsnio autorė ketverių metus dirbo Genocido aukų muziejuje gide ir kasdien tiesiogiai bendravo su muziejaus lankytojais, atsakinėjo į jų klausimus, pasakojo apie muziejaus ekspozicijas.

Lietuviai lankytojai – tai visų pirma vidurinių mokyklų moksleiviai, kuriuos į muziejų atveda mokytojai. Vaikų elgesys įvairus. Vieni jaučiasi į muziejų atėję kaip į pramogą, ne vieną kartą muziejaus darbuotojams teko gelbėti kalinių kameroje užsitrenkusius vaikus. Net mokytojų raginimas įsivaizduoti, kad kalėjime buvo kalinti ir kankinti jų seneliai ar kiti mylimi žmonės, lieka neišgirstas. Tuomet prasmės netenka ir gido pasakojimas. Tikslinga į muziejų vesti bent nuo 10 klasės mokinius, kurie būtų daugiau

girdėję apie Lietuvos okupacijų istoriją, pasipriešinimo dalyvių persekiojimą, taikytas jiems represijas ir bausmes. Kiti moksleiviai elgiasi santūriai ir su derama pagarba lanko muziejaus ekspozicijas ir užduoda klausimus, į kuriuos gauna išsamius Genocido aukų muziejaus istorikų atsakymus. Ypač ekspozicijomis domisi dvyliktokai. Jie nori kuo daugiau sužinoti apie muziejaus pastatą, apie KGB darbo metodus.

Kiti lankytojai – pavieniai į muziejų atėję tautiečiai. Kartais draugų kompanija, bendradarbių grupė ar net visa šeima nusprendžia turiningai praleisti savaitgalio popietę ar valandą po darbo okupacijų simboliu tapusiame pastate Vilniaus centre. Dauguma jų būna jau susipažinę su Lietuvos istorija ir nori tik pagilinti turimas savo žinias. Dažniausiai jie muziejuje lankosi jau nebe pirmą kartą ir supažindinti su muziejumi atsiveda savo vaikus ar draugus. Su tokiomis lankytojų grupėmis po ekskursijų ar ekskursijų metu daug diskutuojama istoriniais klausimais. Nemažai lietuvių kartu į muziejų atvyksta su užsieniečiais draugais. Jie, grįžę į savo šalį, tampa gerais Lietuvos ambasadoriais, išmanančiais okupuotos Lietuvos istoriją.

Muziejuje apsilanko ir buvę sovietinių lagerių politiniai kaliniai, Sibiro tremtiniai ir jų artimieji. Su ašaromis akyse jie prisimena KGB tardytojų žiaurumą, patirtą prievartą, kartais ilgai dvejoja, ar leistas į buvusio KGB kalėjimo pusrūsį. Vienas buvęs kalėjimo kalinys papasakojo, kaip minkštojoje kameroje jį prigirdė vaistais ir mušė iki apalpimo vien už tai, kad ant rankos buvo išsirėžęs „KGB mane nužudė“. Tai jis buvo padaręs, nes manė, jog iš kalėjimo gyvas nebeišeis.

Muziejus kasmet sulaukia svečių iš įvairių pasaulio šalių: JAV, Australijos, Italijos,

Prancūzijos, Ispanijos, Indijos, Portugalijos, Japonijos, Didžiosios Britanijos, Airijos, Austrijos, Suomijos, Norvegijos, Švedijos, Danijos, Ukrainos, Lenkijos, Latvijos, Estijos ir kitų. Pastaraisiais metais daugiausia turistų į muziejų atvyksta iš JAV. Su keliomis firmomis yra pasirašytos sutartys, pagal kurias turistų grupės kelis kartus per savaitę apsilanko Genocido aukų muziejuje. Amerikiečiai dažniausiai nieko nežino apie Lietuvos okupacijų istoriją arba būna labai mažai apie ją girdėję. Dėl šios priežasties labai sudėtinga per valandą (tiek trunka ekskursija) išsamiai viską paaiškinti, todėl pasiūloma įsigyti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleistų knygų. Po ekskursijos jie dažnai klausia, ką reikėtų daryti, kad tai nepasikartotų, kodėl represijos nebuvo pasmerktos, ar nusikaltimų vykdytojai buvo nubausti, kodėl nacizmo nusikaltimai nebuvo sulyginti su komunizmo nusikaltimais. Kai kuriems labai sunku suprasti, kodėl buvo tremiami vaikai ar šaudomos moterys.

Muziejuje apsilanko ne tik lietuvių iš tolimosios Australijos, bet ir australų, kurie dažniausiai yra girdėję tik apie Antrąjį pasaulinį karą, nacių nusikaltimus, tačiau nieko nežino apie Lietuvos okupacijas. Po ekskursijos dar ilgai jie klaidžioja po muziejaus koridorius apžiūrinėdami kiekvieną eksponatą.

Santūriai į muziejaus ekspozicijas reaguoja skandinavai. Jie dažniausiai jau būna

susipažinę su Lietuvos istorija ir nori sužinoti dar daugiau. Skandinavams rūpi datos, konkretūs skaičiai, istorijos faktai. Jie vertina sovietinius žiaurumus, domisi, kas Lietuvoje vyksta šiandien: kokie santykiai su Rusija. Muziejaus lankytojai iš Lietuvos kaimyninių šalių Lenkijos, Latvijos, Estijos, turėdami panašią istorinę patirtį, į gido pasakojimą reaguoja labai jautriai, teiraujasi, kas padaryta Lietuvoje vertinant sovietinius nusikaltimus, ar derimasi su Rusija dėl okupacijos žalos atlyginimo.

Japonijos turistai iš pradžių ramiai klausosi gido pasakojimo, atrodo labai santūrūs, bet po ekskursijos jų emocijos veržiasi per kraštus. Kartą buvusioje mirties nuosprendžių vykdymo kameroje apsiverkė visa Japonijos moksleivių grupė.

Nepagarbiai besielgiančių užsienio turistų būna rečiau, bet pasitaiko. Jiems paprastai pasiūloma nebetęsti ekskursijos.

Ne vienas lankytojas yra paklauses, kodėl nėra ekspozicijos, kuri pasakotų, kaip Lietuvos žmonės džiaugiasi atgavę nepriklausomybę. Jie domisi, kaip pasikeitė žmonių gyvenimas po okupacijų.

Lankytojas iš muziejaus išeina pasikeitęs: sužinojęs daugiau apie Lietuvos okupacijas, kartu su visa tauta patyręs skaudžių išgyvenimų pasaulį norės matyti be smurto, einantį taikos keliu.

Milda Ramanauskaitė

Parodos „12-asis kilometras: 1942–1943 m. Sverdlovske sušaudyti Lietuvos piliečiai“ katalogas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, 168 p.

„Ar gali džiaugtis žmogus išlikęs gyvas, kada tiek daug numarinta?!“ – tokiu klausimu savo atsiminimus baigė buvęs 1941 m. politinis kalinys Vincas Matulaitis, kartu su kitais lietuviais kalėjęs Šiaurės Uralo lageryje (Sverdlovsko sr.). Skaitant jo atsiminimus susidėlioja gniuždančios realybės, su kuria susidūrė 1941 m. birželio mėn. į Šiaurės Uralo lagerį represuoti mūsų tautiečiai, vaizdas: badas, ligos, sunkus ir alinantis darbas, naktiniai tardymai ir nuolatinės prižiūrėtojų patyčios.

Sverdlovskas (dab. Jekaterinburgas) – Rusijos Federacijos miestas, XVIII a. pradžioje įkurtas Uralo kalnų rytiniame šlaite, ilgainiui tapo svarbiu sunkiosios ir karo pramonės, mokslo ir kultūros centru. XX a. 4-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje Sovietų Sąjungoje prasidėjus intensyviai GULAG'o sistemos plėtrai, 1938 m. Sverdlovsko srityje buvo įkurtas Šiaurės Uralo pataisos darbų lageris – Sevurallagas. Pačiame Sverdlovske

veikė kalinių persiuntimo ir srities NKVD valdybos vidaus kalėjimai. Čia nužudytų kalinių kūnai buvo sunkvežimiais išvežami už miesto ir užkasami masinėse kapavietėse. 1996 m. Jekaterinburgo visuomeninės organizacijos „Memorialas“ narių pastangomis sušaudytųjų užkasimo vietoje, 12-ajame Maskvos–Jekaterinburgo trakto kilometre, buvo pastatytas Memorialas politinių represijų aukoms atminti.

Memorialinio komplekso teritorijoje bendruose kapuose užkasta apie 20 tūkst. politinių represijų aukų. 1942 m. liepos mėn.–1943 m. vasario mėn. Sverdlovsko srities NKVD valdybos vidaus kalėjimo rūsiuose buvo sušaudyti 77 Lietuvos piliečiai, tarp jų – aštuoni 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos Ministrų kabinetų nariai: ministras pirmininkas Pranas Dovydaitis, vidaus reikalų ministrai Petras Aravičius, Antanas Endziulaitis, Zigmas Pranas Starkus, susisiekimo ir užsienio reikalų ministras Valdemaras Vytautas Čarneckis, švietimo ministras Kazimieras Jokantas, krašto apsaugos ministras Juozas Papečkys ir finansų ministras Jonas Sutkus. Visi jie buvo pirmosios sovietinės okupacijos aukos, naujajam režimui „socialiai svetimi ir pavojingi elementai“, kuriuos reikėjo sunaikinti. Jų palaikai ilsisi šio Memorialinio komplekso bendruose kapuose.

1941 m. birželio 14 d. buvę Lietuvos Respublikos Ministrų kabineto nariai P. Dovydaitis, P. Aravičius, V. V. Čarneckis, A. Endziulaitis, K. Jokantas, J. Papečkys, Z. P. Starkus ir J. Sutkus kartu su šimtais kitų Lietuvos valstybės tarnautojų, politinių partijų ir visuomeninių organizacijų narių, karininkų, teisininkų, viešosios, saugumo, kriminalinės ir pasienio policijos pareigūnų, geležinkelių tarnautojų, verslininkų, mokytojų, žurnalistų, miškininkų ir ūkininkų buvo suimti, atskirti nuo šeimų ir įsodinti į suimtiesiems skirtus prekinis vagonus.

Šeimos buvo įlaipintos į tremtiniams skirtus vagonus ir ištremtos į Komijos ASSR, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Tomsko sritį. 1942 m. daugelis šeimų iš Altajaus krašto buvo perkeltos į Jakutijos šiaurę prie Laptevų jūros.

Remiantis SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro Lavrentijaus Berijos patvirtintu Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldovos gyventojų ištrėmimo, apgyvendinimo ir prievartinio įdarbinimo veiksmų planu, suimtieji iš Lietuvos buvo nuvežti į Ukrainą, Starobelsko karo belaisvių lagerį (Starobella-gą), įkurtą buvusiam Starobelsko stačiatikių moterų vienuolyne.

Prasidėjus karui, suimtieji buvo skubiai susodinti į vagonus ir išvežti į Šiaurės Uralą – Gario lagerį (SSRS NKVD Šiaurės Uralo pataisos darbų lagerio 10-ojo (Gario) skyriaus 1-ojo lagerio punkto 47-ąjį ir 35-ąjį kvartalus), įkurtą Sverdlovsko srities Sosvos rajono Gario gyvenvietės apylinkėse. Liepos pradžioje buvo atvežti į galutinę Šiaurės Urale Sosvos geležinkelio stotį ir baržomis Sosvos upe nuplukdyti į Gario gyvenvietę. Į lagerį visi suimtieji buvo varomi pėsčiomis. Iš Starobelsko į Garį buvo atvežta apie 800 vyrų: 250 lietuvių, 250 lenkų, 200 Lietuvos ir Lenkijos žydų ir 80 estų.

Pirmieji kalinių tardymai prasidėjo 1941 m. lapkričio mėn. Tardytojus labiausiai domino kalinių kilmė, buvusios pareigos, jų priklausymas „kontrevoliucinėms nacionalistinėms buržuazinėms“ partijoms ir visuomeninėms organizacijoms, „karinei-fašistinei“ Šaulių sąjungai, gauti valstybės apdovanojimai. Tardymas buvo atliekamas supaprastinta tvarka. Po dviejų ar trijų apklausų pagal Rusijos SFSR Baudžiamojo kodekso 58 straipsnio 13 dalį buvo pateikti kaltinimai – aktyvi kova su revoliuciniu judėjimu ar priklausymas kontrevoliucinei partijai. Surinkta medžiaga buvo nusiųsta Sverdlovsko srities NKVD valdybai. Kalti-

namosios išvados, patvirtintos Sverdlovsko srities NKVD valdybos viršininko ir srities prokuroro, buvo perduotos SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui. Šis, nedalyvaujant kaltinamiesiems, liudytojams ir gynėjams, sprendė kalinamų asmenų likimą.

Mirties bausme nuteisti asmenys iš lagerio buvo etapuojami į NKVD Sverdlovsko kalėjimą Nr. 1, kuriame buvo mirtininkų kaupimo punktas. Paskui buvo pervežami į Sverdlovsko srities NKVD valdybos vidaus kalėjimą ir čia sušaudomi.

Mirties nuosprendžiai lietuviams buvo pradėti vykdyti 1942 m. liepos 17 d. Tuomet buvo sušaudyta 11 lietuvių. 1942 m. liepos 23 d. sušaudyti 2, liepos 25 d. – 1, rugpjūčio 1 d. – 1, rugpjūčio 25 d. – 14, rugsėjo 18 d. – 2, lapkričio 4 d. – 13, lapkričio 21 d. – 9, gruodžio 2 d. – 19, gruodžio 10 d. – 2, 1943 m. sausio 11 d. – 2, vasario 5 d. – 1 lietuvis.

Sušaudytųjų palaikai buvo užkasti už miesto esančiame miške, NKVD priklausiusioje teritorijoje, 45 metrų ilgio, 4 metrų pločio ir 2 metrų gylio grioviuose.

Artimieji, kurie teiravosi apie suimtus šeimos narius, gavo melagingus pranešimus: esą kaliniai mirė dėl širdies nepakankamumo, plaučių uždegimo, vėžio, kraujo išsiliejimo į smegenis ar kitų nepagydomų ligų.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1942–1943 m. Sverdlovске sušaudyti Lietuvos piliečiai buvo reabilituoti.

Parodos „12-asis kilometras: 1942–1943 m. Sverdlovске sušaudyti Lietuvos piliečiai“ katalogas parengtas lietuvių ir anglų kalbomis. Jį sudaro įvadiniai tekstai, 1942–1943 m. Sverdlovске sušaudytų Lietuvos piliečių sąrašas, biografijos, nuotraukos ir dokumentai iš šių žmonių gyvenimo iki 1940 m. okupacijos. Taip pat daug dokumentų iš baudžiamųjų bylų: nuo nutarimo areštui ir kratos orderio iki mirties nuosprendžio įvykdymo pažymos ir melagingų pranešimų

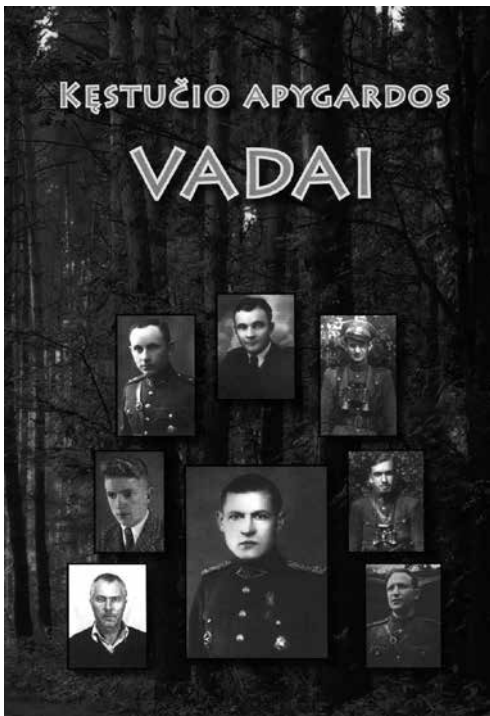
artimiesiems apie mirties priežastį. Specialiai sugretintos asmens fotografijos iš Nepriklausomos Lietuvos laikotarpio ir baudžiamųjų bylų. Įspūdis sukrečiantis. Iškalbingos medicininės pažymos, sudarytos po 1942 m. vasario mėn. atliktos suimtųjų medicininės apžiūros. Daugeliui prieš gerą pusmetį buvusių tvirtų sveikų vyrų konstatuota avitaminozė, cinga, visiškas organizmo išsekimas, pirmos ar antros grupės invalidumas.

Parodoje eksponuojamos nuotraukos, dokumentai ir laiškai, gauti iš Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų, Lietuvos nacionalinio,

Lietuvos aviacijos, Lietuvos teatro, muzikos ir kino, Lietuvos švietimo istorijos, Alytaus kraštotyros, Biržų „Sėlos“, Kauno tremties ir rezistencijos, Kauno IX forto, Rokiškio krašto muziejų rinkinių, Jekaterinburgo visuomeninės organizacijos „Memorialas“ rinkinių, Lietuvos ypatingojo, Lietuvos centrinio valstybės, Lietuvos kariuomenės karininkų artimųjų sąjungos archyvų, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos, naujienų agentūros ELTA fotoarchyvo ir privačių asmenų kolekcijų.

Ramunė Driaučiūnaitė

Kęstučio apygardos vadai, Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos Simono Stanevičiaus bendrija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 376 p., iliustr.

Knygoje publikuojamos Lietuvos laisvės kovų istorijai nusipelnusių Kęstučio apygardos vadų – Juozo Kasperavičiaus-Šilo, Jono Žemaičio-Vytauto, Juozo Čeponio-Tauragio, Antano Bakšio-Klajūno, Petro Bartkaus-Žadgailos, Vaclovo Ivanausko-Gintauto, Povilo Morkūno-Rimanto, Petro Paulaičio-Aido – biografijos. Straipsnių autoriai, pasiremdami Laisvės kovų liudinininkų prisiminimais, rašytinių šaltinių duomenimis, į jau žinomus tautos dramatiškos istorijos puslapius bandė pažvelgti subtiliau, objektyviau įvertinti tų dienų sudėtingus reiškinius paneigdami sovietinės propagandos kurptas Lietuvos laisvės kovų istorijos klastotes. Leidinyje nemažai vietos skiriama postalininių lagerių politinių kalinių ekstremalioms gyvenimo sąlygoms aprašyti. Knyga gausiai iliustruota nuotraukomis.

Knygą sudarė kraštotyrininkas Antanas Pocius, išleido Žemaičių kultūros draugijos Simono Stanevičiaus bendrija kartu su Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru.

Arūnas Streikus, Daiva Kristina Kuzmickaitė, Vidmantas Šimkūnas, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Lietuvos gyvenotojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 268 p., iliustr.

XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje vienuolijos sovietų aneksuotoje Lietuvoje nuostojo oficialiai egzistuoti, nors jokių formaliu juridiniu aktu tai nebuvo reglamentuota. Toks sprendimas buvo priimtas, nugalėjus požiūriui, jog vienuolynai yra atraminiai antisovietinės rezistencijos punktai, taip pat nesitikint, kad išvaikyti vienuoliai gali išlikti kaip bendruomenė totalitarinės sistemos sąlygomis. Penktajame dešimtmetyje pašvęstojo gyvenimo institutai patyrė didelių materialinių nuostolių (atimti pastatai ir kitas nekilnojamas turtas) ir neteko dalies

savo narių (išvykę užsienio piliečiai, pasilikę Vakaruose, represuoti, palikę vienuolijas). Nepaisant to, vienuolijų veikla nenutrūko po kelerius metus trukusios suirutės, jau šeštojo dešimtmečio antroje pusėje galima matyti pirmąsias organizuoto slapto veikimo apraiškas.

Slapta savo veiklą tęsiančios vienuolijos užpildė daug apleistų religinio gyvenimo plotų, atsiradusių dėl sovietų režimo suvaržymų. Vienuolijos liko viena iš nedaugelio terpių, kur galėjo būti palaikoma katalikiškos intelektualinės minties gyvybė, o Lietuvoje likę aukštesnį išsilavinimą turėję vyrų ir moterų vienuolijų nariai buvo tie asmenys, kurių dėka Bažnyčia išsaugojo nors minimalų ryšį su sparčiai sekuliarėjančiu kultūros elitu.

Viena pagrindinių daugumos moterų kongregacijų misijų buvo artimojo meilės liudijimas. Dėl sąlyginai mažesnio režimo dėmesio gydymo ir slaugos sektoriaus ideologinei kontrolei daug moterų vienuolių išsilaikė sveikatos apsaugos sistemoje. Jos veikė ir kaip pavyzdys kolegoms, ir kaip atrama sunkiems ligoniams bei jų artimiesiems, nematantiems savo kančių prasmės ir prislėgtiems mirties baimės.

Sovietų režimui persekiojant kunigus, mėginančius nepaisyti draudimo dirbti su jaunimu, įvairių kongregacijų seserys į savo rankas praktiškai perėmė visą religinį jaunimo ugdymą. Jos vykdė neviešą pradinę vaikų katekizaciją ir telkė vyresnio amžiaus jaunimą į gilesnio tikėjimo pažinimo židinius.

Slaptų vienuolijų sukaupta patirtis leidžiant savilaida religinio turinio knygas lėmė tai, kad jų ištekliais rėmėsi ir aštuntajame dešimtmetyje atsiradusios katalikiškos pagrindžio periodikos leidėjai. Katalikiškos periodinės savilaidos simbolis yra „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“. Sėkminga „Kronikos“ leidyba buvo sunkiai įsivaizduojama be moterų vienuolijų pagalbos.

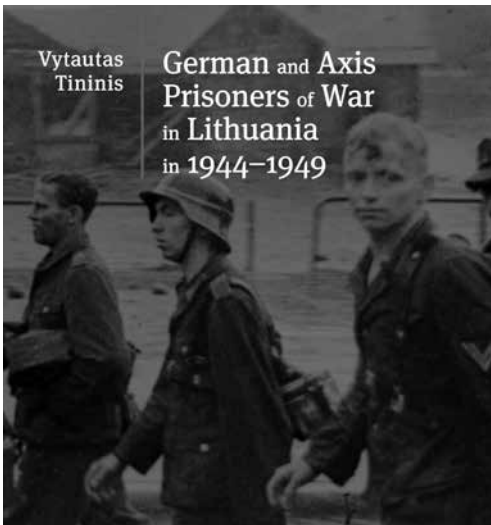
Taigi knygoje ir mėginama rekonstruoti sudėtingą Lietuvos vyrų ir moterų vienuolijų

istorijos tarpsnį, prasidėjusį su valstybin-gumo praradimu 1940 m. ir tebesitęsiantį iki šių dienų, pasitelkiant įvairaus žanro

šaltinius – archyvinius dokumentus, laiškus, gausią memuarinę literatūrą ir sakinines istorijos liudijimus.

Vytautas Tininis, *Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m. / German and Axis Prisoners of War in Lithuania in 1944–1949 / Kriegsgefangene Soldaten des nationalsozialistischen Deutschland und seiner Verbündeten in Litauen 1944–1949*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2016, 64 p.

1944–1949 m. Lietuvos teritorijoje buvo kalinama apie 90 tūkst. Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių – vokiečių, rumunų, vengrų, italų ir kitų Europos šalių piliečių. Lageriai buvo steigiami didesniuose Lietuvos miestuose – Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Šilutėje – šalia geležinkelio stočių ir svarbiausių sausumos kelių veiku-

siose kalinimo įstaigose ar lageriuose. Savo prievartiniu darbu karo belaisviai padėjo Lietuvos gyventojams atstatyti karo sugriautus miestus, pramonės objektus, tiltus ir kt.

Organizacinė represinė SSRS karo belaisvių lagerių sistema gyvenimo ir darbo sąlygomis prilygo SSRS Gulagui, tačiau teisinis belaisvių ir kalinių statusas turėjo kai kurių esminių skirtumų. Karo belaisviai, išskyrus karo nusikaltėlius ir Vokietijos specialiųjų tarnybų pareigūnus, nebuvo teisiami. Jie turėjo savo darbu išsilaikyti patys, išlaikyti lagerio administraciją ir padengti savo ūkinio

ap rūpinimo išlaidas. Karo belaisviai gaudavo, kad ir menką, atlyginimą. Po Vokietijos kapituliacijos režimas jų lageriuose buvo gerokai lengvesnis nei kalinių. Prievartinis karo belaisvių darbo jėgos panaudojimas Sovietų Sąjungos ūkio struktūrose buvo prilygintas Vokietijos reparacijai – žalos atlyginimui.

Dėl labai blogų sąlygų (gyveno beveik nešildomose patalpose, trūko šiltos patalynės ir drabužių) daug belaisvių dažnai sirgo ir mirė. Belaisviams gydyti trūko kvalifikuotų gydytojų ir kito medicinos personalo,

medikamentų ir medicinos įrangos. Didelis belaisvių mirtingumas ir sergamumas buvo tiesiogiai susijęs su prastu jų maitinimu – belaisviai tiesiog badavo. Buvo atskleista daugybė finansinių pažeidimų, vagysčių, maisto grobstymo ir korupcijos atvejų. Lageriuose tonomis dingdavo maisto produktai, belaisviai gyveno antisanitarinėmis sąlygomis, lagerių vadovybė, norėdama išsimokėti premijas, prievarta varydavo ligotus belaisvius į darbą.

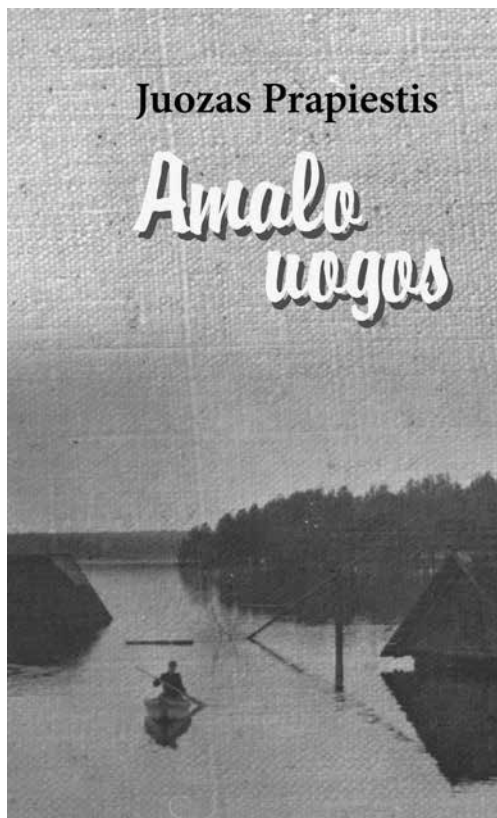
Daugiau nei 3 tūkst. belaisvių mirė ir liko gulėti Lietuvos žemėje. Daugelis jų artimųjų

taip ir nesužinojo, kur jie palaidoti arba tiesiog užkasti niekingai sumesti į duobes, nes ant tokių „kapų“ nepalikta jokių atminimo ženklų. Dalis karo belaisvių kapinių XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiais buvo sunaikinta sovietų valdžios.

Šiame leidinyje pateikiama karo belaisvių SSRS ir Lietuvoje trumpa istorija ir statistika, glausta karo belaisvių lagerių ir specialiųjų ligoninių apžvalga, aptariama karo belaisvių repatriacija.

Leidinyje išleistas vokiečių ir anglų kalbomis.

Juozas Prapiestis, *Amalo uogos*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2016, 204 p.

Juozas Prapiestis (1949 m. Lazdijų r. Gerdašių k.–2013 m. Vilniuje) – žygeivis, kelerius metus Liaudies dainų klubo vadovas, vienas iš pagrindžio žurnalo „Pastogė“ leidėjų ir autorių; černobylietis. Baigęs Leipalingio vidurinę mokyklą studijavo Kauno politechnikos institute. Po studijų dirbo (inžinieriumi, nuo 1998 m. analitiku Antrajame operatyvinių tyrimų departamente prie Krašto apsaugos ministerijos) ir gyveno Vilniuje. Jaunystėje rašė eilėraščius, dešimtame dešimtmetyje ir vėliau prozą.

1998 m. leidykla „Aidai“ išleido J. Prapiestio knygą apie Gerdašių kaimo žmones „Pasaulė prasdeda sodzun“, kuri sudaro vieną šios rinktinės dalį. Joje daug iš vaikystės atsineštų tyliosios kaimo kultūros blyksnių. Esė apie gimtojo krašto partizanus „Pūščios slėpiniai, arba Uždraustojo laiko beieškant“, parašyta remiantis ilgai rinktais Lietuvos ypatingojo archyvo bylų duomenimis, atskleidžia, kokiais sunkiais įtikėtiniais būdais buvo laužomas ir maitojamas Gerdašių ir aplinkinių Pūščios girios kaimų žmonių gyvenimas siekiant sovietinės ideologijos tikslų – ne sunaikinti partizanus fiziškai, o įvairiomis kombinacijomis priversti juos tapti vienas kito išdavikais ir žudikais ir tokį

jų paveikslą įtvirtinti žmonių sąmonėje. Tai padaryti pavyko, tyliosios kaimo kultūros pasaulė buvo beveik visiškai sugriauta.

O kaip jaučiantys ir mąstantys jauni žmonės, gimę jau po karo („... visi mes gimstame po karo, prieš karą arba per karą...“), gyvenimą veikė ir kur matė gyvenimo prasmę, štrichais atskleidžia „Gyvenimas zonoje“. Žygių „draugui“, ilgamečiam agentui Pranui surinkus pakankamai įkalčių – rankraščių, 1986 m. KGB ėmėsi represijų: „Lietuvos ateities“ leidėjas Algirdas Patackas suimamas, o J. Prapiestis tardomas dėl „Laiško motinai“, išspausdinto šiame pagrindžio leidinyje, rankraščio ir gruodį išsiunčiamas į Černobylį – į atlaidus prie skaisčiosios Jotvos bažnyčios („Atlaidai Jotvoje“). Nustatytą radiacinės apšvitos dozę gavo per septynias savaites, grįžo „su šventoriaus dulkėmis ant kelių“ – alfa ir beta dalelėmis kraujyje.

Mobilizuotas karinio komisariato, valė (kaip rašė laiške į namus, vandeniui ir „Lotos“ skalbimo milteliais) radiacija užterštos Pripetės butus ir mokyklas, kasė gruntą. Po pustrėčio dešimtmečio, 2010 m., susirgo kraujo vėžiu (mielomonocitine leukemija). Vyresniojo brolio kaulų čiulpų transplantacija kiek ilgiau nei metams grąžino gyvenimą. Bet liga atsinaujino, antrą kartą persodinti čiulpai neprigijo, ir jauniausias iš visų vaikų (seserys Aldona ir Ramutė jau perkopusios į devintą dešimtį, sesuo Alma 76-erių, brolis Romas 73-ejų) po poros mėnesių atgulė gimtųjų Gerdašių Baltakalnin. Tarp tų, į kuriuos taip įdėmiai žvelgė pagauliomis vaiko akimis ir apie kuriuos paskutiniaisiais gyvenimo metais sužinojo tiek daug pokario paslapčių iš pageltusių KGB popierių, surašytų prastu, jau blunkančiu rašalu. Gerdašių kaime išžudytų gausių Augustinavičių ir Uoslių šeimų mįslė nedavė ramybės mano vyrui visą gyvenimą, esė „Pūščios slėpiniai, arba

Uždraustojo laiko beiškant“ – tai dokumentais paremtas bandymas ją įminti.

Rinktinės pavadinimas ir pradiniai apmatai – paties autoriaus, be ruošiamon knygonjo sudėtų „Gyvenimo zonoje“ ir esė apie pokarį „Pūščios slėpiniai, arba Uždraustojo laiko beiškant“, buvo pradėjęs rašyti „Amalo uogas“ („...tie prisiminimai, jų nuotrupos, kaip kokie amalai prie medžio šakų, prilimpa ir lieka visam gyvenimui...“). Liko ilgas sąrašas gimtojo krašto žmonių ir įvykių, apie kuriuos norėjo papasakoti. Deja... Iš to, kas spėta daugmaž užbaigti, teišėjo nedidelis skyrius „Amalo uogas“. Pridėjus pluoštą jaunystės eilėraščių, „Laišką motinai“ ir 1996 m. parašytas autobiografinės novelės iš knygos „Pasaulė prasdeda sodzun“ ir sudaryta rinktinė.

„Didžioji pasaulio istorija tarsi praeina aplenkdamą mūsų kaimus ir jų žmones, nors savo buvimu jie palieka pėdsaką žemėje, kaip ir miestų kultūra ar didžiųjų žmonių gyvenimai. Tik šios, tyliosios, kultūros esmė visai kita. Jai lyg kitas tikslas žemėje skirtas – ne skleistis, o gilėti ir parodyti, kad, be didžiųjų pasaulio problemų, šalia mūsų visada yra artimas žmogus, jaučiantis, kenčiantis, geras ar nelabai. Būti žmogumi – sau ir kitam, savo žemei – štai jos linkmė.“ („Pasaulė prasdeda sodzun“)

Liudiju – buvo. Žmogumi – sau ir kitam, savo žemei. Man. Dukrai. Mūsų užaugintam Sauliui. Kiekvienu savo žodžiu ir veiksniu. Tesėjo gyvenimą – iki paskutinių valandų. Tyliai, kantriai, su nepaliaujama meile ir atodaira, be pozos, be mažiausio noro būti kitokiam, nei esi. Be pamokymų, kaip reikia gyventi, blykstelė skausmu akys, ir tiek. Tyliosios kultūros žmogus. Juozapas, mano gyvenimo šviesa.

Ramutė Prapiestienė

NIJOLĖ MASLAUSKIENĖ
*Lietuvos ypatingojo archyvo
LKP dokumentų skyriaus vedėja*

ALFREDAS RUKŠĖNAS
*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius*

DARIUS INDRIŠIONIS
*LGGRTC Genocido aukų muziejaus
vyresnysis specialistas-ekskursijų vadovas*

VITALIJA STRAVINSKIENĖ
*Humanitarinių mokslų daktarė,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotoja*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO
LEIDYBOS SKYRIUJE
GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17, VILNIUS

DARBO LAIKAS
PIRMADIENĮ–KETVIRTADIENĮ
10–18 VAL.
PENKTADIENĮ
10–17 VAL.
ŠEŠTADIENĮ, SEKMADIENĮ
NEDIRBAME

Išsamesnės informacijos
apie išleistus leidinius
galite teirautis tel. 279 1038 arba
apsilankykite interneto svetainėje
www.genocid.lt

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Rokiškio r. Sėlynės k., ženklinantis Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataro Leonardo Grigonio-Užpalio gimtinę.
Aut. skulptorius Jonas Jagėla.
Atidengtas 2015 m. spalio 28 d.

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2016, 1 (39)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Danutė Ulčinskaitė, Inga Miklovytė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2016 05 30. Tiražas 200 egz. 9,5 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė